

Д.ЎРИНБАЕВА

**ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ
АСАРЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК АСОСЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

**САМАРҚАНД ВИЛОЯТ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ИНСТИТУТИ**

Д.ЎРИНБАЕВА

**ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ АСАРЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК АСОСЛАРИ**

Самарқанд – 2017

Ў-80

39+371

Д.Ўринбаева. Халқ оғзаки ижоди асарларини ўқитишнинг илмий-методик асослари. - Самарқанд ВХТХҚТМОИ, 2017. - 150 бет.

Тақризчилар:

доц. Р.Сувонова – СамДУ доценти.

ф.ф.н. С.Юлдашева – СамВХТХҚТМОИ тил ва адабиёт таълими кафедрасининг доценти

Қўлланманинг мақсади. Умумий ўрта таълим мактаб ўқитувчиларини халқ оғзаки ижоди асарлари жанрлари – лирик (қўшиқ), эпик (эртак, достон), махсус тур (топишмоқ, мақол)ларнинг назарий асослари, ўзига хосликлари тўғрисида умумий тушунча бериш, уларни ўқитишни ташкил этиш, ўргатишда инновацион педагогик технологиялардан фойдаланиш услубиёти билан таништириш, шунингдек амалиётда қўллай олишларига замин яратиш.

Қўлланманинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- лирик, эпик ва махсус тур жанрлари ҳақида тасаввурга эга бўлиши керак.

- лирик, эпик ва махсус тур жанрларини ўқитишда қўлланиладиган инновацион технологияларни билиши ва уларни амалиётда қўллай олиши лозим.

- халқ оғзаки ижоди асарлари, яъни қўшиқ, мақол, топишмоқ, эртак, достон жанрларини ўқитишда мустақил таълим, лаборатория машғулотлари ва назорат топшириқларидан фойдаланиш кўникмаларини эгаллашлари лозим.

Қўлланмада келтирилган инновацион педагогик технологиялардан фойдаланилган ҳолда машғулот ўтказиш услубиётини ҳар бир педагог ўз ўқитаётган фани ва предметининг мазмуни, мақсади, мавжуд шароити, ўқувчиларнинг имконияти ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ўзгартириши ёки шу технологиялар асосида ўзларининг технологияларини яратиши ва улардан ўқув-тарбия жараёнида фойдаланишлари мумкин.

Мазкур ўқув қўлланма олий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълими, умумий ўрта таълим муассасалари педагоглари, халқ оғзаки ижоди асарларини ўқитиш муаммолари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Самарқанд ВХТХҚТМОИ Илмий кенгашининг 2017 – йил 30 –декабрдаги йиғилишида муҳокама этилган ва 5/3-7сонли қарори билан нашрга берилган

КИРИШ

Мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий соҳада амалга оширилаётган кенг ислохотлар ватан тақдири, халқ равнақи, мустақил юртнинг баркамол авлод тарбиясига қаратилмоқда. Мустақилликка эришган биринчи кунимизданок, умуминсоний ва ўзбекона қадриятларни ҳар томонлама тиклаш, уларга чуқурроқ назар ташлаш учун замин яратилди. Мустақил Ватанимизга ҳар томонлама етук, мукаммал, ахлоқий пок, юксак маънавий хислатларга эга, иймон-эътиқоди бутун, ўз халқи, ўз она-Ватанига фидоий, баркамол инсонларни тарбиялаш давлат сиёсатида устувор масалалардан бири сифатида қарала бошлади.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон буюк келажак сари” асаридаги “Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари” деб аталган бўлимда: “Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг йўли тўртта асосий негизга асосланади”, - дейилган. “Бу негизлар: - умуминсоний қадриятларига содиқлик; - халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; - инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиш; - ватанпарварлик¹”- деб белгилаб қўйилган. Асарнинг давомида: “Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш – Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир”, - деб кўрсатиб ўтилади. Шундай экан, халқ оғзаки ижоди асарлари орқали ўқувчиларда миллий қадриятларни шакллантириш долзарб масалалардан биридир. Чунки бугунги кунда мафкуравий полигонларда ёшлар онги ва қалби учун кураш кескинлашган бир пайтда ўқувчиларни иложи борича, ёшлигиданок ватанпарвар, халқпарвар, фидоий, Ватани, халқи учун жонини аямайдиган матонатли қилиб ўстириш лозим.

Халқ оғзаки ижодида комил инсон ғояси - маънавиятнинг узвий бир қисми бўлиб, азал-азалдан куйланиб келинган ва у халқимизнинг эзгу орзусига айланган. Ҳаттоки, зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да ҳалол меҳнат комилликнинг асосий мезони эканлиги талқин этилган. Комил инсон ғояси ислом фалсафасидан озикланиб янада кенгроқ маъно-мазмун касб этган.

Халқ оғзаки ижоди замирида тарбия усуллари, инсоний қадриятлар ва юртсеварлик тарбияси; дўст биродарлик, аҳиллик, меҳнатсеварлик, касб-ҳунарга муҳаббат, яхшилик ва ёмонликнинг таърифи, яхши ва ёмон сўзнинг оқибати, ҳалоллик, тўғрилиқ, олижаноблик тарбияси, адолат, инсоф ва

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998, 56-бет.

инсофсизлик, оға-иничилик ва қон-қардошчиликнинг аҳамияти, ботирлик ва қўрқоқлик, одоб-одобсизлик, меҳмон ва меҳмондўстлик каби хислатлар талқин қилинади. Педагог М.Ҳайдаров таъкидлашича, “Халқ оғзаки ижоди намуналаридаги одоб-ахлоқ, таълим-тарбия борасидаги пандномалар бағоят ҳаётий, халқчил ва ибратлидир. Хусусан, анъанавий халқ дostonлари ва эртаклари, кўшиқлар ва мақоллар - одобнома дарслари эканлигини, фольклорнинг бошқа катта-кичик жанрлари бошдан-оёқ пандномалигини унутмаслигимиз керак²”. Демак, **халқ оғзаки ижоди намуналаридан фойдаланиш орқали ўқувчиларда миллий қадриятларни таркиб топтириш** катта аҳамият касб этади.

Фольклоршунос олим С.Тураев эса, “Халқ оғзаки ижодида ҳаётнинг, тафаккурнинг, одоб-ахлоқ, таълим-тарбиянинг ҳамма жабҳасини, барча муаммоларини камраб олиши билан характерланади³” дейди. Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижодида инсон кадр-қиммати ва шаънини улуғловчи, маънавий камолотини белгиловчи омиллар, иймон-эътиқодининг бутунлиги, ватанпарварлик, дўст-биродарлик, яхшилик, эзгулик, аҳиллик саҳифалари ранг-барангдир.

Миллий қадриятлар, ўз моҳиятига кўра, халқимизнинг асосий мақсад ва муддаоларини ифодалайдиган, унинг ўтмиши ва келажагини бир-бири билан боғлайдиган, асрий орзу-истакларини амалга оширишга хизмат қиладиган ғоялар тизимидир. “Миллий қадриятлар фақат бугун эмас, балки ҳамма замонларда ҳам энг долзарб сиёсий-ижтимоий масалалар, жамиятни соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаоларига эришиши учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келган. У ҳар бир кишининг оиласи, жамият, эл-юрт олдидаги бурч ва маъсулиятини қай даражада адо этаётганини белгилайдиган маънавий мезондир⁴”.

Шундай экан, халқ оғзаки ижоди намуналари бой, сермаъно халқ одобномаси ва ибратномаси, инсонни ҳар томонлама тарбиялаш, камолга етказиш, маънавиятимизнинг устувор, иймон-эътиқодларимизнинг бутун бўлишини, қадриятларимизнинг кадрланиш гаровидир. Ўқувчиларга фан ва ҳунар асосларини ўргатиш билан бирга уларнинг “...маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш” ҳам муҳим маърифий жараён ҳисобланади. Маънавий руҳ халқ қадриятларини қадам-бақадам ўзлаштиришда намоён

² Ҳайдаров М. Халқ оғзаки ижоди намуналарида тарбия масалалари. - Тошкент: Фан, 2004. - Б. 12.

³ Тураев С. Фольклоршунослик: удумлар, қадриятлар, маросимлар. - Тошкент: Меҳнат, 2005.- Б. 56.

⁴ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – Б.131.

бўлади. Чунончи миллий руҳни шакллантирмай, ривожлантирмай, миллий мафкура ҳақида ўйлаш ҳам мумкин эмас.

Истиқлол мафкураси миллий меросимиздан озуқа олишга замин яратди, унинг энг яхши саҳифаларини ўрганишга имконият очиб берди. Халқ оғзаки ижодининг ёрқин саҳифалари – дoston ва эртақлар, қўшиқ ва айтишувлар, аския ва латифалар, мақол ва топишмоқлар, ривояту афсоналар ўқувчиларни тарбиялашда кучли манба бўлиб хизмат қилиб келган. Айниқса, улардаги миллий қадриятларнинг улуғланиши, миллий ифтихор ҳиссининг мавжудлиги ўқувчиларга кучли тарбиявий таъсир кўрсатади.

Профессор М.Маҳмудов юртбошимизнинг «Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат қилсин» асарида комил инсон шахсида қараладиган юздан ортиқ хислатларни мавжудлигини айтиб, уларни қисқартирилган ҳолда келтиради: 1) ўзини англаш; 2) ўзлигини англаш; 3) анъаналарини англаш; 4) халқнинг орзу-истакларини билиш; 5) жамият олдидаги мақсадни тушуниш; 6) ягона миллий байроқ остида бирлашиш; 7) халқ ва давлат хавфсизлиги тўғрисида қайғуриш; 8) ватанни севиш; 9) эл-юртга садоқат; 10) инсонпарварлик ҳисси; 11) одамийлик фазилатлари; 12) ўтмиш ва келажак ўртасидаги ворислик; улуғ аждодлар меросини эгаллаш; 14) миллий қадриятларни билиш; 15) умумбашарий қадриятларни эгаллаш; 16) юрт бирлиги тўғрисида қайғуриш; 17) ўз олдида мақсад қўя билиш; 18) таълим-тарбия бирлиги; 19) таълим-тарбиянинг онгни ўзгартириши; 20) онг, тафаккурнинг жамиятни ўзгартириши; 21) мустақил фикрлаш; 22) ижтимоий-сиёсий иқлим ўзгариши; 23) инсоннинг ҳаётда ўз ўрнини топиши; 24) иймони бутунлик, 25) соғлом фикрлилик; 26) зеҳн-заковатли ёшларни тарбиялаш ва шакллантириш⁵.

Комил инсон бу - озод шахс, эркин фикр юритувчи, ўз халқининг идеаллари учун курашувчи инсон, ўз Ватанига ҳалол хизмат қилувчи кишидир. «Комиллик – меҳр-мурувват, адолат, тўғрилиқ, виждон, ор-номус, ирода, тадбиркорлик, матонат каби кўплаб асл инсоний хислат ва фазилатларнинг мажмуидир»⁶.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий ахлоқий негизлари, тарбия соҳасидаги вазифалари ўз ифодасини топган бўлиб, ёшлар тарбиясига эътиборни кучайтириш, айниқса, ижтимоий ва

⁵ Маҳмудов М. Комил инсон шахси ва ижтимоий тажриба.- Тошкент: Педагогик маҳорат, 2002, 4-сон, 6-10 бет.

⁶ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2000, 131-б.

маънавий соҳада қуйидагиларга эътибор қаратиш лозимлиги таъкидланади: 1) инсонпарварлик ғояларига содиқлик; 2) маънавий ва ахлоқийликни қайта тиклаш; 3) қадимги ва замонавий маданий бойликларни адабиёт ва санъатни билиш ҳамда кўпайтириш; 4) миллий ва маданий бойликларни билиш ҳамда ривожлантириш; 5) хур фикрлилик, виждон ва дин эркинлиги қоидаларини қарор топтириш; 6) ижтимоий адолат қоидаларини руёбга чиқариш; 7) ҳамма учун маъқул тиббий хизмат; 8) умумий таълим олиш, касбни ва тегишли махсус тайёргарликни ўтишни эркин танлашда барчага баробар ҳуқуқ бериш; 9) ижоднинг барча турларини ривожлантириш; 10) миллий истиқлол ғояси тушунчалари асосида миллий мафқурани шакллантириш ҳамда унинг асосий тамойилларини ўқувчилар онгига сингдириш⁷.

Халқ оғзаки ижодида улуғланадиган бундай фазилатлар таркиб топган ҳар бир ўқувчи миллатнинг бой тарихи, маданий ва маънавий мероси, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасидан ғурурланади, ўз мамлакати билан фахрлана олади ва унинг тақдирига бефарқ қарамайди. Миллий ифтихори кучли бўлган шахс истиқболни чуқурроқ англайди, унинг эртаси бугунгидан кўра мукамалроқ бўлишига интилади. Шунинг учун биз ёшларимизда миллий онгни шакллантириш учун таълим-тарбиявий фаолиятимизда катта саъй-ҳаракат кўрсатишимиз лозим бўлади.

Мактаб, лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарини ўқитиш қуйидаги фазилатларни шакллантиради:

⁷ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998, 56-бет.

Ана шу маънавий ахлоқий негизларнинг ҳар бирини ёшларимиз онгида шакллантириш, улар онги ва қалбида мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир.

Ўқувчиларга халқ оғзаки ижоди намуналарини ўқишни ўргатиш ва бу ишга раҳбарлик қилиш, аввало, адабиёт ўқитувчисидан, қолаверса, ҳар бир фан ўқитувчисидан жуда катта педагогик маҳорат ва қобилиятни талаб қилади. Бунда ҳар бир дарс ва синфдан ташқари тарбиявий тадбирлар ўқувчининг илмий дунёқарашини ўстиришда, эътиқод ва ғояларга ундашда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Ўрта мактабнинг қуйи ва ўрта синфларнинг ўқувчилари учун тузилган ўқув дастурида оғзаки ижодига доир қатор материаллар берилган. Дарс жараёнида мақол, топишмоқ, тез айтиш ва халқ кўшиқларидан дарснинг қисмларида фойдаланиш мумкин. Ўқитувчи дарсни ташкил этишда ёшларнинг руҳияти, қизиқишини ҳисобга олиши, дарс, тарбиявий тадбирларнинг сифат ва самарадорлигини оширишда янгича методлар ва шакллардан фойдаланиш маҳоратига эга бўлиши лозимдир.

Ўқувчиларнинг халқ оғзаки ижоди асарларига бўлган қизиқишини янада ошириш учун синфда халқ оғзаки ижоди бўйича диктант, иншолар ёзиш, альбомлар тайёрлаш, мактабда ташкил этилган адабий кечаларда, китобхонлар тақдимотларида иштирокини таъминлаш лозим бўлади.

Хуллас, халқ оғзаки ижодига оид дoston, эртақ, кўшиқ, мақол ва бошқа жанрларда илгари сурилган ғоялар асрлар давомида ёш фарзандларни тарбиялаш воситаси бўлиб келган. Яхшилик, ҳалоллик, поклик, хайрихоҳлик, ҳамкорлик, содиқлик, инсонни улуғлаш, миллатнинг тили, маданияти, тарихи, удумлари, жамики моддий ва маънавий бойликлари, иқтисодий, илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, ядровий қуроллар пойгасини тўхтатиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш, турли касалликларнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш, қашшоқлик ва саводсизликка барҳам бериш, саноат хом ашёси, энергия манбалари ва озиқ-овқат билан таъминлаш, коинотни ўзлаштириш каби қадриятлар ҳам, сиёсий, ҳуқуқий, бадий, диний, эстетик, фалсафий, ахлоқий ғоялар ҳам халқ оғзаки ижоди намуналарида ўз ифодасини топади.

I-БОБ. ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ЖАНРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Мустақил Ўзбекистоннинг куч – қудрати – халқимизнинг миллий қадриятларига содиқлигидир. Халқимиз бу қадриятларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда.

Сўз санъатининг дастлабки намуналари инсоният нутқи пайдо бўлиши билан юзага кела бошлади. Унинг ташкил топишида ўша давр шарт-шароити, одамларнинг меҳнат ва турмуш тажрибалари, дунёқараш ва тушунчалари халқ қилувчи рол ўйнаган. Энг аввал оғзаки насрий турнинг дастлабки намуналари вужудга келган. Улар ниҳоятда содда бўлиб, турли хилдаги ундов-хитоблар ва воқеалар баёнидан иборат бўлган. Меҳнат жараёни ҳамда онгнинг ривожланиши воқеа ва ходисалар талқинида оддий баёндан образли тасвирлашга олиб келди. Содда ва такрорий жумлалар бадиий тил воситалари билан бойий бошлаган. Оддий сўз ўрнини кўчма маъноли сўз, сифатлаш, муболаға ва ўхшатишнинг илк намуналари эгаллай борган. Шундай қилиб, дунёни бадиий ва эстетик дид билан фаҳмлай олиш, бадиий сўз тажрибаларининг таракқиёти халқ оғзаки ижодининг дастлабки жанрларини юзага келтирди. Энг аввал кичик-кичик нақл ва мифлар, меҳнатни енгиллаштирувчи, руҳан тетик қилувчи, хаёл оғушига олиб кирувчи эртақ ва афсоналар яратилди, меҳнат жараёнини ифодаловчи кўшиқларнинг намуналари пайдо бўлди.

Демак, энг қадимги халқ оғзаки ижоди намуналари ёзув юзага келмасдан анча олдин пайдо бўлган ва ёзма адабиётнинг ташкил топишига муҳим ҳисса қўшган. Улар асл ҳолида, тўла равишда бизгача этиб келмаган. У оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб ижодий ишланган. Ҳар бир материал турли хил ижтимоий қатламлар таъсирида ўзгариб, шакл ва мазмунида янги-янги маълумотлар юзага келган.

Адабиётшуносликда, шу жумладан, фольклоршуносликда бадиий асарларнинг жанрлари масаласи ҳамisha муҳим аҳамиятга эга назарий илмий муаммо сифатида баҳоланиб келган. Халқ дostonлари, эртақлари, кўшиқлар, мақоллар, аския, лоф ва бошқа жанрлар бир-биридан қандай жиҳатлар билан фарқланади. Уларнинг бевосита жанр сифатида қандай белги ва хусусиятлари бор. Бу хусусиятларнинг қайси бирлари айни пайтда бошқа жанрлардаги асарларда муштарак ҳисобланади. Маълум бир жанрга оид асарларнинг ҳажми, мазмуни, наср ва назм парчалар мутаносиблиги қандай муҳим белгилари билан

ажралиб туриши олимларни қизиқтириб келган. Бинобарин, бадий асарларнинг жанр жиҳатидан қайси атамага алоқадорлиги фақат назарий эмас, балки амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

Қадим замонларданок таниқли адабиётшунос олимлар сўз санъатининг асосан уч жинсга бўлинишини таъкидлаганлар. Хусусан, бу уч тур эпос (эпик), лирика ва драмадан иборатдир. Халқ оғзаки ижодига оид бадий асарларни ҳам ана шу тамойил асосида уч турга бўлиш мумкин бўлади. Бу жинс ва турларнинг бош хусусиятини қуйидагича фарқлаш мумкин:

1. *Эпос* – юнонча «эпос» – ривоя, ҳикоя, қўшиқ сўзидан иборат бўлиб, сўз санъатида бирон ҳикоя, воқеани баён қилиш ёки ҳаётини лавҳани ифодалаш маъносини англатади. Таърифдаги қўшиқ сўзига ажабланиш керак эмас, чунки қадимги юнонлар назарда тутган қўшиқлар бизнинг тасаввуримиздагилардан фарқли ўлароқ воқеа-ҳодисалар баёнини шеърини тарзда акс эттириб оҳанг билан ижро этиш хусусиятига эга бўлган. Шундай қилиб, «эпос» деганда, аниқ бир воқеани бадий тарзда ҳикоялаш тушунилар экан. Умуман, ҳамма халқлар оғзаки ижодида эпос ёки эпик жанрдаги асарлар мавжуд бўлиб, улар эртаклардан, афсоналардан, русларда билиналардан, туркий халқларнинг кўпчилигида дostonлардан иборатдир. Аммо шу билан бирга ўзбек халқ оғзаки ижодидаги миф, афсона, ривоят, эртак, нақл, латифа, лоф, тарихий қўшиқлар, терма, дoston каби жанрларни эпик асарлар деб аташ мумкиндир. Шу билан бирга мақоллар, топишмоқлар каби атамалар билан юритиладиган асарларни ҳам, профессор Б.Саримсоқов «махсус тур» деб атайди.

Ҳақиқатан ҳам, уларда маълум даражада эпиклик яъни қайсидир ҳаётини лавҳа юзасидан маълумот бериш белгиси мавжуддир. Айни пайтда, халқ оғзаки ижодида шундай асарлар ҳам борки, уларда халқимиз тарихига оид воқеалар мардлиги, жасурлиги, қаҳрамонлиги орқали донг таратган ботирларимиз фаолияти билан уйғун қўйилган ҳолда акс этади. Бундай асарларда кўтаринки рух ҳам алоҳида сезилиб туради. Алпомиш ва Гўрўғли туркумига оид айрим дostonлар анна шундай асарлар қаторидан ўрин олади.

Лирика – инсон ҳаётида, табиатда рўй берган бирон ҳодиса, лавҳадан таъсирланиш натижасида унга нисбатан пайдо бўлган муносабатни ички кечинмалар, ҳис-туйғу воситасида ифодалашдир. Лирика ўзида ички кечинмаларни ифодалаш хусусияти билан эпик асарлардан фарқланади. Чунки бундай асарларда бош мақсад содир бўлган ҳаётини воқеани эмас, балки ана шу воқеага нисбатан муносабат тарзида ифодаланувчи рухий таассуротларни ифодалашдан иборатдир. Шунинг учун лирик асарда воқеа баёнини нисбий

тушуниш лозим. Масалан, «Алпомиш» достонида: «Кунлардан бир кун Ҳақимбек китоб ўқиб ўтириб, бахилдан, сахийдан гап чиқиб қолди». Бу парчада бахши тингловчига Ҳақимбек ҳаётида рўй берган бир воқеа ҳақида хабар бермоқчи. Аслини олганда, достоннинг бутун мазмуни ана шундай хабарлар йиғиндисидан ташкил топади. Ёки «Ёр-ёр»дан олинган қуйидаги парчага эътибор қилайлик:

*Токчадаги қайчини
Занг босибди ёр-ёр,
Янги тушган келини
Ғам босибди ёр-ёр.*

Юқоридаги тўртликда ёр-ёр айтаётган ижрочининг мақсади тингловчиларга мутлақо токчадаги қайчини занг босгани ҳақида маълумот ёки хабар бериш эмас. Бу кўшиқда ёш қизнинг кўнгил кўймай турмушга чиқаётганига нисбатан ачиниш кайфиятини ифодалаш етакчидир. Кўшиқ руҳи бизнинг ҳолатимизда, руҳиятимизда ўзига хос кечинмалар ҳосил қилади. Ижрочи ички кечинмаларини бизнинг руҳимизга сингдиради.

Шундай қилиб, лирика инсон руҳий оламини бадиий тарзда тасвирловчи асарлардан иборат бўлади. Ўзбек халқ оғзаки ижодида кўшиқларнинг ҳамма турлари: ёр-ёрлар, аллалар; маросим фольклоридаги жанрлар: марсиялар, йиғилар лирик жанрлар намунаси ҳисобланади.

Драма. Бу сўз ҳаракат маъносини билдиради. Драматик асарлар сахна билан боғлиқ бўлади. Бу асарларнинг ижрочилари фақат гаплари билангина эмас нутқларидаги интонациялар, юз, бош, қўл ҳаракатлари билан образга кирадилар. Оқибатда томошабин тингловчиларни ўзига жалб қиладиган театрлашган томоша кўриниши вужудга келади. Ана шундай хусусиятларни ўзида мужассам этган жанрлар драматик жанр ҳисобланади. Халқимиз оғзаки ижодидаги халқ драмаси ва аския жанрларини ана шундай асарлар намунаси сифатида баҳолаш мумкин. Чунки халқ драмасида томоша иштирокчилари асар мазмунига кўра қози, жиноятчи, жабрланувчи, шўрпешона она, бахциз ота, ландовур фарзанд каби ролларни бажарадилар, уларнинг характериға мос оҳангда сўзлайдилар, атрофдагиларни кулдириш учун турли ҳаракатлар ўйлаб топадилар. Аскияда эса мазкур сўз ўйини мусобақасида қатнашадиган аскиябозлар тўй, сайилга келган одам ларнинг даврасида кўзга кўринарли эътиборни эгаллайдилар. Улар бир-бирларига гап ташлар эканлар, нутқларидаги алоҳида маънога эга бўлган сўзларни махсус урғу билан, нозик интонация билан талаффуз қиладилар. Натижада, аскиябозлар ўз-ўзидан жонли

сахна иштирокчиларига айланиб қоладилар. Қизиғи шундаки, жонли ижро билан яшайдиган оғзаки драма ва аския асарларини ёзма матнлари ҳеч қачон жонли ижро каби таассурот қодирган эмас. Шунинг учун ҳам юқорида қайд этилган жанрларни драматик асарлар мажмуаси деб қабул қилиш мумкин.

Юзлаб йиллик тарихий жараён ўзбек халқи томонидан яратилган сўз санъати намуналарини алоҳида-алоҳида жанрларга ажратди ва бизнинг замонамизга келиб ҳар бир намуна ўзининг шакли ва мазмунига хос равишда оғзаки ижод хазинасидан ўрин эгаллади. Бинобарин, ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганиш жараёнида мазкур асарларнинг ғояси, тарбиявий аҳамияти, эстетик жиҳатлари билан бир қаторда жанр хусусиятлари ҳам ўрганилади.

1.1. МАХСУС ТУР ЖАНРЛАРИНИНГ ЎҚУВЧИ КАМОЛОТИДА МАЪРИФИЙ-ЭСТЕТИК АҲАМИЯТИ

МАҚОЛ – мантикий мушоҳада намунаси, одоб ва ахлоқ қоидаларини жамулжам этган доно гап. Улар қадимдан халқ донишмандлиги, ақл-идроқи, фикр-ўйларининг ифодаси сифатида яшаб келганлар; синалган, турмуш тасдиқидан ўтган тушунчаларни ифодалаб, унга қанот бахш этганлар. Мақоллар таълим-тарбиявий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. У кишиларни огоҳлантиради («*Бировга кулма зинҳор, сенга ҳам кулгувчилар бор*»), маслаҳат беради («*Йўл билмасанг йўл сўрагин юргандан, гап билмасанг гап сўрагин билгандан*»), танбеҳ бериб, танқид қилади («*Чолни кўриб бувам дема*»), меҳнатни улуғлайди («*Ишлаганнинг оғзи ошга тегар, ишламаганнинг боши тошга тегар*»), ҳажвий кулги остига олиб, фош этади («*Иштонсиз тиззаси йиртиққа кулар*») ва бошқалар. Кўрамазки, мақолларда чуқур мазмун, меҳнаткаш омманинг донолиги, миллий анъана, узоқ асрлик ҳаёт тажрибалари, табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида фикри, баҳоси, меҳнат якунлари мужассамлашган. Шунинг учун ҳам мақоллар узоқ умрли бўлади. Мақолларда ҳар бир тарихий давр, ижтимоий-сиёсий воқеалар маълум даражада ўз изини қолдиради. Шунингдек, янги-янги мақоллар яратилиб, сўз санъати хазинаси бойийверади.

Мақоллар кўп жиҳатдан маталларга ўхшаса ҳам, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятга эга. «*Темирни қизигида бос*», «*Ёвни аяган яра эр, калтагини сара эр*», «*Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар*», «*Ер йигитга икки номус – бир ўлим*» кабилар том маъноли мақоллар бўлиб, уларнинг мазмунида

тугал фикр, умумий хулоса бор. «Сулаймон ўлди, девлар қутулди», «Тош қаттиқми, бош», «Кўрган билан эшитган бир эмас», «Аёзхон, ҳаддингни бил» кабилар эса маталлар ҳисобланади. Чунки уларнинг мазмунидан умумий хулоса, тугал фикр англашилмайди, балки хусусий белгининг ўзигина ифодаланган.

Дарҳақиқат, «*Темирни қизигида бос*» мақолида фактлар жамланиб, тугал фикр, умумлашма маъно келиб чиққан. Насихат, ўғит ҳамма ишни ўз вақтида бажаришга қаратилган бўлиб, маъно ниҳоятда кенг. «*Сулаймон ўлди, девлар қутулди*» маталида эса, тугал, умумлашма маъно йўқ, хулоса кўринмайди, фақат хусусий маъно ифодаланган, холос. Шундай қилиб, мақол чуқур ва кенг маъноли, ибратомуз, тугал фикр англаца, матал жузъий белги англатувчи таъсирчан нутқ бегадир.

Мақоллар халқ тушунчаси, ҳаёт тажрибалари, мулоҳазаларининг умумлашма хулосасигина бўлиб қолмай, ҳақиқатнинг образли ифодаси, у ёки бу масала устидан чиқарилган ҳукм ҳамдир. Мақол ҳажми ихчам, қисқа бўлиб, пухта ишланган, кенг маънони ифодаловчи образли нутқ намунаси дир. Бирор жумла, гап шаклида келган мақолда ортиқча сўз бўлмайди. Ҳар бир сўз аниқ, ўз ўрнида ишлатилган ва аҳамиятли бўлиб, ўзига хос ритм, оҳанг, тузилишга эга.

Ўзбек халқ мақоллари узоқ даврлар давомида яшаб, алоҳида жанр сифатида шаклланди, авлоддан-авлодга, оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда. Ўтмиш маданий ёдгорликларда мақоллар кўплаб учрайди. ХИ аср қомуси ҳисобланган Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган мақолларда ўша замон руҳи, дунёқараши, кишиларга, меҳнатга муносабатнинг турли хил шакллари ўз ифодасини топган. Бу мақоллар қадимги турк уруғлари ва қабилалари орасида кенг тарқалган бўлиб, уларнинг турлари бизгача этиб келган.

Мақоллар тарихийлик хусусиятга эга. Улар кўпинча тарихий воқеа ва ҳодисалар таъсирида вужудга келган. Шунинг учун ҳам мақолларнинг ғоявий мазмунида халқ ҳаётининг турли хил томонлари ўз аксини топган. Маълумки, туркий халқлар қадимдан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланиб келган. Бинобарин, баъзи бир мақоллар чорвачилик ва деҳқончилик билан боғланади. Уларда халқнинг меҳнат тажрибалари умумлаштирилади.

Мўғуллар истилоси даврида (ХIII аср) Чингизхон зулми жуда кўп нақл, матал, афсоналарнинг яратилишига сабабчи бўлган. Ўша даврда тўқилган мақолларда тарихий фактлар ҳам кўзга ташланади.

Маълумки, феодал тузум шароити ҳамда ҳукмрон синф вакиллари меҳнаткаш деҳқон, косиблар ҳаётини иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволга солиб қўйган эди. Бу ҳолат ночорлик, очлик, камбағаллик ҳақидаги мақолларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Аини чокда зулм ва зўрликка қарши очикдан-очик норозилик, исёнкорлик руҳи билан суғорилган мақоллар ҳам яратилди.

Мақоллар, асосан ўз ва кўчма маъноларни ифодалайди: *«Илон чиққан ола арқондан қўрқар»*, *«Бўрининг қулоғи овда»*. Бу хилдаги мақол ва маталлар маълум бир воқеа, ҳодиса билан боғлиқ ҳолда ишлатилади, айтилмоқчи бўлган фикр мажозий маънода, киноя тарзида ифода этилади.

Мақол шаклан қисқа бўлиб, воқеликни ёйиқ ҳолда ифода қила олмайди. Бинобарин, мақолларда воқеликни сиқик ва ихчам ифодаляйдиган аниқ ва ҳаётий образлар мавжудки, улар умумий мулоҳазаларнинг якунидан келиб чиққан хулосани кўчма маъноларда белгилаш имконини беради, *«Сен бўрини аясанг, бўри сени талайди»*, *«Жўжани кузда сана»*. Биринчи мақолда «бўри» орқали қонхўр душман, ёвуз ниятли киши, образи гавдаланса, иккинчи мақолда ҳар бир ишда хулоса чиқаришга шошилмаслик керак демоқчи. Баъзан у ёки бу мақол топишмоқ сингари тузилган бўлиб, воқелик қиёс қилиш, солиштириш орқали аниқланади: *«Ёз ёмғири лой бўлмас, ўзри асло бой бўлмас»*.

Мақоллар тузилиш жиҳатдан ниҳоятда содда ва ихчам. У кўпинча содда гапдан иборат бўлади: *«Тил – тигдан ўткир»*, *«Инсофсиз – имонсиз»*. Эга ва кесимдангина ташкил топган мазкур мақолларда асосий мазмун лўнда ифодаланган. Уларнинг ҳар бирида ўз ёки кўчма маъноли образлар қарама-қарши қўйилади: *«Ғамсиз бошим – завғосиз бошим»*, *«От айланиб қозигини топар, сув айланиб ёригини топар»*. Биринчи гап иккинчи гап мазмунини такрорлаб, уни изоҳлайди, ёки аксинча, иккинчи гап биринчи гап мазмунини таъкидлаб изоҳлайди. Мазкур мақолларда келган қарама-қарши бўлақлар ўзаро мос тарзда қофиялашган. *«Усти ялтироқ – ичи қалтироқ»*, *«Иш ёқмасга ит боқмас»* каби мақолларда эса, биринчи бўлақка урғу тушиши билан яхлитланиб образ яратади, иккинчи бўлақ эса, биринчи бўлақнинг кесатиқ мазмунли изоҳи бўлиб, образ характерини аниқлайди. Улар мантиқан бир бутун образликни ташкил этади.

Мақолларда қофияланиш ҳам ўзига хосдир: *«Жондан кесмасанг, жонона қайда, Тоққа чиқмасанг, дўлона қайда»*, *«Меҳнат – меҳнатнинг таги роҳат»*. Кўрамизки, турли хил шаклга эга бўлган бўлақлар ўзаро қофиядош сўзлар билан боғланди. Ҳар бир мақолда асосий мазмунни ифода этган сўз

қарама-қарши ёки ўзига мос тушган сўз билан қофияланади: «*Кўча хандон, уй зиндон*», «*Кўли очиқнинг, йўли очиқ*».

Мақолларда вазн, ритм, қофия, оҳангдорликнинг қуйма бирлиги катта рол ўйнайди. Бинобарин, кўпчилик мақоллар шеърининг формада келиб, баъзан бир мисра ёки бир байтдан, баъзан эса, тўрт мисрадан ташкил топади. Мисралардаги такрор сўзлар оҳангдорликни янада оширади:

Яхши отга бир қамчи,

Ёмон отга минг қамчи.

Яхши топиб сўзлар,

Ёмон қопиб сўзлар.

Мақолларда сифатлаш, ўхшатиш каби бадиий тасвир воситалари ва омоним, антоним сўзлардан фойдаланиш уларнинг бадиийлигини янада оширади, ифодаланган фикрнинг тингловчига тез этиб боришини таъминлайди.

Мақоллар донишмандлик рамзи. Улар ўқувчи ва тингловчиларни фикрни чуқур, ихчам, аниқ ва образли қилиб ифодалашга ўргатади, кишиларни, айниқса, ёш авлодни тарбиялашда муҳим восита вазифасини ўтайди.

ТОПИШМОҚ - халқ орасида топишмоқ, жумбоқ, баъзан матал, топар, чўпчак каби терминлар билан юритилиб келинган топишмоқ жанри ўзбек фольклорида қадим замонлардан ҳозиргача яшаб келмоқда ва ривожланмоқда. Узоқ ўтмиш даврларда топишмоқ инсонни ўраб олган муҳит ва табиатнинг турли-туман ҳодисалари ҳақидаги тушунчаларининг бадиий ифодаси сифатида майдонга келган. Тоғ ва ўрмонлар, дарё ва кўллар, чўлу биёбон, эр ва осмон, қуёш ва ой, юлдуз ва фасллар, зулмат ва ёруғлик, тошқинлар, чакмоқ ва момоқалдирак, ҳайвонот олами, оила-рўзғор жиҳозлари, дов-дарахт, меҳнат қуроллари ва бошқалар ҳақида коллектив ижоднинг маҳсули бўлиб тўқилган топишмоқлар авлоддан-авлодга ўтиб, катта ва кичикка ҳаёт, табиат сирлари ҳақида ўйлашни, билишни ўргатиб келганлиги билан ғоят аҳамиятлидир.

«**Топишмоқ**» сўзи «топ» буйруқ феълига «иш-моқ» ясовчилари қўшилиши билан чигал, мураккаб, белги-хусусияти яширин берилган бирор номаълум нарсани топиш мазмунини ифодалайдиган ясама отга айланган. Табиат ва жамият ҳодисалари кишилар олдига кўп мураккаб жумбоқлар, муаммолар қўйган. Инсоннинг ўша масалаларни топиши, сирли бўлиб кўринган нарсаларнинг туб, ҳақиқий моҳиятини очиши учун ақл-идрок ва ўткир дид талаб қилинган.

Табиатнинг сирли ҳодисалари инсон тақдирини асоссиз, тахминий фаразлар, турли эътиқод воситасида пассив англаш, фолбинлик, астрология

каби оғзаки ижоднинг ғайри илмий шакллари ҳам майдонга келтирган. Топишмоқлар бўлса, халқ оғзаки ижодида эшитувчилардан онгли равишда яширилган, беркитилган нарса, ҳодисаларнинг асосий мазмунини топиш, эчишнинг ўзига хос поэтик формасидир. Шунинг учун топишмоқни эшитувчилар уни табиат ёки турмуш сири деб эмас, яширилган муайян, аниқ бир нарса деб биладилар, шундай тушунадилар.

Топишмоқлар оғзаки ижоднинг оммавий ва махсус жанрларидан бири. Уларнинг услуби метафора (истиора), кўчим, киноя, қочирик йўли билан сўзларни кўчма маънода ишлатиб, яширилган нарса, ҳодисаларнинг белгиларига иккинчи бир нарса, ҳодисаларнинг белгиларини қиёслаш, имо-ишора қилишдан иборатдир. Топишмоқларнинг шу хусусияти ҳақида қадимги юнон философии Аристотелнинг: «Жуда яхши метафора тузиш йўли», дейиши бежиз эмас.

Топишмоқ айтиш қадимги замонлардан бошлаб турли халқларнинг ҳаёти, ижтимоий шарт-шароитлари, дунёқарашлари, урф-одатлари, мифологик тасаввурлари билан боғлиқ бўлган. Ўзбек халқи ҳам бошқа қардош халқлар каби куз ва қиш кечалари ғўза чувиш, чарх йигириш, олача тўқиш каби қўл меҳнати билан бажариладиган турли-туман ишлар давомида топишмоқ айтишган. Топишмоқ айтиш қайси бир халқда бўлмасин у ақл-зийраклик мусобақаси, кўнгил очиш, ўйин-кулги воситаси. Топишмоқ айтиш, асосан, ёшларнинг сўз бойлигини ошириш, ҳаёт ва унинг ҳодисалари ҳақидаги билим-тушунчаси, идроки ва мулоҳазаларини кенгайтириш учун зарур тарбия воситаларидан бири бўлгани туфайли улар соддадан мураккабга, осондан қийинга бориш усулида яратилган. Топишмоқлар орасида мактаб ёшигача бўлган болалар осонлик билан топа оладиганлари бўлгани каби катта ёшдаги болалар, ҳатто турмуш тажрибаси кўп кишиларнинг ҳам бошини қотириб, ўйлашга мажбур қиладиганлари ҳам бор. Масалан, «Отдан баланд, итдан паст», «Қозик устида қор турмас» каби *эгар*, *тухум* ҳақидаги топишмоқлар халқ орасида кенг тарқалганлигидан топишмоқ айтилиб бўлинмай, эшитувчилар унинг жавобини топа олади. Аммо «Узундан узок, ҳавога тузок» (*тутун*) каби топишмоқлар анча ўйлантириб қўяди. Топишмоқни ҳамма – каттадан кичик айтади, уни топишга ҳам кўпчилик иштирок этади. Халқ орасида нисбатан кўп топишмоқ биладиган кишилар топишмоқчи, жумбоқчи ҳам деб юритилади.

Топишмоқларда савол тарзида айтиладиган фикрлар маълум бир бадий шаклга тушган бўлади. Улар худди мақоллар каби ихчам, қуйма, таъсирчан формада яратилади. Бадий тафаккур меваси бўлган топишмоқларда фикр

тимсолий йўл билан ифодаланади, унинг савол ва жавобини ички мантиқий қиёслаш бошқариб туради.

Топишмоқ айтувчи қаноат ҳосил қилгунча шу тариқа савол-жавоб давом этади. Жавоб топа олмаган шахснинг деярли барча тана аъзолари «сотиб олинади». «Сотдим-олдим»да кишининг кўзини – жин чироққа, бурнини – хуштакка, бошини – тошга, оғзини – ўрага ва бошқа аъзоларини турли-туман нарсаларга ўхшатиб, масхара қилинади. Кўриниб турибдики, топишмоқ айтишиш меҳнат аҳлининг ўзига хос кўнгил очиши, хурсандчилик қилишининг бир йўлидир. Топишмоқ айтиш орқали даврада ажойиб хушчакчаклик, руҳий кўтаринкилик пайдо бўлади. Топишмоқларни яхши биладиган кексаларнинг гувоҳлик беришича, топишмоқ айтиш кечалари жуда мароқли ўтган, айниқса ёшларга тарбиявий-таълимий жиҳатдан катта фойда этказган.

Айрим топишмоқлар мақоллик хусусиятига ҳам эга бўлади. Масалан, «Ҳаммага тўн тикаман, ўзим яланғоч» (*игна*) топишмоғи чуқур ижтимоий мазмуни билан ажралиб туради. Ўзгаларнинг, тўғрироғи, бой-амалдорларнинг фойдасига кечасию кундузи тинмай меҳнат қилиб, ўзи куруқ қолган, оч-яланғоч, мухтожликда яшаган меҳнаткашлар оммасининг оғир, ачинарли аҳволи ғоят образли ифодаланган. Лекин игна ва иш ҳақидаги бошқа бир топишмоқни («Кичкина Хотин, лачаги узун») бундай деб бўлмайти. Унда аёллар машғулоти кўзда тутилганлигини пайқаш қийин эмас.

Топишмоқларда ҳоким синф табақасига мансуб кишиларнинг номлари ишлатилиши ҳам бежиз эмас. Масалан, «Абдуллахон – беустихон» (*бит*). «Токчама-токча, Саматжон бойвачча» (*сичқон*). «Ҳовуз ёнида Султон бойвачча» (*қурбақа*). Бундай топишмоқларнинг умумий мазмунида заҳарханда, пичинг бор. Биринчи топишмоқда халқнинг қонини сўриб, золимликда ном чиқарган Бухоро хони Абдуллахоннинг номи нафрат билан тилга олинмоқда. Иккинчисида текинхўрлик, зараркунандалик, тайёрга айёр, учарлик сичқон образи мисолида қайси бир Саматжон деган қаллобга тенглаштирилади. Султон бойвачча эса, одамларни ишлатиб, фақат ўз жонининг ҳузурини биладиган, ўзини койитмайдиган бир амалдорга нисбат берилганлиги аниқ.

Топишмоқларда топилаётган нарсанинг белгиси бўртиб кўрсатилади. Бунинг сабаби шундаки, топишмоқда ўхшатилаётган нарсанинг белгиси айнан ўша нарсада янада аниқроқ, ёрқинроқ намоён бўлади. Масалан, лампочканинг қоронғуликни қисман ёритишини кучайтириб кўрсатиш учун унинг ёруғлик кучи кундузнинг ёруғлигига қиёсланади: «Нур сочади юлдуздек, тунни қилар кундуздек».

«Гул тагида олифта ашулачи» топишмоғида булбулга шаъма қилинмоқда. Маълумки, булбул ўзининг чиройли сайраши, гўзаллиги ва гулларни севиши билан бошқа қушлардан ажралиб туради. Қушнинг бу жиҳатларини бўрттириб кўрсатиш учун у ранг-баранг мато парчаларидан куйлак кийиб, турлича мақом ва ноз-ишвалар билан куйлайдиган олифта ашулачига қиёсланмоқда.

Айрим топишмоқларнинг қофиялари топишмоқда яширинган нарса номига қофия ёки омоним сўз бўлиши мумкин:

Едириб, едириб, ўзи ер. (ер)

Уёғи аланг, бу ёғи аланг,

Ўртасида ола тўпаланг. (Чанг)

Бундай топишмоқларнинг тузилиши, қўлланган қофияларнинг оҳангдорлиги, уларнинг жавобини топувчининг мушкулини бироз бўлса-да осонлаштиради. Шунингдек, айрим топишмоқлардаги қофия топиладиган нарса номи билан айридан қофия бўлмаса-да, бироқ оҳангдош бўлиши мумкин:

Анора, минора,

Ўнг қўлга қўнара. (Пиёла)

Ўзбек халқ топишмоқларининг кўпчилик қисмини метафорик топишмоқлар ташкил этишини айтиб ўтдик. Топишмоқларнинг сўроқ мазмунидаги масала-топишмоқлари ҳам мавжуд бўлиб унга мисол тариқасида юқорида келтирганимиз ғозлар ҳақидаги топишмоқ мансубдир. Бундан ташқари ўзбек халқ топишмоқлари орасида топишмоқ - мақол, топишмоқ - ўйин, топишмоқ - тез айтиш, топишмоқ - қўшиқ, топишмоқ - эртақ каби турлари бор.

Топишмоқлар тузилиши жиҳатидан баъзан насрий, кўпчилик ҳолларда шеърӣй шаклда бўлиб, уларда маълум бир муסיқийлик, зарб, туроқ, вазн, қофия каби шеърӣятнинг формал талабларига амал қилинган. Қофия, вазн топишмоқнинг силлиқ, ихчам, оҳангдор, эсда қоладиган бўлиб тузилишини таъминлашга хизмат этади. Масалан: «*Тўрт оёқли, темир туюқли*» (от).

Топишмоқлар бир савол-жавобли (бир предметли) бўлиш билан бирга, кўп савол-жавобли (кўп предметли) ҳам бўлади. Бундай топишмоқлар кўпчилик ҳолларда яхлит шеърӣй парча тарзида тузилади:

Тогда талаймонни кўрдим,

Сувда сулаймонни кўрдим,

Тузсиз пишган ошни кўрдим,

Юмалаб ётган тошни кўрдим.

(Бўри, балиқ, сумалак, тошбақа.)

Баъзан топишмоқларнинг бир нечаси назм ипига тизилгандек бўлади ва уларнинг жавоблари ҳам шу тарзда бўлиши талаб этилади:

*Қамиш учи қалтироқ, уни топинг, дилбарим,
Игна учи йилтироқ, уни топинг, дилбарим,
Сассиқ кўлда ит ҳурар, уни топинг, дилбарим,
Тақир-туқир тақравон, уни топинг, дилбарим,
Ичидаги меҳрибон, уни топинг, дилбарим...*

Топишмоқлар фольклорнинг бошқа жанрлари билан боғлиқ. Улар эпик асарларда тез-тез учраб туради. Ҳатто махсус топишмоқли эртақлар ҳам мавжуд. Бунда топишмоқлар эпик асарлар услубига мослашади. Асосан дoston ва эртақ қаҳрамонлари орасидаги диалогларда ишлатилади, яъни жумбоқли саволга асарнинг асосий қаҳрамонининг жавоби тарзида қўлланилади. Бундай савол-жавобли топишмоқлар дostonларда қаҳрамонларнинг ақл-фаросатини синаш, маълум шартларни бажаришда, қобилиятини билишда ишлатилади. Бу хил савол-жавобли топишмоқлар «Ошиқ Ойдин», «Ошиқ Алванд», «Хирмон дали», «Ёзи билан Зебо» дostonларида, Махтумқули ва Дурди Қилич айтишувларида тез-тез учраб туради. «Алпомиш» дostonининг Пўлкан шоир айтган вариантыда Барчиннинг жумбоғига Алпомишнинг берган чиройли жавоби мавжуд. Топишмоқлар эртақларда ҳам қаҳрамонларнинг ақл-фаросатини, серфаҳмлигини, аччиқ ҳаёт тажрибаларини бошдан кечирганлигини билиш мақсадида ишлатилган.

1.2. ЛИРИК ТУР ЖАНРЛАРНИ ЎҚИТИШНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ

ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ. Инсон кайфияти ҳаётдаги вазиятлар таъсирида ўзгариб туради. Об-ҳаво, она табиатдаги фасл ўзгаришлари, оиладаги муносабатлар, дўстларнинг тотувлиги, ҳатто, нотаниш одамнинг бир оғиз сўзи сизнинг кайфиятингизни кўтаради ёки туширади. Хурсанд бўлган пайтингизда шўх қўшиқ айтгингиз, рақсга тушгингиз келади. Нохуш дамларда кўпроқ жим туриб хаёл суришни маъқул кўрасиз. Бундай дақиқаларда мунгли куй ҳам сизга тасалли беради, оғирингизни бир оз енгил қилгандай бўлади. Ана шундай ҳолат бизнинг қалбимизда лирик кечинмаларнинг пайдо бўлиши учун замин тайёрлайди: қўшиқ яратишга сабаб бўлади. Ҳақиқий шеър фақат чуқур эҳтирослар, фавқулodда рўй берган ва инсон руҳига таъсир кўрсатган турмуш лавҳалари орқали яратилади. Бу асарлар ички кечинмаларга бой бўлади.

Шунинг учун улар шеърий ёки насрий шаклда ёзилишидан қатъи назар лирика намунаси деб аталади. Шундай қилиб, атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодисага нисбатан ички ҳис-туйғулар воситасида муносабат билдирилган асарлар лирика атамаси билан юритилади. Бу сўз аслида, “лира” — юнонистондаги қадимий мусиқа асбоб номидан олинган бўлиб, ҳис-туйғу, ички ҳаяжон билан боғлиқлик рамзи сифатида тушунилган.

Халқ оғзаки ижодидаги кўшиқлар ҳам лирик асарлардир. Чунки уларда инсоннинг ички ҳис-туйғулари, кечинмалари акс этади. Кўшиқ Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» (1074) асарида, «кўшуғ» шаклида учрайди ва шеър, қасида (бирон кимса ёки нарсага аталган шеър) маъносини англатади. Қадим замонларда «шлок», «такшут», «ир» (йир), «куг» каби атамаларнинг ҳам назм, шеър, яъни маълум даражада кўшиқ жанрига алоқаси бўлган.

Кўшиқ ҳақида маълумот берилган ҳамма адабиётларда унинг «кўшмоқ» феълидан ҳосил бўлгани айтилади. Кўшиқ атамасининг келиб чиқиши қанчайин содда туюлмасин, оғзаки ижодимиздаги бу жанр жуда мураккаб руҳий кечинмаларни ифодалашга хизмат қилади. Кўшиқнинг жанр хусусиятлари қуйидагилардан иборат: **1.** Унда инсон кечинмалари, қувонч ва изтироблари, қалб сўзлари акс этади. **2.** Кўшиқ шаклан шеърий тарзда бўлади. Ўзбек халқ кўшиқлари асосан бармоқ вазнида, баъзан арузда яратилади. **3.** Кўпинча халқ кўшиқлари тўрт мисрадан иборат бўлиб, тугал руҳий ҳолатни ифодалаш хусусиятига эга бўлади. Шунингдек, бир неча бандлардан иборат бирон мавзуга бағишланган кўшиқлар ҳам бўлиши мумкин. **4.** Кўшиқнинг куйи бўлади ва ана шу куй жўрлигида ижро этилади.

Ҳозирги пайтда ҳам кўшиқлар халқ ҳаётига ҳамроҳдир. Уларда меҳнат, тарихий воқеаларга муносабат, мавсум маросимдаги урф-одатлар, қолаверса, ёш йигит қизларнинг ишқий кечинмалари ўз ифодасини топади. Шу жиҳатдан халқ кўшиқларимизни қуйидаги турларга бўлиб ўрганишимиз ва таҳлил қилишимиз мумкин:

1. Меҳнат кўшиқлари.
2. Мавсум-маросим кўшиқлари.
3. Лирик (ишқий) кўшиқлар.
4. Тарихий кўшиқлар.

Меҳнат кўшиқлари. Бошқа халқларда бўлгани каби меҳнат жарёнини ўзида ифодалаш билан машхур. Маълумки, ўзбек халқи асрлардан буён деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик билан шуғулланиб келади. Меҳнат

еса ўзига яраша ташвишдан, иродаликни намойиш қилишдан, баъзан инсоннинг ўзини мажбурлашдан иборат бўлади. Айниқса, кун давомида доимий равишда бир хил зерикарли ҳаракат қилиш одамни толиқтиради, қилинаётган ишни тўхтатмаган ҳолда овуниш чораларини топишга мажбур қилади. Ана шундай дамларда энг самарали ечим қўшиқ айтишдан иборат бўлади. Таноб-таноб ерга дон сочиш ёки буғдой ўриш, челак-челак сут соғиш, метр-метр гилам тўқиш фақат айтишга осон. Аслида бу ишлар деҳқон, сут соғувчи, гилам тўқувчидан катта жисмоний куч ва малака талаб қилади. Шунинг учун аجدодларимиз ҳар бир ишни қўшиқ билан бажариб ҳам меҳнатнинг самарали бўлишини, ҳам қилинаётган ишни зерикмасдан бажариш йўлини ўйлаб топганлар. Халқимиз орасида яшаб келаётган меҳнат қўшиқлари бажариладиган иш соҳаларига қараб уч хил бўлади:

1. Деҳқончилик билан боғлиқ меҳнат қўшиқлари.
2. Чорвачилик билан боғлиқ меҳнат қўшиқлари.
3. Касб-ҳунар билан боғлиқ меҳнат қўшиқлари

Аждодларимиз маданияти мероси бўлмиш «Авесто»да шундай парча бор: «Зардушт илоҳ Ахура Маздадан сўради:

– Эй, Ахура Мазда! Заминни ҳаммадан ҳам бахтиёр қилувчи зот ким?

Ахура Мазда жавоб берди:

– Эй, Зардушт! Кимки уни яхшилаб ҳайдаса ва зироатга тайёрласа!..

Эй, Зардушт! Кимки ғалла экса, у ҳақиқатни экади...⁸».

Демак, ота-боболаримиз ер юзидаги энг қадим замонлардан буён деҳқончилик билан шуғулланиб келаётган халқ экан. Деҳқончилик билан шуғулланиш эса ижтимоий ҳаётнинг маълум поғона босқичлари босиб ўтилгандан кейин пайдо бўлади. Демак, бизнинг аждодларимиз ўша пайтларда ҳам маданият ўчоғига айланган ҳудудларда яшаганлар ва деҳқончилик билан шуғулланганлар.

Эҳтимол, шунинг учун ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида боғдан мевалар териш ҳақидаги қўшиқлар учрайди. Халқ оғзаки ижоди асарларини тўплаш экспедицияларида деҳқончилик билан боғлиқ меҳнат қўшиқларидан кўплаб ёзиб олинishi бу тур қўшиқларнинг халқ ҳаёти билан жуда яқин эканини яна бир бор исботлайди.

⁸ Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. «Гулистон» журнали, 1999 йил, 4-сон, 24-бет.

*Шоҳлари бир қулоч-қулоч
Шохимга қўнар қалдирғоч
Юрай десам, вой, қорним оч,
Мен қўшга қандай ярайин.
Хўкизгинам, бўйнигинанг эзилди,
Кўзгинангдан ёшлар қатор тизилди.
Бўйинтуруқ билан омоч тортмасанг,
Сенинг билан менга гўрлар қазилди.*

Дехқончилик кўшиқларида йил-ўн икки ой мобайнида олиб бориладиган меҳнат жараёни босқичма-босқич ўз ифодасини топади. Уларда ер ҳайдаш, далага янги йил ҳосили учун буғдой сепиш, униб чиққан ва бошоқлари етилган буғдойларни ўриш, уларни янчиб донини ажратиш каби ҳар бир жараён албатта кўшиқ айтиш билан кўшиб амалга оширилган. Агар бу кўшиқларда фақат деҳқоннинг бажараётган меҳнати акс этган, десак, хато бўлади. Чунки ҳар бир кўшиқда деҳқон албатта ўзининг ички кечинмаларини, ҳаёт тажрибасидан олган таассуротларини, турмуш ташвишларини баён этишга уринади. Кўшиқ айтувчи киши сахнада санъаткор эмас, балки далада ҳам оддий ижрочи, ҳам тингловчи сифатида намоён бўлади. Аслини олганда, унинг кўшиқларини ер ҳайдаётган ёки буғдой янчаётган хўкизи эшитади холос. Деҳқонга хўкизидан бошқа тингловчининг кераги ҳам йўқ. Чунки у дилидаги ҳис-туйғуни ўзига ўзи айтади ва шу йўл билан қилаётган ишини енгиллаштиради, кўнглига таскин беради. Бу кўшиқларда хўкизни эркалаш, унга бирон кимсага мурожаат қилгандек муносабатда бўлиш, унинг тилидан кўшиқ тўкиб ўзининг дардини ифодалаш туйғуси етакчилик қилади. Хўкиз: «Юрай десам, вой, қорним оч», — деганида, деҳқон номидан гапиради. Аслида деҳқоннинг қорни оч эмасми?! «Мен қўшга қандай ярайин», — деганда, кўпроқ деҳқон ўзини назарда тутмаяптими?!. Шу ўриндаёқ омоч тортаётган аجدодимиз хўкизни эркалашга тушади. Уни «Хўкизгинам» деб сийлади. Ўз тақдирини хўкизнинг қисмати билан тенг эканини: «Сенинг билан менга гўрлар қазилди» каби мисралар воситасида ифодалайди. Қуйидаги кўшиққа эътибор беринг:

*«Хўп ҳайда-ё, хўп ҳайда,
Қалқон қулогим, ҳайда,
Темир туюгим, ҳайда
Остингда босган донни
Оёгинг қилсин майда».*

Демак, буғдойни «пўстидан жудо қилаётган хўкиз» дехқон учун энг қадрдон кишисидан ҳам азизроқдир. Шу сабабли «қалқон қулоғим», «темир туёғим» сифатлашлари яратилган. Ҳатто бир кўшиқда:

«Жилвираган қошингни майда-ё, майда,

Сурмалайин жонивор, майда-ё, майда» дейилади. Бу қадар эъзоз, бу қадар гўзал фикрларнинг баёни хўкизга қаратилганига ишонинг ҳам келмайди. Аммо бу ҳаёт ҳақиқати эди. Дехқон учун хўкиз ҳаёт ва мамот масаласи эди (А.Қахҳорнинг «Ўғри» ҳикоясини эсланг).

Шунинг учун ҳам юзлаб кўшиқларда, айниқса, «Кўш» ва «Майда» кўшиқларида бобо дехқонларимиз хўкизнинг фазилатларини мактаб куйлаганлар.

Ўрим кўшиғида эса тасвир марказига ўроқ чиқади. Энди ўроқнинг олмослиги, ўткирлиги таърифланади. Ўроқ шу қадар кескир-ки, буғдойни ўрмасдан туриш мумкин эмас:

Ўрогим олмос,

Ўримдан қолмас,

Сира ҳам толмас,

Ўрмасам бўлмас.

«Ёрғичоқ» кўшиқларида ҳам кўшиқчи ёрғичоққа мурожаат этади. У билан гаплашади, ҳасратлашади, дардини тўкади. Натижада ёрғичоқ дехқоннинг ҳис туйғусини самимий баён қилиш воситасига айланади:

Ёрғичоқ ялпоққина,

Ун қилар оппоққина,

Ёрғичоқ хир-хир этар,

Муштдаккина хамир этар

Ёрғичогим гулдур-гулдур,

Бўғзим тўла оппоқ ундир,

Бой бобомнинг хонадони

Иккимизни ейдир-ейдир.

Маълум бўладики, йил фасли ўзгаради, дехқоннинг муомала қиладиган нарсаси (хўкиз, ўроқ, ёрғичоқ) ўзгаради, аммо кўшиқнинг яратилишидан назарда тутилган мақсад (оғир меҳнатни енгиллатиш, ички ҳис туйғуни ифодалаш) ўзгармайди. Ҳар қандай вазиятда ҳам халқ ҳаётининг бадий ифодаси сифатида қўлланади. Чорвачилик билан боғлиқ меҳнат кўшиқлари асосан соғиш жараёни акс этган лирик парчалардан иборатдир. Улар сигир, эчки, қўй каби ҳайвонларни соғиш пайтида айтилади.

Дехқончилик билан боғлиқ кўшиқлар каби соғим кўшиқлари ҳам тинимсиз бир хил ҳаракат жараёнини нисбатан енгиллаштиришга хизмат қилган. Иккинчи томондан соғилаётган сугир ҳам айтилаётган кўшиққа бора-бора ўрганган.

Кўшиқни эшитганида ўзини анча тинч тутган ва кўпроқ сут берган. Шунинг учун «Хўш-хўш»ларда соғувчи кимса сугирни эркалаган, унга ширин-ширин сўзларни айтган:

*Хўшим молим-говмишим,
Эмчакларинг соғмишим,
Оралаб единг ўтингни,
Ийиблаб бергин сутингни.
Сени сийлаб боқайин,
Кўзмунчоқлар тақайин,
Қуралай кўз говмишим,
Туёқлари кумушим.
Зотли молим хўш-хўш,
Сутли молим хўш-хўш.*

Эътибор берсак, дехқончиликда хўкиз «темир туёғим» деб эркаланган эди. Энди сугир «қуралай кўз», «туёқлари кумушим» деб аталапти. Ҳар қандай ҳолатда ҳам инсон бу эркалашларни хўкиз ёки сугир тушуниб етмаслигини яхши билади, аммо кўшиқ ижросидаги товуш товланишининг, оҳангнинг ҳайвонларга ижобий таъсир кўрсатишига ишонади.

Турей-турей кўшиқлари кўйларни соғиш пайтида айтилган. Қорақўлчиликда қимматбаҳо тери олиш учун кўзилар туғилганидан кўп вақт ўтмай сўйилган. Совлиқлардан сут олиш эса кейин ҳам давом этаверган. Она кўйни соғиш билан боласидан ажралган совлиқнинг қисмати нисбатан енгиллашган. Шунинг учун турей-турейларда она кўйнинг кўзисидан ажралганига ҳамдардлик билдирилган, унга ачиниш туйғуси ифодаланган:

*Болалилар бош бўлар, турей-турей,
Боласизлар ёш бўлар, турей-турей,
Келар йшли туққаннинг, турей-турей,
Кўзингга йўлдош бўлар, турей-турей,*

Бошқа халқ кўшиқлари сингари турей-турейларда ҳам эркалаш, кўшиқ оҳангини кўйга мулойим этишига ҳаракат қилиш аниқ сезилади. Унинг ақлли экани, эгасига ёрдам беришга тайёрлиги таъкидланади. Ҳатто боғда очилган гул билан тенг кўрилади. Бу ўринда кўй соғишнинг халқ турмуши тарихида жуда

узоқ қадимги замонларга бориб тақалишини ҳам ёдда тутиш керак. «Алпомиш» достонида Бойсари Барчин қизини мактабдан чиқариб олади. «Қизимга Кўккамиш кўлида қўй соғдириб, чорвадорлик илмини ўргатайин, қўй соғмоққа уста бўлсин», — дейди. Демак, кўчманчи қабилаларда қўй соғиш алоҳида кўникмани талаб қилар экан. Шунинг учун ҳам бу иш билан шуғулланадиган одамлар асрлар давомида соғиладиган қўйлар билан қандай муомалада бўлиш сирларини эгаллаганлар. Ширин сўзлар билан қўйларнинг кўнглига йўл топишга уринганлар:

*Эсли молим-оқилим, турей-турей,
Елкамдаги кокилим, турей-турей,
Шунча молнинг ичида, турей-турей,
Богда очилган гулим, турей-турей.*

Чорвачиликда чурия кўшиқларининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Аввало соғиладиган сигирга, қўйга, эчкига алоҳида-алоҳида кўшиқ яратилишига эътибор берайлик. Хўш кўшиқлари қўй соғишда айтилмаганидек, турей-турейлар ва чурия-чуриялар сигир соғишда айтилмаган. Табиийки, хайвон учун қандай кўшиқ айтиб соғиш бари бир эмасми? - деган савол туғилади. Ҳа, хайвон учун бари бирдир. Аммо эгаси учун бундай эмас. Гап шундаки, чорвадор халқ ҳар бир қўй ёки эчкига ўзига хос муносабатда бўлади. Улар ҳатто сигирнинг қайси рангни яхши кўришини, қайси кўшиқни ижро этганларида кўпроқ сўз беришини билганлар:

*Оғзигинангда ўтинг бор, чурей-чурей,
Елингинангда сутинг бор, чурей-чурей,
Серсоқолим жонивор, чурей-чурей,
Керилиб турган бутинг бор, чурей-чурей.*

Чуриялардаги «оғзигинанг», «елингинанг», «серсоқолим» каби сўзларга эътибор беринг. Нега «оғзинг» ёки «елининг» деб қўяқолинмаган. Аввалги тур кўшиқлардаги каби буларда ҳам эчкини эркалаш, унинг табиатига мослашиш ҳаракати сезилади:

*Шохларинг бор бир минора, чурия-чурия,
Минора қушлар қўнара, чурия-чурия,
Боланг олиб искасанг-а, чурия-чурия,
Куйган юрагинг қонар-а, чурия-чурия.*

Хуллас, чорвачилик билан боғлиқ кўшиқлар халқимизнинг қадимдан бу касбни эгаллаб келганидан, чорвачиликнинг сир-синоатларидан хабардор эканликларидан далолат беради. Халқ ҳар бир хайвонга худди одамдек

муомалада бўлган. Уни эркалаган, мақтаган, таърифлаган, сифатлаган. Энг муҳими, бу ширин сўзларнинг ҳайвонларга ижобий таъсир қилишига ишонган. «Хўш», «Турей-турей», «Чурия-чурия» кўшиқларини чорвадорлар ичида яшаган шоиртабиат одамлар тўқишган. Бу кўшиқларда сўз санъатининг бошқа намуналарида бўлганидек турли бадий санъатлардан фойдаланилган. Хусусан, «эсли молим», «қалам қошинг», «зотли молим» каби сифатлашлар; «қозон-қозон сутинг бор», «ақллисан, доносан», «шоҳларинг бор бир минор» каби муболағалар; «елкамдаги кокилим», «боғда очилган гулим» каби истиоралар; «қалам қошинг сузилсин», «сутлилигингни билдиргин» каби жонлантиришлар қўлланган. Кўшиқларнинг қофияланишига ҳам алоҳида эътибор берилган. Бу тасвир воситалари кўшиқларнинг эстетик қимматини оширади, алоҳида жозиба бағишлайди.

Ўзбек халқи қадимдан хунармандчилик билан шуғулланиб келган. Ўзбекистон ҳудудида ишлаб чиқарилган шоҳи атласлар, банорас тўнлар, амалий санъат намуналари, тўқилган гиламлар бутун дунёга машҳур бўлган. Қадимда ўз хунари билан ном таратган усталар ўз шогирдларидан касбий кўникмалар қатори шеър ўқиш, кўшиқ айтиш, бирон мусиқа асбобида куй чалишни ҳам талаб қилганлар. Уларнинг фикрича, ҳар томонлама етук бўлмаган инсон, айниқса, эстетик завқи йўқ кимса биронта хунарни ҳам укув билан ўзлаштира олмас экан. Шунинг учун халқимиз орасида турли касб билан шуғулланаётган одам бор-ки, кўшиқ айтади, аския айтади, мусиқа чалади. Бу фазилат унга ўзи ишлаб чиқараётган нарсанинг гўзал кўринишга эга бўлишини таъминлайди. Кўшиқ билан тайёрланаётган нарсага устанинг меҳри куйилади. Ўзбек халқ меҳнат кўшиқларининг салмоқли қисмини кашта тикиш, бўз тўқиш, чарх йигириш каби фаолият билан кўшиб турли оҳангда ижро этиладиган шеър намуналари эгаллайди. Жумладан, уларнинг энг қадимгиларидан бири чарх кўшиқлари ҳисобланади. Бугунги кун текстил саноати пайдо бўлмасидан аввал пахтанинг чигити қўлда ажратиб олинар ва пахта момиғидан чархни айлантириш воситасида ип йигирилди. Аёллар кеча-кундуз ип йигириш билан шуғулланиб, тайёр бўлган иплардан газламалар тўқи шарди. Бу меҳнат жисмонан ортиқча куч талаб этмаса ҳам, ўта зерикарли ва унумсиз эди. Меҳнат азобини енгиллаштириш учун чарх кўшиқлари айтилган:

*Чарх йигириб, чарх йигириб,
Шул қўлгинам толадир,
Агар шуни йигирмасам,
Болалар оч қоладир.*

Хар бир зерикарли ва машаққатли меҳнатнинг ҳам чегараси бўлади. Аммо агар одам бевосита чархда ип йигириш орқали кун кўрса, унга бу азобли машғулот чегарасиздек бўлиб туюлган. Ана шундай дақиқаларда одам ўзига ўзи чорасиз, иложсиз бир шахс бўлиб кўринган. Қўшиқда бу ҳолат шундай куйланган:

*Чархгинам, эй, чархгинам,
Юраккинам оласан,
Айт-чи, сен бу юртлардан,
Қачонгина йўқоласан?!*

Халқ кўшиқлари асосан шеърятнинг бармоқ вазнида тўқилган. Бармоқ вазнидаги шеърларда мисрадаги бўғинлар сони асосий шеърини ўлчов бўлиб қолади. Масалан, биринчи тўртликдаги 1 ва 3 мисралари 8 бўғиндан, 2 ва 4 мисралари 7 бўғиндан иборат. Аммо баъзан аруз вазнида тўқилган кўшиқлар ҳам учрайди. Аруз вазнидаги шеърини мисраларда чўзиқ (ёпиқ) ва қисқа (очик) ҳижо (бўғин)лар маълум тартибда олдинма кейин келади. Қуйидаги парчага эътибор беринг:

*Чархгинам сарпараси саккиз тугун,
Саккизой кетган оғам келсин бугун.*

Бу мисралар аруз вазнининг рамали мусаддаси маҳзуф баҳрида айтилган. Аммо халқ кўшиқларида биз аруз вазни қоидаларига мукамал амал қилган ҳолда тўқилган шеърларни кўп учратмаймиз. Тахмин қилиш мумкин-ки, одатда бундай мисралар мумтоз шеърят билан шуғулланган ёки мумтоз шеърятдан хабардор фарзандлар томонидан яратилган бўлиши мумкин. Халқ шеърятининг асосий вазни бармоқ деб белгиланишида бундай ҳолатларни аҳамият жиҳатидан иккинчи даражали деб ҳисоблаймиз.

Ўрмак кўшиқлари гилам тўқиш пайтида ижро этилган. Маълумки, ўзбек гиламлари ва шолчалари гул безакларининг ранг-баранглиги, мураккаб чизгиларга бой эканлиги, ўзининг пишиқ-пухта тўқилиши билан шухрат топган эди. Деярли ҳамма вилоятларда аёллар тўқиган гиламлар ҳам турмушга узатиладиган қизларга сеп, ҳам рўзғордаги бирон камчиликни тўлдириш воситаси бўлган. Қўшиқ эса ана шундай мураккаб жараённи енгиллатган. Агар бир ўринда бу ҳунарнинг азоби баён этилса, иккинчи ўринда тўғридан-тўғри ҳис-туйғу ўз ифодасини топган:

*Ўрмагимга ўрай-ё,
Мен бошимга қарай-ё,
Ўрмаккинам ўнгин деб,
Энди сендан сўрай-ё.*

Бошқа бир тўртликда эса оммавий муаммолар ҳам қўшиқчи диққат марказида турган:

*Ўрмагим ётибди ўралиб,
Мен юрибман керилиб,
Қайнонам қарамайди,
Ўрмагимга ўйрилиб.*

Бўзчи косиблар соатлаб бир хил қўл ва оёқ ҳаракатлари билан шуғулланганлар. Улар бу ҳаракатларга шу қадар ўрганиб кетган эдилар-ки, бўз тўқийдиган қурилма - дўкон бўлмаса ҳам қўллари бевосита айнан ўша шаклларни ҳосил қилаверадиган даражага этганди. Шунинг учун бўзчи қўшиқ айтганида ёки аскияга қўшилганида ўзини жуда эркин тутган. Натижада қўшиқ айтишдан бўзчи эстетик қониқиш ҳосил қилган:

*Бўз тўқийман, қирогини ўхшатиб,
Мокки отаман қўлгинамни қақшатиб,
Бозордаги шоҳилардан яхшироқ
Нафисдан ўхшаган бўзим яхшидир.*

Юқоридаги қўшиқда бўзчининг ўз меҳнатига баҳо бериши ҳам ифодаланган, дейишимиз мумкин. Маълумки, бўз пахта ипидан тўқилган. Бундай матони одатда камбағал, иқтисодий жиҳатдан яхши таъминланмаган одамлар сотиб олганлар. Бўзнинг пишиқ ва айни пайтда майин чиқиши бўзчи маҳоратига боғлиқ бўлган. Узилган ипни ўша заҳоти улаш, моккини усталик билан отиш, мато тўқийдиган қурилма — дўконни бир маромда ишлатиш маҳсулотнинг сифатли чиқишини таъминлаган. Бинобарин, бўзчи ҳам иш фаолиятига зеҳн билан қарашга, ҳам кайфиятини яхши тутишга уринган. Аммо турмуш ташвишлари унга ҳар доим салбий таъсир қилган. Қуйидаги қўшиққа ўхшаган намуналар ана шундай дамларда айтилган:

*Дўкон уйга кирсам, танам қақшайди,
Совуқларда ўлмай қолсам, яхшийдди.
Қариш тиллага кетса яхшийдди
Шундай менинг бўзим арзон кетарми.*

Дўкон, яъни бўз тўқийдиган қурилмали уйга киришданок кун бўйи қилинадиган машаққатли меҳнат азоби бўзчига тинчлик бермаган. Қиш

кунлари эса кўл-оёқларининг ишлаши янада қийинлашган. Бундай кўнгилсиз вазият кўшиқларда акс этмаслиги мумкин эмасди. Марғилон, Қўқон шаҳридаги кекса бўзчилар билан бўлган суҳбатимизда улар бўз кўшиқларини доимий равишда хиргойи қилмасликларини ҳам қайд этганлар. Иш пайтида улар «Галдир», «Омонёр», «Сумбула» каби кўшиқларни, аския пайровларини айтишар экан. Бу ҳолат бошқа меҳнат соҳалари билан шуғулланувчи одамлар учун ҳам тааллуқлидир. Хусусан, гилам тўқийдиганлар фақат ўрмак, ип йигирув чилар фақат чарх кўшиқларини айтишган экан, деган тасаввур ҳосил бўлмаслиги лозим. Уларнинг ҳар бири ўзига ёққан кўшиқни хиргойи қилган. Аммо бари бир табиатан шеър тўқий оладиган туғма шоир одамлар ўз касбларига атаб кўшиқ яратганлар.

Хуллас, меҳнат кўшиқлари қайси мавзуда яратилганидан қатъи назар лирик асарлар ҳисобланади. Уларда кўшиқчининг ҳаётий воқеаларга бўлган муносабати ҳис-туйғулар орқали акс этади. Халқимизнинг меҳнат қилиши, чорвачилик, деҳқончилик, касб-ҳунар билан шуғулланиши қанчалар тарихий бўлса, кўшиқнинг яратилиши ҳам шунчалик тарихийдир. Турли соҳадаги фаолият билан шуғулланган аждодларимиз машаққатли ва зерикарли меҳнат жараёнининг самарасини ошириш мақсадида махсус ўз касб-ҳунарлари билан боғлиқ кўшиқлар куйлаганлар. Меҳнат кўшиқларида турли ҳайвонларни ва иш қуролларини эркалаш, уларга мурожаат қилиш, уларни жонлантириш хусусияти етакчилик қилади.

Меҳнат кўшиқларининг тили содда, куйи енгил, фикрни ифодалаш усули оддий бўлиб, асосий мақсад иш фаолиятини осонлаштириш, кўшиқ айтувчи шахс руҳий ҳолатини кўтаришга қаратилган бўлади.

Мавсум-маросим кўшиқлари халқ поэзиясининг таркибий қисмини ташкил этади. Бу кўшиқлар халқимизнинг қадимий оммавий байрамлари, оилавий расм-русумлар билан боғлиқдир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридан маълум бўлади-ки, мавсум ва маросимларга оид халқ кўшиқларининг тарихи қадим ўтмиш замонларга бориб тақалар экан. Шу пайтлардан буён мавсумлар алмашди, маросимлар муттасил ўтказилди. Бу маросимларда кўшиқлар айтилди. Дунёда бирорта халқ йўқки, турли муносабатлар билан оммавий байрамларни нишонламасин. Мавсумлар, диний эътиқодлар, тарихий воқеа-ҳодисалар, миллий удумлар халқ байрамлари мазмунини ташкил этади. Бинобарин, байрамларнинг ўтказилишига қараб, улардаги сўз билан боғлиқ лавҳалар мундарижасига қараб ўша халқнинг тарихи, миллий хусусиятлари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Чунки бундай халқ

шодиёналарида рақсга тушилади, кўшиқлар айтилади, миллий либослар кийилади, турли ўйинлар ўйналади, таомлар пиширилади, томошалар уюштирилади. Олимларнинг маълумот беришларича, мавсум-маросимга оид ўзбек халқ байрамларининг тарихи минглаб йиллар билан ўлчанар экан. Уларнинг айримлари йил фаслларининг қулай ёки ноқулай келиши билан ҳам боғлиқ бўлган. *Масалан*, йил қуруқ келиб, ёмғир ёғмаса «Ёмғир чақириш» маросими («Суст хотин»); буғдой, шоли бошоқлари етилган пайтда шамол уларни пайҳон қилса, шамол тўхтатиш («Чой момо»); дон маҳсулотларини шопириш пайтида шамол бўлмаса, шамол чақириш («Ё, Ҳайдар»); йил совуқ келса, қуёшга топиниш; умуман, омадсиз йилда қурбонлик келтириш маросимлари ўтказилган. Ал Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида «Наврўз», «Рамуш оғам», «Бобо хвора» каби ўндан ортиқ мавсум-маросим байрамлари хусусида маълумот берилади. Халқ қалбидан ўрин олган сумалак, қулупнай, гилос, қовун сайилларида ҳам юртдошларимиз гуруҳ-гуруҳ бўлиб кўнгил очиш йиғинларини ўтказганлар ва ўтказмоқдалар. Умумхалқ байрамлари билан бир қаторда оилавий маросимлар (тўйлар ва аза) ҳам ўзбеклар маиший ҳаётида муҳим ўринга эга. Оилавий доирада ўтказиладиган бу расм-русумларнинг ҳаммасида кўшиқ жўрлиги ёнма-ён туради. Айрим маълумотларга қараганда, ҳатто ёмғир чақириш одатимиз қадимги «Авесто»да мадҳ этилган, шарафланган, осмон сувлари тангриси Тиштриянинг халқ ўртасидаги бошқача номланишидан иборат экан. Деҳқончилик ривожланган маҳаллий жойларда ёмғирнинг ўз вақтида бўлиши жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Қурғоқчилик деҳқончилик билан шуғулланадиган аҳолига катта кулфат келтирган. Шунинг учун одамлар суст хотин мавсумий одатни топишган. Қизифи шундаки, бу жойда истиқомат қиладиган юртдошларимиз суст хотин маросими ўтказилгандан сўнг ҳафталаб ёмғир ёққани ҳақида ўнлаб мисоллар келтиришади. Шунинг учун ҳам халқ бундай маросимларнинг ўтказилишига пухта тайёргарлик кўрган, ҳар бир амалларга риоя қилишни одат тусига киритган.

Суст хотин кўшиғи шундай бошланади:

*Суст хотин, сузма хотин,
Кўланкаси майдон хотин!
Ёмғир ёғдир ҳўл бўлсин,
Еру жаҳон кўл бўлсин.*

Юқоридаги мисолдан маълум бўладики, кўшиқнинг бош мақсади ёмғир ёғдириш ҳомийси бўлган Суст хотинга мурожаат қилиш орқали деҳқончилик учун қулай шароит яратишдан иборатдир. Кўшиқ давомида ёмғир ёғишидан

қурғоқчиликнинг йўқ бўлиши, кузда ерга сепилган буғдойларнинг бош тортиши, яъни бошоқ чиқариши куйланади. Бу кўшиқда табиат манзараси билан алоқадор мисраларни кўплаб учратамиз. Кўкламда одамларнинг ўйнаб-кулиши, шафтолиларнинг барг ёзиши, атроф майсалар билан безаниши, ажойиб гулларнинг очилиши тасвири орқали аجدодларимиз она юртга бўлган мухаббатини ифодалаган бўлишлари ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас:

Ёмғир ёғди, ҳўл бўлди!
Еру жаҳон кўл бўлди!
Шафтолилар барг ёзди,
Суст хотин сузма хотин.

Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида яшовчи маҳаллий аҳоли «Суст хотин» маросимига асосан аёллар тайёргарлик кўришини ва маросим иштирокчилари аёллардан иборат бўлишини алоҳида таъкидлайдилар. Албатта, бу маросимга тайёргарлик кўриш ва ўтказишда маҳалла аёлларининг ўзаро янада яқинлашувини, бир-бирлари билан илиқ муносабатда бўлишларини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Мавсум-маросим кўшиқларидан «Чой момо» маросимида айтиладиган намуналар ҳам ўзларининг қадимийлиги билан эътиборга лойиқдир. «Чой момо» маросими деҳқон етиштирган ҳосилга зарар етказувчи тинимсиз давом этаётган қаттиқ шамолни тўхтатиш вақтида ўтказилади. Бу маросимни «Суст хотин» каби Ўзбекистон вилоятларида кенг тарқалган дея олмаймиз. Олимлар «Чой момо» маросимини Чимкент вилоятининг Сайрам туманида кўпроқ ўтказилиб турилишини таъкидлайдилар. «Чой момо» маросимида асосан куйидаги кўшиқ ижро этилади:

Чой, чой, чой момо,
Чой момоси ўлибди,
Ўғли етим қолибди,
Боса-боса беринглар.
Босилиб қолсин бу шамол,
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин қув шамол,
Обло-ҳу, обло-ҳу,..

Шамол чақириш маросими ҳам аجدодларимизнинг қадим замонларда ўтказган одати ҳисобланади. Бу маросим ҳақида фольклорчи олим Б.Саримсоқов фақат бита кўшиқ сақланганини таъкидлайди. Муҳаммад

пайғамбарнинг куёви Ҳазрат Алига Ҳайдар номи билан мурожаат қилинади ва шамолни қўйиб юбориши сўралади:

*Ҳайдар, ота-онанг ўлибдир,
Моли сенга қолибдир.
Боланг сувга оқибдир,
Шамолингни қўйвор.*

Хуллас, «Ёмғир чақириш», «Шамол чақириш», «Шамол тўхтатиш» каби мавсумий қўшиқларнинг халқимиз орасида ҳозирги пайтгача яшаб келаётган деҳқончилик касбининг ўзбекларда ҳам қадимийлигини, ҳам халқимизнинг аждодлар яратган қадриятларига чексиз хурмат билан қарашини исботлайди. Аждодлар меросига эҳтиром билан муносабатда бўлиш эса халқимиз келажагига умид билан қарашимиз учун ишонч ҳосил қилади. Ўзбек халқининг оғзаки ижодида оилавий маросимларнинг ўтказилиши ҳам назарда тутилган. Айниқса, тўй маросими, тўйлардаги ўлан айтишлар, ёр-ёрлар, келин саломлар поэтик ижодимизнинг мумтоз намуналари бўлиб қолган. Ёр-ёрлар матни билан танишар эканмиз, уларда ёш оиланинг келажакда бахтли бўлиши, оила кураётган ёшларнинг бир-бирига садоқатлилиги хусусида умидлар билдирилганлигига амин бўламиз. Ёр-ёрларда ёш йигит ва қизнинг янги ҳаёт бўсағасига қадам қўяётгани алоҳида таъкидланади. Ҳаёт тажрибаси оилавий турмуш тотувликдан бошланса, иноқлик етакчи бўлса, кейинги ҳаёт ҳам ёмон ўтмаслигини кўрсатган. Шунинг учун куёв-келиннинг иноқ турмуш бошлаши бу тур қўшиқларда қайта-қайта тилга олинади:

*Шойи кўйлак енгига
Тут қоқайлик ёр-ёр,
Келин-куёв кўнглига
Ўт ёқайлик ёр-ёр.*

Халқ қўшиқларини ёзиб олиш тажрибаси шуни кўрсатадики, ёр-ёрлар халқ орасида бошқа мазмундаги қўшиқлардан кенгроқ оммалашган. Маълумки, халқ оғзаки ижодидаги ҳамма жанрлардан кўра қўшиқ ўзининг тез яратилиши билан ажралиб туради. Бу фикр ёр-ёрларга ҳам тааллуқлидир. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, шоирлик истеъдодига эга бўлган ёр-ёр ижрочиси тўйнинг ўтказилиш шароитига қараб, янги-янги тўртликларни тўкиб кетаверган. Натижада, айнан тўй ўтказилаётган пайтдаги вазиятлар ҳам қўшиқ матнида ўз ифодасини топган:

*Қиш кунда совуқ еб,
Ҳориб келдик ёр-ёр,*

*Аччиқ-тирсиқ керакмас,
Койиб келдик ёр-ёр.*

Аммо ёр-ёрларнинг айрим-айрим намуналари қандай мазмунда бўлишидан қатъи назар охир-пировардида ёш оилага бахт тиланган.

*Тахта-тахта кўприк
Тахтинг бўлсин ёр-ёр,
Пайгамбарнинг қизидек
Бахтинг бўлсин ёр-ёр.*

Тўғри, лирик жанрга хос бўлган ҳис-туйғуларни ифодалаш жараёнида кўшиқ ижрочилари ўзларининг ҳаётларидан ўрин олган айрим нохуш ҳолатларни ҳам ифодалашдан тортинмаганлар. Бундай кўшиқ намуналарида қизнинг ёши ката одамга турмушга чиқаётгани, яшаш жиҳатидан жуда узоқ манзилга узатилаётгани каби лавҳалар ҳам ўз аксини топган:

*Тўйда қизлар ўйнашиб,
Кўнгли тўлса, ёр-ёр,
Ёш бошига ер қилди,
Чол ҳам бўлса, ёр-ёр.*

Ёки қуйидаги тўртликка эътибор беринг:

*Узоққа борган қизнинг
Ранги сариқ, ёр-ёр,
Кўзидан оққан ёши
Мисли ариқ, ёр-ёр.*

Аммо бевосита тўйнинг ўтказилиш шароитини кўз олдимизга келтирсак, чор-атрофда ўйин-кулгиларга эътиборнинг кучлилигини назарда тутсак, юқоридаги кўшиқларда акс эттирилган қайғу-аламлар тўй иштирокчиларига у қадар катта таъсир кўрсатмаслиги ҳам ўз-ўзидан равшан бўлади. Маросим кўшиқларидан ёр-ёрлар бир қатор бадий жиҳатдан мукамаллиги билан ажралиб туради. Хусусан, бу кўшиқларда параллелизм тасвир санъатининг намоён бўлиши кўпроқ учрайди. *Параллелизм* деганда, тасвирланаётган бир воқеаҳодисани иккинчи бир воқеа-ҳодисага қиёслаш назарда тугилади.

*Масалан:
Токчадаги қайчини
Занг босибди ёр-ёр,
Янги тушган келинни
Ғам босибди ёр-ёр.*

Ёки:

*Тогда тойчоқ кишнайди,
От бўлдим деб, ёр-ёр
Уйда келин йиғлайди,
Ёт бўлдим деб, ёр-ёр.*

Юқоридаги мисолларда токчадаги қайчининг занг босиши билан келиннинг ғам босиши, тойчоқнинг от бўлиб кишнаши билан қизнинг ўз оиласидан ёт бўлиб кетиши қиёслангандир. Бундай тасвир санъати параллелизм ҳисобланади. Ёр-ёр қўшиқларининг қофияланиш тарзи кўпинча (а-б-а-б), тарзда ва баъзан (а-б-в-б) тарзда бўлади. Ёр-ёрлар матнини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу қўшиқ турлари меҳнат ва мавсум-маросим қўшиқларидан қофияланишдаги мукамаллик билан ҳам ажралиб турар экан. Жумладан, ёр-ёрларда «бахт», «тахт», «сомон», «омон», «алвон», «полвон» каби чиройли қофия мисолларини учратамиз. Бу қўшиқ турлари мисралараро олти-етти бўғиндан иборат бўлиб, туроқ тизими 4+3, 5+2 тарзида белгиланган. Масалан:

*Қат-қат кўрна устида,
Пиёламан, ёр-ёр.
Ёрга салом бергани,
Уяламан, ёр-ёр.*

1.3. ЭПИК ТУР ЖАНРЛАРИ МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ХАЗИНАСИ

ЭРТАК. Эртаклар дунёдаги бошқа халқлар оғзаки ижодида кенг тарқалганидек, ўзбекларда ҳам оммавий жанр сифатида турли вилоятларимизда яшайдиган юртдошларимиз томонидан севиб айтиб келинган. Бу жанр ўзбек фольклорининг эпик турига мансуб. Уларда оддий маиший ҳаётда рўй берган ибратли воқеа ҳикоя қилинган. Кейинчалик инсон фантазияси бу ҳодисаларга ҳар хил тўқима лавҳалар қўшган ва янги-янги эртаклар миллий маънавият хазинасидан ўрин олган. Бу орзу-ҳаваслар натижасиз бўлмади, албатта. Масофаларни бир зумда босиб ўтиш, дунёнинг турли бурчакларидаги воқеалардан хабардор бўлиш ниятлари жам бўлиб, бугунги кунда ракета, самолёт, автомобилларнинг, телевизор, масофадан бошқарувчи техниканинг; қолаверса, телефон-телеграфнинг кашф этилишига олиб келди. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асарида бирор мақсадни шоҳга билдириш, ҳикоя қилиш маъносини “етук” сўзи англатишини ёзади. Олим бу сўз аслида бирор нарсани ҳикоя қилишдан олингани ҳақида хабар қилади. Ўзбеклар

қадимги пайтлардаги воқеаларни тафсилотлари билан айтиб беришни “эртак” деб атаганлар. Атаманинг қадимийлигини қозоқ, қирғиз, туркман халқларида ҳам бу сўз айнан шу маънода қўлланилишидан билса бўлади. Эртак юртимизда шу қадар кўп ва хилма-хил мавзуларда тарқалганки, айрим ҳудудларда уни ўзларича атаганлар. Хусусан, айрим жойларда «шук», «ушук», «матал», «чўпчак», «чўрчак» деб ҳам юритилган. Бизнинг эртакларимиз мавзусига, тил воситаларидан фойдаланиш усулига, воқеалар тизимига кўра шартли равишда уч йирик турларга бўлинади:

1. Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар.

2. Сеҳрли эртаклар.

3. Маиший эртаклар.

Булардан ташқари эртакларнинг бир хил турлари бор бўлиб, улар асосан ҳажм, мавзу, мақсад жиҳатидан болалар фольклорига оид эртакларни ташкил этади. Афсона, ривоятлар матнини ижро этишда алоҳида тайёргарлик талаб қилинмаслигини айтиб ўтганмиз. Эртакларни ижро этишда ҳам махсус истеъдодга эга бўлиш у қадар шарт эмас, аммо халқимизда эртак айтиш анъанаси алоҳида эртакчиларнинг ижролари жозибаси қизиқишни кучайтириши билан ажралиб туришини тасдиқлайди.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар. Мифлар мавзусида тотем тушунчаси ҳақида маълумот берган эдик. Узоқ қадимги замонларда аждодларимиз туя, от, айиқ, бўри, илон, қалдирғоч каби ҳайвон ва қушларни ўзларига ҳомий деб, билганлар. Бу ҳайвон ва қушлар аввал мифларда, кейин афсона, ривоятларда қаҳрамон сифатида иштирок этганлар. Эртаклар яратила бошлаганда эса мазкур анъана бу жанрга ҳам мерос бўлиб ўтган. Шунинг учун ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг яратилиш даврини уларда образ сифатида иштирок этаётган ҳайвон ва қушлар номига, воқеалар тавсифига ва ҳаракат доирасига қараб белгилаш мумкин. Масалан, «Қуёш ерининг паҳлавони» эртагида она айиқ Рустамни парвариш қилади, унинг ҳаётида алоҳида ўрин эгаллайди: Рустам ва отаси ямоқчи чолга қўлидан келганича яхшилиқлар қилиб, душмандан асрайди. Ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг яна бир турини улардаги белгиларни изоҳлашга аталган асарлар ташкил этади. Бундай эртакларнинг яратилиши гўё қарғанинг нима учун қора эканини, кийикнинг думи нега тўмтоқ эканининг ёки нима учун мусичанинг кўкраги чакичлангандек кўринишини изоҳлашга бағишланган асарларни эслатади. Улар қаторига «Кийик билан кади», «Хўроз билан тулки» каби намуналарни киритиш мумкин.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг аксарияти бевосита болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда вужудга келган. Уларда бўрининг ваҳшийлиги, тулкининг айёрлиги, отнинг инсонга дўст экани алоҳида бўрттириб кўрсатилади. Эртақлардаги бундай хусусият кўпроқ маърифий аҳамиятга эга бўлади. Биз биламизки, ёш болалар ёввойи ҳайвонларни фақат расмларда, ҳайвонот боғларида кўрганлар. Фикр юритилаётган асарлар бу ҳайвонлар ҳақида бола тасаввурини кенгайтиради, аниқроқ маълумотга эга бўлиш имконини беради. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг айримлари мажозий мазмунга эгадир. Бунда эртақларда иштирок этадиган қаҳрамонлар ҳайвон, қуш бўлса ҳам, асар мазмуни бевосита инсонлар ўртасидаги муносабатни изоҳлашга қаратилгандир. Жумладан, дўстликнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти, яхшиликка ҳаётда ҳамиша ҳам яхшилик қайтмаслиги ёки ақл-идрок воситасида ҳар қандай мушкул вазиятнинг ечимини топиш мумкинлиги акс эттирилади. «Сусамбил», «Тулки билан бўри», «Ҳийлагар бедана» эртақлари шулар жумласидандир. Масалан, биринчи марта тулки гўшт тишлаб кетаётган бўрига қарата: «Бўривой қаердан келяпсан» деганда, бўри: «Попдан» деб оғзидаги гўштни тушириб юборади. Айнан шу воқеа иккинчи марта такрорланганда бўри: «Ғиждувондан» — деб гўштни оғзида сақлаб қолади. Кулгили вазият билан йўғрилган бундай эртақларнинг заминидан инсонларнинг бир-бирига бўлган муносабатлари ўз ифодасини топган. Шундай қилиб, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар асосан, халқимиз томонидан тўқималар асосида яратилгандир. Эртақлардаги ҳайвонларнинг сўзлашувлари уларни ҳаётийлаштиради. Бу эртақлар кўпроқ маърифий мақсадни назарда тутган ҳолда ижод қилинган. Улар қадим замонларда ҳам, ҳозирги кунда ҳам ёш болаларни ҳайвонлар олами билан таништирувчи маърифий, тарбиявий асарлардир⁹.

Сеҳрли эртақлар. Ўзбек халқ эртақларининг салмоқли қисми сеҳрли эртақлардан иборатдир. Машҳур ва таниқли фольклоршунос олимларнинг таъкидлашича, турли халқлар ижодида учрайдиган эртақлар орасида энг бир-бирига ўхшаш мазмунга эга экани сеҳрли эртақлардир. Бундай эртақларни кўпинча асар қаҳрамонига ниманидир етишмаслиги, қаҳрамоннинг бу нарсага эга бўлиши, қандайдир ишни тақиқлаш, кучли рақибнинг мавжудлиги, ҳавfli сафарга чиқиш каби лавҳалар бирлаштириб туради. Энг муҳими сеҳрли

⁹ Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т: «Ўқитувчи», 1990. 192-бет.

эртактларда турли мўжизалар, афсунгарликлар, фантастик тасвирлар етакчилик қилади. Чунончи, Ҳамид Олимжон «Ойгул билан Бахтиёр» достонининг бошланишида айтган: «ўзи учар гиламлар», «ўт боғлаган қанотлар», «беқанот учган отлар», «қиз бўлиб очилган гул», «сўйлагувчи деворлар», «бола бўп қолган чоллар» каби мисралар айнан сеҳрли эртактлар таърифига тўғри келади. Сеҳрли эртактларда мифологик дунёқараш белгилари алоҳида, аниқ сезилади. Чунки узоқ қадим замонларда тотем ҳисобланган илон, семурғ ва фетиш ҳисобланган ер, қуёш, сув каби тушунчалар анъана бўлиб мазкур эртактларга ўтган. Натижада, «Семурғ», «Девбачча», «Ялмоғиз», «Меҳригиё», «Моҳистара», «Ур тўқмоқ» каби намуналар халқ орасида аждодларимизнинг фантастик хаёлга берилиши маҳсули сифатида шуҳрат топди. Туркий халқлар фольклори билан урф-одатларида излари сақланиб қолган анимистик ва тотемистик қарашлар қадимий тасаввурлар системасини ташкил этади. Маълумки, ибтидоий инсон ўзига номаълум бўлиб кўринган табиат кучларидан талвасага тушар экан, айна пайтда уларни энгишга ҳаракат қилган. Бунинг уддасидан чиқа олмай, иложсиз қолиш табиатга сиғиниш, нотабиий кўринган ҳодисаларга топиниш, уларни маданият даражасига кўтаришга олиб келган. Бу ҳол табиат ва жамият ҳодисаларига қарашда ғайри илмий (ибтидоий инсон назарида ҳақиқий) анимистик ва тотемистик тасаввурларни туғдирган.

Ибтидоий одам табиат ҳақидаги тасавурида ўзини табиат кучлари ва ҳодисалари билан айнан бир нарса деб ҳисоблайди, жонсиз нарсаларга жонли деб қарайди. Бу хилдаги ибтидоий тушунчалар комплекси анимизм номини олган. Унинг ёрқин намунаси эртактларнинг қадимий мотивларида ўз ифодасини топган. «Оқ билакхон» эртагида йигитнинг тошга айланиб қолиши, «Очил, очил, қамишлар»да қизнинг қамиш орасига кириб кетиши, «Ёрилтош»да тошнинг ёрилиш мўъжизаси, қизни бағрига олиб яна ёпилиши, «Ялмоғиз кампир» эртагида одамларнинг тошга айланиб ётиши, «Қилич ботир»да эса қаҳрамоннинг жони қиличида эканлиги кабилар ана шу анимистик тушунчалар натижасидир.

«Ёрил, ёрил, тошлар-ай», «Очил, очил, қамишлар», «Сангил сопол тош, сен менга йўлдош», «Сим-сим, оч эшигингни» каби илтижо қилиб ёлворишлар ўша нарсада жон бор деган тушунчанинг образли ифодасидир. Яқин кунларгача тўй ва бошқа маросимларда гулхан ёқиш, унинг атрофида айланиш, қуёш, ой тугилганда қозон, челак, жом кабиларни чалиш ҳоллари мавжуд эдики, бу, ўша йўқолиб бораётган қадимий тасаввурларнинг изларидир.

Тотемизм одамнинг кўпинча бир ҳайвон ёки ўсимлик, баъзан жонсиз нарса ёки табиат ҳодисалари билан алоқаси борлиги ҳақидаги ишонч-этиқоддан келиб чиққан. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек уруғларининг ота-боболари қуёш, сув, оловга топинганлар, кейинчалик эса от, ҳўкиз, илон, бўри, ит ва бошқа ҳайвонларга этиқод қўйганлар. Бўрини бало, офатлардан сақловчи, ҳимоя қилувчи куч, уруғ кабиларнинг аجدодлари деб билганлар. Шу тариқа тотемлар юзага келган. Тотем – у ёки бу уруғнинг этиқод қўйган ҳимоячисидир. Тотемлар билан боғлиқ бўлган бир қанча афсоналар ҳам мавжудки, уларда кўпроқ от ва бўри маданияти ҳикоя қилинган.

Бўри қадимги ўзбек уруғлари орасида тотем ҳисобланган. Қадимий манбаларда келтирилган турк афсоналарида бўри турк уруғининг аждоди сифатида намоён бўлади. Афсонада тасвирланишича, қадимги турклар она бўридан ва душман томонидан қирилган уруғ ичида тирик қолган ўн ёшли ўғил боладан тарқалган. Бу болани она бўри қўл-оёқлари қирқилган ҳолда топиб олган ва уни гўшт бериб бокқан. Шундан сўнг тоғларнинг бирига кириб кетган ва у ерда ўнта бола туққан. Уларнинг ҳар бири турк уруғларининг асосчилари бўлган. Ҳатто Ашина исмли турк уруғларининг бирида бўри калласи тасвирланган байроқ ҳам бўлган. Ибтидоий кишилар оғир ва аянчли турмушни яхшилашга интилганда ҳам бўрига ёлворган ва сиғинган.

Бўри билан боғлиқ бўлган этиқод янги туғилган болани саломат сақлаш, яхши ҳаёт кечириш, қўй ва қорамол подаларини эҳтиётлаш, деҳқончилик экинларини ёвуз куч таъсиридан сақлаб қолишдан иборат бўлган. Бўри тотемига алоқадор баъзи эртақ («Чўлоқ бўри», «Бўри қиз», «Бўри») ва афсоналар ҳозирги кунга қадар халқ орасида яшаб келган. Қайд этганимиздек, телевидение, телефон, масофа орқали бошқариладиган қурилмалар, самолёт, автомобилларнинг пайдо бўлиши кўп жиҳатдан сеҳрли эртақлардаги орзулар натижаси сифатида баҳоланиши мумкин. Сеҳрли эртақлар мавзуларининг хилма-хиллиги билан ҳам этиборни ўзига жалб қилади. Уларда турли саргузаштлар, мўъжизавий ҳаёт тасвири, адолатнинг ғалаба қилиши, инсоний фазилат мадҳи кенг ўрин олган. Бундай асарларда айниқса тасвир санъатларидан муболағадан қайта-қайта фойдаланилади. Энг муҳими тингловчи ёки китобхон муболағаларнинг биронтасига шубҳа билан қарамайди. Масалан, «Моҳистара» эртагида югураётган кийик оёғи остидан дуру гавҳарлар сочилади. «Ота васияти» эртагида тутатқи тутатилгани заҳоти кенжа ўғил қаршисида анжомланган от пайдо бўлади. Аммо бундай мўъжизаларнинг содир бўлиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Сеҳрли эртақларда тилсимли нарса —

предметлар ҳақида ҳам фикр юритилган. Масалан, дарёга айланган ойна, чангалзорга айланган тароқ каби тасвирларга кенг ўрин берилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, сеҳрли эртақлар ҳалқнинг нисбатан қадимги ижод маҳсулидир. Уларда инсон ҳаёли нақадар чексиз экани намоён бўлади. Шунингдек, аждодларимиз турмуш қийинчиликларидан ташвишга тушган пайтларида бу асарлар уларга умид бағишлаган. Уларда келажакка ишонч руҳини уйғотган. Мазкур эртақларни сўз санъатининг мукамал намуналари сифатида баҳолаш учун ҳам асос етарлидир.

Маиший эртақлар. Ўзбек халқ эртақлари қаторида бевосита кундалик ҳаётда рўй бераётган воқеалар асос қилиб олинган эртақлар ҳам бор бўлиб, улар маиший эртақлар атамаси билан юритилади. Бундай эртақларда амалий ҳаракатлар, инсондаги чегараланган жисмоний куч, илм ва ҳунарга бўлган муносабат, шахснинг маънавий қиёфаси ҳақида ҳикоя қилинади. Кўпинча рўй берган адолатсизликнинг охир натижада мағлубиятга учраши, оқил ва доно шахснинг бахтга эришуви, ҳақоратланган қизнинг ёруғ юз билан ҳурматга эга бўлиши ҳақидаги воқеа-ҳодисалар маиший эртақлар мазмунини ташкил этади. Масалан, «Уч оға-ини ботирлар» эртагидаги Кенжа ботир сарой ғийбати оқибатида ноҳақ жазоланади. Аммо унинг сабр, садоқат билан қилган ҳаракатлари ўзининг ижобий натижасини беради. Қизиғи шундаки, маиший эртақларда тасвирланган ҳодисалар ҳар бир инсон ҳаётида рўй бериши мумкинлиги билан эътиборни ўзига тортади. Маиший эртақларнинг муҳим жиҳатларидан бири уларда тарбиявий йўналишнинг аниқ ифодаланиши билан ҳам белгиланади. Масалан, «Уч оға-ини ботирлар» эртагида мўйсафид ота ўз ўғилларини бақувват қилиб ўстиради, эртақ ёшларда ҳар қандай вазиятда ўз имкониятларини тўғри баҳолаш ва бу имкониятдан самарали фойдаланиш туйғусини шакллантиради. Ота ўз фарзандларини сафарга отлантирар экан, йигит кишининг ҳаётида зарур бўлган яна учта маслаҳат беради: «Тўғри бўлинг, бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг, уятга қолмайсиз. Дангаса бўлманг, бахтсиз бўлмайсиз». Агар ота тарбиясининг ва маслаҳатларининг моҳиятини таҳлил қилсак, уларда ҳақиқий ҳаётга тайёр бўлиши лозим инсоннинг асосий фазилатлари акс этганига ишонч ҳосил қиламиз. Аслини олганда, эртақнинг тўлиқ матни унинг бошланишида баён этилган насиҳат ва маслаҳатлар шартига бағишланган. Уч оға-ини ботирлар мард, жасур йигит бўлиши билан бирга зийрак инсон ҳам эдилар. Уларнинг бирон хатти-ҳаракатларида биз камчилик топа олмаймиз. Аммо шу билан бирга улар бирон ҳаракатни асоссиз амалга оширмайдилар ҳам. Бу эртақда оддий халқнинг

ташвишсиз ҳаёт кечиришга бўлган муносабати ҳам ўз ифодасини топган. Шунинг учун уч оға-ини ботирлар подшоҳ саройидаги ҳаловатли ҳаётдан оддий меҳнат билан турмуш кечиришни афзал кўрадилар. Маиший эртақларга ҳам умуман эртақ жанрига мансуб бўлган сеҳрли тасвир ва муболаға бегона эмас. Масалан, «Уч оға-ини ботирлар» эртагида ака-укаларнинг шер, аждар ва қирқ қароқчи билан олушувида ўзига хос ғайритабиий тасвир мавжуддир. Аммо бу тасвир «Уч оға-ини ботирлар» эртагининг мазмунида алоҳида, муҳим ҳал этувчи аҳамият касб этмайди. Агар сеҳрли эртақлардан афсун, мўъжиза, жоду, сеҳр белгилари олиб ташланса, бу асарларнинг мазмун-моҳиятига катта зарар етказилган бўлади. Уларнинг яратилишидан назарда тутилган сеҳр амалга ошмай қолади. Бу амалларни ҳаётий, маиший эртақларда қўлласак, асар мазмунига кескин зарар етмайди. Сеҳрли ва ҳаётий эртақлар ўртасидаги фарқ ҳам шундадир.

Шундай қилиб, маиший эртақларда халқ эртақларининг бошқа турларидан фарқли равишда оддий ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган воқеалар ҳақида ибратга лойиқ ҳикоялар ўрин олади.

ДОСТОН. Сўз санъатининг дастлабки намуналари инсоният нутқи пайдо бўлиши билан юзага кела бошлади. Фольклоршуносликда буни шартли равишда *достончилик (бахшилик) мактаблари* деб юритилади. Ҳозирги кунда ўзбек фольклоршунослигида Булунғур, Қўрғон, Шаҳрисабз, Шеробод, Жанубий Тожикистон, Хоразм каби поэтик достончилик мактаблари – бахшилик санъатининг ажойиб марказлари аниқланган.

1. Булунғур достончилик мактаби қаҳрамонлик достонларини ижро этиш билан машҳур бўлган. Содда, юксак, ўта анъанавий, нисбатан архаик бўлган қаҳрамонлик эпоси услуби бу достончиларнинг поэтик йўли ҳисобланган. Булунғур достончилик мактабининг сўнгги таланти вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955) ҳисобланадики, ундан «Алпомиш», «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Маликаи айёр», «Машриқо», «Зулфизар», «Балогардон», «Интизор», «Нурали», «Жаҳонгир», «Муродхон», «Рустам», «Ширин билан Шакар», «Раъно билан Сухангул», «Зевархон» каби ажойиб достонлар ёзиб олинган.

2. Эпик санъатнинг иккинчи бир муҳим Қўрғон достончилик мактаби бўлиб, унинг энг сўнгги таланти вакиллари эргаш Жуманбулбул ўғли (1868-1937) ва Пўлкан шоирлар (1874-1941) ҳисобланади. Бу таланти санъаткорлардан «Алпомиш», «Якка Аҳмад», «Ойсулув», «Кунтуғмиш», «Қиронхон», «Гўрўғлининг туғилиши», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор

пари», «Хушкелди», «Ҳасанхон», «Чамбил қамали», «Далли», «Равшан», «Авазхон», «Қундуз билан Юлдуз», «Холдорхон», «Ҳиломон», «Бердиёр отлик», «Замонбек», «Хидирали элбеги» каби дostonлар ёзиб олинган.

3. XIX асрда мавжуд бўлган яна бир эпик марказ Шаҳрисабз дostonчилик мактабидир. Бу мактабнинг сўнгги намояндаси Абдулла Нурали ўғли (1874-1957) XIX асрнинг йирик дostonчиси Ражаб шоирнинг шогирдидир. Бу бахшилар дostonларни шўх, қувноқ, кўтаринки руҳда айтишлари, куйларининг ёқимлилиги билан ажралиб турадилар.

Атоқли халқ шоири Ислom Назар ўғли (1874-1953) бир томондан, Шаҳрисабз, иккинчи томондан, Қўрғон дostonчилик мактаби билан боғлиқ бўлган. Унинг ижро усули ва ундан ёзиб олинган «Орзигул», «Соҳибқирон», «Эрали ва Шерали», «Зулфизар билан Авазхон», «Гулихиромон», «Кунтуғмиш» каби дostonларга назар ташлар эканмиз, уларда ҳар икки мактаб хусусиятлари яққол кўринади.

4. Ўзбекистоннинг жанубида яшовчи кўпгина бахшилар Шеробод дostonчилик мактаби билан боғлиқдир. XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида яшаган бу мактабнинг машҳур вакили Шерназар Бекназар ўғли бир қанча шогирдлар этиштирган. Мардонакул Авлиёкул ўғли, Умир Сафар ўғли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Нурали Боймат ўғли, Мамадрайим бахши, Бўрибой Аҳмад ўғли, Юсуф Ўтаган ўғли каби ўнлаб дostonчилар шу мактабга бирлашади ва улардан бир қанча дostonлар ёзиб олинган.

5. Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай бахшилари ҳам ижро йўллариининг бадий тасвир воситалари жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу бахшилар Данғара раёнининг Жорубқўл қишлоғи билан боғлиқ. Бу ерда XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида Ҳайбат Шомол ўғли, Қундуз соқи деган машҳур дostonчилар ўтган. Ҳозир ҳам уларнинг давомчилари бор. Ўзбек-лақай бахшиларининг дostonчиликдаги асосини «Гўрўғли» дostonлари туркуми ташкил этади. Бу дostonлар ўзларининг ниҳоятда мўъжазлиги билан ажралиб туради.

Ўзбек халқ дostonлари ниҳоятда кўп бўлиб, узоқ асрлар давомида яратилди ва турли ижтимоий-иқтисодий шароитларда куйланиб келди. Бу ҳол уларни муайян турларга бўлиб ўрганишни тақозо этади. Дostonлар, дастлаб В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зарифов, кейинроқ М.Саидов томонидан нашр қилинди. Ўзбек халқ дostonлари *қаҳрамонлик, жангнома, тарихий, романик, китобий* дostonларга бўлинади.

1. Қахрамонлик дostonлари. Қахрамонлик дostonлари бизгача соф ҳолида «Алпомиш» мисолида этиб келган.

2. Жангнома-dostonлар. Ҳукмрон табақа ислом динини ҳарбий куч билан ёйган шахсларни халқ орасида тарғиб қилиш мақсадида жангнома асарларидан фойдаланган. Натижада «Жангномаи Або Муслим», «Жангномаи Сайид Баттол Ғозий», «Жангномаи Амир Ҳамза» каби ислом динини зўрлик билан тарғиб этган шахсларнинг номи билан боғланган жангномалар юзага келган. Ўрта Осиёда кенг тарқалган жангномаларнинг қадимги намуналарига Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини ва «Жангномаи Жамшид», «Қаҳрамони Қотил», «Ҳўшанг», «Тўмарис» кабиларни кўрсатиш мумкин.

3. Тарихий дostonлар. Тарихий дostonлар тарихдаги конкрет воқеалар ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатийликнинг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қиладилар. Уларни шу хусусиятига қараб:

Тарихий-қахрамонлик дostonларининг энг яхши намуналаридан бири «Ойсулув» дostonидир.

Тарихий-фантастик дostonларга «Тулумбий», «Шайбонийхон» кабиларни киритиш мумкин. «Шайбонийхон» дostonида эпик воқелик ярим тарихий, ярим афсонавий характерга эга бўлса, «Тулумбий»да айрим тарихий шахслар номидан бўлак ҳеч нарса қолмаган, яъни унда сюжет тарихий воқелик асосида эмас, балки ишқий-саргузашт асосида ривожланади. Бундай дostonларда қачонлардир бўлиб ўтган тарихий воқеалар ва тарихий шахслар эпик баён учун умумий фон вазифасини ўтайди, холос. Халқ орасида эртак ва афсоналар ҳолида жуда кенг тарқалган «Хуршидой» қиссасининг иккинчи қисми сифатида «Шайбонийхон» дostonига киритилиши ва Шайбонийхоннинг ҳукмдорлик даври билан боғланиши ҳам шу билан изоҳланади.

Тарихий-конкрет ёки янги дostonларга XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида бахшилар томонидан яратилган асарлар киради. Бундай дostonлар ўзларининг мустаҳкам тарихий асосларига, қаҳрамонларига эга. «Тўлғоной», «Намоз», «Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони», «Мардикор», «Амир қочди», «Очилдов», «Ҳасан батрак» кабилар янги дostonларнинг энг яхши намуналари ҳисобланади. Аниқ фактлар ва ҳужжатларга асосланиш бундай дostonларнинг бош хусусиятидир.

Автобиографик дostonлар – Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Таржимаи ҳол», Фозил Йўлдош ўғлининг «Кунларим», Ислом Назар ўғлининг «Бахтиёр авлодлар», Абдулла Нурали ўғлининг «Кунларим» каби дostonлари бунинг ёрқин намуналаридир.

4. Романтик дostonлар. Романик дostonларнинг тузилиши ниҳоятда мураккаб. Қаҳрамонлик дostonларида романик элементлар бўлганидек, романик дostonлардан қаҳрамонлик элементлари, жангномалар хусусиятлари ҳам мустақкам ўрин олган. Ҳатто бир дostonда бир неча тема баравар ишланган бўлиши мумкин. Шуларни ҳисобга олиб, бу тип дostonларни:

Қаҳрамонлик-романтик дostonларда («Рустамхон», «Якка Аҳмад», «Гўрўғли» туркумига кирувчи бир қанча асарлар) қаҳрамонлик йўналиши устун турса, **ишқий-романтик дostonларда** («Кунтуғмиш», «Гўрўғли» туркумининг сўнгги халқалари) севги можаролари, саргузаштли воқеалар тасвирига алоҳида эътибор берилади. **Маиший-романтик** ёки ижтимоий-маиший дostonларда («Соҳибқирон», «Орзигул», «Эрали билан Шерали» ва бошқалар) реалистик моментлар, мавжуд тузумдан ижтимоий норозилик кайфиятлари, маиший турмуш билан боғлиқ турли-туман тафсилотларни батафсил тасвирлаш этакчилик қилади. Бундай дostonлар сюжети феодализм шароитида ўзининг реал заминига эга. Бу хил дostonларда халқимиз ва бахшиларнинг демократик қарашлари янада ёрқинроқ акс этган.

5. Китобий дostonлар. Китобий дostonларнинг бир гуруҳи классик адабиёт намуналарининг бахшилар томонидан қайта ишланиши натижасида юзага келган. Масалан, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом» Алишер Навоий дostonлари, «Юсуф ва Зулайҳо» шу сюжетдаги форсий ва туркий асарлар, «Рустами Дoston», «Шоҳнома», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомик билан Узро» форсчадан озарбайжончага қилинган таржималар асосида яратилган. Китобий дostonлар орасида яна шундай намуналар борки, уларнинг яратилишида асос бўлган манбани топиш қийин. Аммо асарнинг темаси, услуби, тасвир моҳияти китобий манбага асосланганлиги ва ёзма адабиётга яқин турганлигини аниқ кўрсатади. «Санобар», «Зевархон» каби дostonлар шундай асарлардан ҳисобланади.

Хуллас, халқ оғзаки ижоди намуналарини ўқитиш ўқувчиларда миллий қадриятларни - инсонпарварлик ва демократия, ҳаёт ва меҳнатнинг боғлиқлиги, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устиворлиги, мардлик, тўғрисиқлик, фидойилик, тинчликсеварлик хусусиятларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

II БОБ. ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚИТИШ УСУЛЛАРИ

“Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли ва бахтли бўлишлари шарт” (И.А.Каримов) эканлиги кўп жихатдан уларни маънан, ахлоқан, илмий салоҳияти юксаклиги билан ҳам боғлиқдир. Ўқувчиларга замон талаблари даражасида билим олишлари учун зарурий шарт-шароитларнинг яратиб берилиши мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг янги босқичда оддийдан мураккабга, эскиликдан-янгиликка қараб ҳаракат қилувчи, янгича фикрлайдиган, ижодий тафаккур ва қобилиятга эга бўлган мутахассисларни тарбиялашга қаратилгандир. Бу эса, барча педагоглар зиммасига масъулиятли вазифаларни юклайди. Мутахассислар илмий асосланган ҳамда Ўзбекистоннинг ижтимоий-педагогик шароитига мослашган таълим технологияларини яратиш ва уларни таълим-тарбия амалиётида қўллашга интилоқдалар. Янги таълимни ташкил этишда жаҳон педагогикаси амалиётида қўлланиладиган илғор усуллар, техник воситалар, ўқитишнинг шакллари тарбия жараёнига ҳар бир ўқувчи шахси, руҳий ўзига хослиги, интеллектуал имкониятлари, миллий ва ижтимоий хусусиятларини инобатга олган ҳолда олиб кириш демакдир.

Ўқув жараёнини яратишга асосланган педагогик технологияни татбиқ этиш ва унинг мақсадга эришиш ўқитувчининг педагогик маҳорати, мулоқот маданияти, нутқининг тўғрилиги, коммуникатив маҳоратининг ўқувчиларга таъсири, педагогик техниканинг эгалланганлик даражаси ва бу техникани бевосита дарсда қўллашга улгура олишга боғлиқдир. Бу фаолият ўз навбатида янги коммуникатив технологияга асосланган ҳолда амалга оширилиши керак. Бу жараёнда ўқитувчи турли кўринишдаги фаолиятларда иштирок этади. Худди шундай педагогик фаолият шаклларида бири ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқотига асосланган биргаликдаги фаолиятидир. Ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқоти (ҳикоя, суҳбат, маъруза) ижтимоий нуқтаи назардан, ўқувчи шахсига йўналтирилган бўлади.

Таълим бериш усули, таълимий мақсадни амалга ошириш бўйича таълим берувчи ва таълим олувчи билан ҳамкорлик фаолиятининг мураккаб жараёнининг асоси ҳисобланади. Усуллар: ушбу таълим бериш давридан чиққанда таълим олувчи билиши, удалаши ва кадрлаши лозим бўлган кўзланаётган натижаларга эришишни таъминлайди.

Интерфаоллик таълим бериш соҳасида умуман янги ҳодиса, бунга биноан таълим берувчи:

▪ ўқитувчи, бошқа ўқувчилар, маъмурият билан фақат шахсий учрашув йўли билан эмас, балки таълим жараёнининг барча субъектлари билан фаол ўзаро ҳаракат қилиши мумкин;

▪ мультимедиали объектларни таҳлил этиш жараёнида уларнинг мазмуни, шакли, ўлчови ва рангини ўзгарувчан бошқариш, уларни ҳар томондан кўриб чиқиш, шунга ўхшаш бошқа ҳаракатларни бажаришни, энг кўп кўргазмалиликка эришишда тўхтатиш ва хоҳлаган жойида яна ишга тушириши мумкин.Интерфаоллик даража қанча юқори бўлса, таълим бериш жараёни шунча натижали бўлади.

Усулни танлаб, ўқитувчи ўзига савол беришни бошлайди:

→ Усулни қўллашдан сўнг натижалар қайси соҳаларда: Билимлар соҳасидами? Кўникмалардами? Малакалардами? Ёки кўрсатмадакўп бўлади.

→ Кейинги савол таълим беришнинг бажариладаган ишлар тартибига тааллуқли: “Ўқувчиларнинг фаоллиги (ташаббус) қандай бўлиши керак?”

Яхши ёки ёмон усуллар мавжуд эмас. Усулнинг натижавийлигини бажарилган ёки бажарилмаган вазифа бўйича хулоса чиқариш мумкин.

Қандай қилиб кенг тарқалган усуллар, жумладан ақлий ҳужум ёки гуруҳли мунозара натижавийлигини ўқув машғулотида ечиладиган топшириқлар билан боғлиқсиз, ёки аниқ амалий вазиятни таҳлил қилиш ва ечиш (кейс-стади) усулининг натижавийлигини, ушбу усул қўлланилаётган ўқув машғулотининг мақсад ва вазифаларидан узилишда олдиндан баҳолаш мумкин.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, усулнинг **асосий натижавийлик мезонлари** қуйидагилар:

- белгиланган вазифаларни ҳал этиш учун уни қўллашнинг мослиги ва иқтисодийлиги;

- уни қўллашда соддаллик ва осонлик;

- нафақат энг яхши натижаларни таъминлаши, балки уларга эришишнинг юқори ишончилигини таъминлай олиши.

Юқоридагиларни инобатга олиб, халқ оғзаки ижоди асарларини ўқитишда топшириқларни қуйидаги турларга ажратган ҳолда бериш тавсия этилади:

1. Мустақил ишлар.

2. Лаборатория ишлари.

3. Назорат ва текшириш ишлари.

2.1. МУСТАҚИЛ ИШЛАР – ЎҚУВЧИ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРУВЧИ ОМИЛ

Мустақил ишнинг асосий мақсади – ўқитувчи раҳбарлиги ва назорати остида ўқувчида муайян ўқув-тарбиявий ишларни мустақил равишда бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни шакллантириш, ривожлантириш ҳамда уларни синф машғулотларида берилган назарий ва амалий билимлардан амалда фойдаланишга ўргатишдир.

Ўқувчининг мустақил ишини ташкил этишда икки асосий вазифани инобатга олиш керак. Биринчидан, ўқувчиларни мустақил билим олишга ва ижодий ёндашишга ўргатиш бўлса, иккинчидан, олган назарий билимларини кундалик ҳаётда амалий қўллай олишни ўргатиш.

Мустақил ишининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ✓ Дарс пайтида ўтилган мавзулар бўйича билимларни қайта ишлаш ва мустаҳкамлаш;
- ✓ Тушуниш ва фикрлаш қобилиятини ривожлантириш;
- ✓ Янги билимларни мустақил тарзда пухта ўзлаштириш кўникмаларига эга бўлиш;
- ✓ Керакли маълумотларни излаб топишнинг қулай усуллари, воситаларини аниқлаш;
- ✓ Ахборот манбалари ва воситаларидан самарали фойдаланиш;
- ✓ Анъанавий ўқув ва илмий адабиётлар, меъёрий ҳужжатлар билан ишлаш;
- ✓ Электрон ўқув адабиётлар ва маълумотлар банки билан ишлаш;
- ✓ Интернет тармоғидан мақсадли фойдаланиш;
- ✓ Берилган топшириқнинг рационал ечимини белгилаш;
- ✓ Маълумотлар базасини таҳлил этиш;
- ✓ Иш натижаларини экспертизага тайёрлаш ва эксперт хулосаси асосида қайта ишлаш;
- ✓ Топшириқларни бажаришга тизимли ва ижодий ёндашиш;
- ✓ Ишлаб чиқилган ечим, лойиҳа ёки ғояни асослаш.

Мустақил ишнинг ташкилий шакллари

Мустақил ишни ташкил этишда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

- ✓ Айрим назарий мавзулар бўйича ўқув адабиётлари ёрдамида мустақил равишда конспект тайёрлаш ва ўзлаштириш;
- ✓ Берилган мавзу бўйича реферат тайёрлаш;

- ✓ Семинар ва амалий машғулотларга тайёргарлик кўриш;
- ✓ Лабаратория ишларини бажаришга тайёргарлик кўриш;
- ✓ Маълум мавзу бўйича кўргазмали қуроллар тайёрлаш;
- ✓ Ҳисоб – график ишларини бажариш;
- ✓ Курс лойиҳасини бажариш;
- ✓ Назарий билимларни амалиётда қўллаш, ностандарт амалий

топшириқларни бажариш;

- ✓ Амалиётдаги мавжуд муаммоларнинг ечимини топиш;
- ✓ Макет, модел, бадийасар, мусиқа ва ҳ.к. намуналар яратиш;
- ✓ Мақола, маъруза, тезис, кичик ҳикояларини тайёрлаш, иншо ёзиш.

Мустақил ишнинг давомийлиги турли сабабларга боғлиқ. Жумладан, берилган топшириқнинг ҳажми билан, ўқувчининг иқтидори билан (унинг ўқиш тезлиги, диққатни жамлай олиши, ёзиш кўникмаси ва малакасининг даражаси, тез тушуниш, фикрни жамлай олиш), боланинг ёши билан боғлиқ.

Мустақил ишни ташкил этишда ўқувчини толиқтириб, зериктириб қўймаслик учун топшириқларни осондан мураккабга қараб босқичма босқич бериш керак. Кундалик мустақил ишларни босқичма босқич мураккаблаштириб борилса ўқувчи шунга ўргана боради ва у кейинчалик ўзи мустақил топшириқларни бажара олади. Тадқиқотларда айтилишича, биринчи синф ўқувчиси биринчи ярим йилликда 5-10 дақиқа ишлай олса, иккинчи ярим йилликда 19-15 дақиқагача ишлаши мумкин экан.

Мустақил ишларни самарали ташкил этиш унинг режалаштирилишига боғлиқ бўлади. Чунки ҳамма фан ёки мавзуни ҳам мустақил ташкил этиб бўлмайди.

Ўқувчилар мустақил иши самарадорлигини таъминловчи шароитлар

Ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштириш ўқувчиларга тавсия қилинадиган мустақил ишлар уларнинг кучи етадиган бўлиши керак, деган талаб билан бевосита боғлангандир. Агар мустақил иш ўз мазмуни ёки бажариш усулларига кўра ўқувчилар кучига мос бўлмаса, у формал равишда бажарилади ва ўқувчилар унинг мазмунига тушунмайдилар. Лекин бугунги кунда ўқувчи уддалай оладиган ва ундан етарлича куч-ғайрат талаб этадиган топшириқ кейинроқ унинг учун жуда осон бўлиб кўриниши мумкин. Шунинг учун ўқувчилар бажарадиган топшириқ қийинлик даражаси аста-секин ортиб борадиган тамойил асосида қурилиши керак. Бу қуйидагича, яъни:

а) топшириқ ҳажмини ва болаларнинг мустақил ишлари вақтини ошириш йўли билан; б) топшириқ мазмунини ва шу билан бирга уни бажариш учун зарур бўлган тафаккур операциялари иш усулларини мураккаблаштириш йўли билан амалга оширилади. Ҳар қандай синфда, айниқса, камкомплектли мактабда, ўқитувчи камолоти ва билимлар даражаси, идрок қилиш ва фикрлаш тезлиги (анализ, синтез, таққослаш, мавҳумлаштириш ва умумлаштириш қобилияти) турлича бўлган ўқувчилар билан ишлайди. Ўқитувчининг мустақил ишни режалаштириши ва бундай ишлар учун топшириқ танлаши (бунда аввалги топшириқ кейинги топшириқни мустақил бажаришга олиб келадиган изчилликда бўлиши керак); ўқувчиларни топшириққа ёндошиш методлари ва уларни бажариш усулларига ўргатиши; бажарилган ишларни текшириш ва таҳлил қилиши ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини текширишга қўйиладиган талабларга риоя қилиши –ўқувчилар мустақил иши самарадорлигининг муҳим шартидир.

Бир вақтнинг ўзида икки ёки бир неча синф билан ишлаётган ўқитувчида мустақил иш давомида ўқувчиларга ёрдам бериш, топшириққа ўзгариш ёки тузатиш киритиш, ўқувчиларга қўшимча йўл-йўриқ бериш имконияти бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўқувчиларни мустақилишга тайёрлаш асосий омил бўлиб, дарснинг самарадорлиги анна шу омилга боғлиқ бўлади. Бу тайёргарлик эса анча мураккаб, қийин ва узоқ давом этадиган тайёргарликдир. Шунинг учун тўғри тайёргарлик ва мустақил ишни тўғри ташкил этиш – асосий дидактик вазифа бўлиб, у бошқа ҳамма ташкилий ва методик масалаларнинг ҳал этилишини белгилаб беради. Ўқитувчи мавзуй режадан ва мазкур дарс ишланмасидан келиб чиқиб, вақтни синфлар ўртасида тақсимлайди ҳамда қайси синф билан ишни бевосита ўзи раҳбарлигида бошлашни, қайси синфга дарснинг бошланишида мустақил иш учун топшириқ беришни белгилайди.

Мустақил иш фақат мазмуни бўйича эмас, балки бажариш услубига кўра ҳам ўқувчилар билимига мос бўлса, яхши самара беради. Шунинг учун ўқувчиларни мустақилишнинг тўғри усулларига режали равишда ўргатиш зарур.

Билим, кўникма ва малакаларни таркиб топтиришда мустақил иш учун бериладиган топшириқларни тўғри танлаш катта аҳамиятга эга. Топшириқ танлашда мавзудан ва мазкур дарснинг мақсадидан келиб чиқиш зарур. Мустақил ишдан олдин оғзаки, ёзма ва кўргазмали ҳолда ўқитувчининг (кўрсатмаси) инструктаж бериши катта аҳамиятгаэга.

Мустақил ишнинг мақсади ва вазифаси тушунтирилади, зарур кўникма ва малакаларни қанчалик эгаллаганига қараб ўқувчиларга топшириқ берилади. Лекин мустақил ишни тўғри ташкил этиш учун биргина дарсликнинг ўзи етарли эмас, шунинг учун ўқитувчи топшириқни дифференциациялашга, ўқувчилар билим даражасини ҳисобга олиб индивидуал иш олиб боришга имкон берувчи карточкалар кўринишидаги турли хил дидактик материаллардан фойдаланади. Мазкур карточкалар қалин қоғоз ёки картондан тайёрланиб, уларга ҳарфлар ёзилади ёки шартли белгилар қўйилади. Карточкаларини кўтарганда ўқувчилар бир йўла ўқитувчининг саволларига жавоб берадилар ёки ўзлари бажарган мустақил иш натижаларини тушунтирадилар. Карточкаларини икки турга: белгиланган мақсаддаги ва код қўлланилган карточкаларга бўлиш ўринли.

Мустақил ишни ташкил этиш шакллари

Таълим шакллари (форма-лотинча-ташқи кўриниш)- бу усул ўқув жараёнини мавжудлиги, унинг ички моҳияти, мантиқи ва мазмуни учун қобик.

Таълим шакли ўқув жараёнининг шундай ташқи томонларини намоён қилади, яъни:

Унинг мавжуд бўлиш йўли:

✓ *Таълим олувчилар сони:* оммавий, кичик гуруҳларда, якка ҳолда ўқитиш;

✓ *Ўқитиш вақти:* 4-5-синф дарси, 90-бирлашган дарс, “танаффуссиз дарс”;

✓ *Ўқитиш жойи:* аудитория, лаборатория машғулотлари.

Ўқув ишини ташкиллаштириш шакли:

- маъруза, семинар, мустақилиш ва бошқалар.

Таълим берувчи ва таълим олувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини ташкиллаштириш йўллари умумий (фронтал), гуруҳли, якка тартибли.

Таълим берувчи ва таълим олувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини ташкиллаштириш шакллари:

✓ *Оммавий иш* (фронтал) – барча таълим олувчилар олдида бир хил топшириқ бажариш мақсади қўйилади.

✓ *Жамоавий иш* (коллектив) – ҳам умумий ва гуруҳларга тааллуқли бўлиши мумкин: 1) олдинда турган иш режасини ҳамкорликда муҳокама қилиш; 2) мажбуриятларни бўлиш, ҳисобот шаклини танлаш; 3) хулосаларни муҳокама қилиш (тартиб билан алоҳида таълим олувчилар фикрлари тинглади

ва муҳокама қилинади); 4) маъқул хулосаларни шакллантириш (умумий келишув билан).

✓ *Гуруҳли* - кичик гуруҳларда ҳамкорликда бир топшириқни бажариш.

✓ *Якка тартибли (индивидуал)* – ўқув топшириғини якка ўзи бажариши.

Мактабда мустақил ишлар ўз мазмуни, моҳиятига кўра қуйидагича тавсифланади:

1. Маълум мақсад асосида уюштирилади.

2. Муайян топшириқ шаклида ифодаланади.

3. Бажариш йўллари аниқ белгилаб берилади.

4. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари инобатга олинади.

5. Топшириқ натижалари умумлаштирилади ва хулосаланади.

Ўқитишнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчининг билими ва маҳоратига боғлиқ бўлса-да, бу борада ўқувчилар бажарадиган мустақил ишларнинг илмий-амалий аҳамиятидан кўз юмиб бўлмайди.

Тадқиқотлар адабий билим, кўникма ва малакалар ўқувчиларнинг ўзлари томонидан ўзлаштирилсагина мустаҳкам замнга эга бўлишини кўрсатди. Шу маънода узлуксиз таълим тизимида адабиётдан мустақил ишларнинг ўрни ва роли айричадир. Ҳатто адабий таълим олдидаги асосий вазифани мустақил ишларни тўғри йўлга қўймасдан туриб амалга ошириб бўлмайди.

2.2. ЛАБОРАТОРИЯ ТОПШИРИҚЛАРИ – ЎРГАТИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ УСУЛИ

Лаборатория ишлари - бунда таълим олувчилар таълим берувчи раҳбарлиги остида ва олдиндан тайёрланган режа бўйича тажрибалар ўтказадилар ёки амалий топшириқларни бажарадилар, шу жараёнда янги билимларни қабул қиладилар ва англаб етадилар.

Таълим берувчи: билимларни ўзлаштириш ва мустаҳкамлаш, янги билимларни қидириш, намуна бўйича ҳаракатларни бажариш малака ва кўникмаларни шакллантириш бўйича таълим олувчилар фаолиятини ташкиллаштиради.

Таълим олувчилар: бевосита таълим берувчининг бошчилигида таҳлил қиладилар, таққослайдилар, умумлаштирадилар, тайёр намуна бўйича амалий ҳаракатларни бажарадилар.

Лаборатория ишларининг асосий вазифалари - ўргатиш ва ривожлантириш. Бу усул таълим олувчиларга қуйидаги имкониятларни таъминлайди:

- жиҳоз билан ишлаш малака ва кўникмаларини эгаллаш;
- маълум бўлганларни текшириш ва мустақил тадқиқот йўлларини танлаш;
- амалий малакаларни эгаллаш: ўлчаш ва ҳисоблаш; натижаларни қайта ишлаш ва аввалгилари билан солиштириш.

Лаборатория ишлари мураккабдир. У махсус, қимматли жиҳозларнинг бўлиши, нафақат сизни, балки таълим олувчиларнинг ҳам пухта тайёргарлигини талаб этади. Ундан фойдаланиш куч ва вақтни сарфлаш билан боғлиқ. Шунинг учун, тажриба усулини режалаштираётганда, мустақил тадқиқотнинг таълим самарадорлигини оширишга ишонч ҳосил қилиш зарур, чунки бунга бошқа соддароқ, тежамлироқ усуллар билан эришиш мумкин.

Лаборатория ишларини расмийлаштиришнинг умумий режаси:

- лаборатория ишини мақсадини аниқлаш;
- фойдаланилган адабиётлар рўйхати, зарур асбоб-ускуна, лаборатория топшириқлари учун идора ашёлари;
- тажриба учун зарур манбалар;
- расмлар, чизма ва жадваллар;
- тажриба олиб бориш шароитини яратиш;
- ўқитувчи назоратида тажриба ишларини амалга ошириш;
- ишни умумлаштириш ва хулосалаш.

Лаборатория ишларини шартли равишда бир неча турга бўлиш мумкин:

1. **Тасвирлашга оид** – бундай лаборатория ишларини ўқувчилар қуйидаги талаблар асосида амалга оширадилар: ишнинг мақсади, тушунтириш (назария, асосий тавсиф), асбоб-ускуналар, ишнинг баёни, ишни тайёрлаш тартиби, жадваллар, хулосалар, назорат саволлар ва зарур адабиётлар.

2. **Кузатишга оид** – бунда ўқувчилар янги муаммоларни ўзлари ишлаб чиқадилар, назарий билимларини янгилайдилар.

3. **Қисман кузатишга оид** – бунда ўқувчилар мустақил ишлайдилар, яъни ўзлари ишнинг режасини тузадилар, маълумот ва адабиётларни топадилар.

Лаборатория ишлари ва амалий машғулотлар 3 вариантда ўтказилиши мумкин:

Фронтал – бунда барча ўқувчилар бир хил мавзу ва бир хил иш устида ишлайдилар.

Гуруҳли – бунда 2 ёки 5 ўқувчидан иборат гуруҳ тузилади ва ҳар бир гуруҳга алоҳида топшириқ берилади.

Якка тартибли - бунда ҳар бир ўқувчи ўзи якка тартибда ишлайди.

Лаборатория ишлари моҳиятига кўра 3 турга бўлинади:

1. Якка тартибли. 2. Амалий. 3. Мустақил ишлар.

Лаборатория-амалий ишларни ташкил этиш талаблари шартли равишда 4 гуруҳга ажратилади:

Тарбиявий талаб – ўқувчиларда тарбийвий-ахлоқий сифатларни, эстетик қарашларини шакллантириш, ҳаётни таълим бирга узвий боғлиқлигини таъминлаш, ижтимоий фаоллигини ривожлантириш кўзда тутилади.

Дидактик талаб - ўқитишнинг болага маълумот бериш, тарбиялаш ва ривожлантиришга қаратилгани; ўқитишнинг илмийлиги ва болалар учун тушунарлилиги; системавийлик ва изчиллик; назария билан амалиётнинг узвий алоқаси; онглилик, фаоллик ва мустақиллик; кўрсатмалилик; ўқувчиларга индивидуал муносабатда бўлиш ва уларнинг ўқув имкониятларини ҳисобга олиш. Билим, кўникма ва малакаларини тизимли равишда назорат қилиш, ўқувчиларни мустақил ишлаш, ўзини назорат қилишни ўргатиш. Ўқувчиларни фаол билиш фаолиятини ривожлантириш ва амалий топшириқларни бажариш орқали билим, малака ва кўникмаларини мустаҳкамлаш.

Психологик талаб – ўқитувчи аниқ, тўлиқ ва ўз вақтида ўқувчи томонидан топшириқларни бажарилишини назорат қилади. Ҳам ўқитувчи, ҳам ўқувчининг дарс жараёнида ўзини бошқариш, ўзини тута билиш, психик ҳолатини назорат қила олиш инobatга олинади. Ўқув топшириқларини ўқувчиларнинг руҳий (психологик) хусусиятлари ва имкониятларига мўлжаллаб танлаш, ўқув материални болаларда мустақил ва ижодий фикрлашга ўргатиш.

Гигиеник талаб – хонанинг ҳароратини сақлаш, ёруғлик меъёрини таъминлаш.

Лаборатория ишларини ташкил этиш технологияси:

1. **Бошланғич-тайёрлов босқичи.** Назарий маълумотларни такрорлаш, амалий топшириқларни бажариш, ўқувчиларни лаборатория ишларини мавзуси ва адабиётлар билан таништириш; ўқитувчи машғулотнинг мақсад ва вазифаларини шакллантиради, топшириқларни бажариш талаблари билан таништиради.

2. Назарий босқич. Ўқувчи лаборатория ишини назарий маълумотлар билан танишиш ва таҳлил қилиш билан бошлайди: матнлар, луғатлар, ўқув қўлланма, жадваллар ва бошқалар. Ишнинг мақсади, ишлаш технологияси билан танишади.

3. Асосий босқич. Мустақил тадқиқот олиб боради. Тажриба олиб боради. Манбаларни таҳлил қилади. Мустақил равишда хулосаларга келади.

4. Мавзунини муаммолини изоҳлаш босқичи. Ўқувчи ишлаш тартибига қараб ёзма ёки оғзаки равишда хулосаларини беради. 2-4-босқичларда ўқувчи ишлайди ва хулосаларини мустақил равишда изоҳлашга ҳаракат қилади.

5. Баҳолаш босқичи. Ўқувчилар ўқитувчи бошқарувида ишнинг хулосаларини муҳокама қиладилар. Олинган натижаларни изоҳлайдилар.

Лаборатория ишларида топшириқлар тадқиқот босқичларини камраб олиши керак: далилларни кузатиш ва ўрганиш; тушунсиз ҳодисалар ва тушунчаларни тушуниш; фаразларни кўриб чиқиш; тадқиқотнинг режасини тузиш; ҳодиса ва тушунчалар ўртасидаги боғлиқликни топиш; тажриба ўтказиш; топшириқларни ечиш; натижаларни умумлаштириш ва хулосаларни шакллантириш.

Лаборатория ишларини бажариш орқали ўқувчиларда қўйидаги малака ва кўникмалар шаклланади:

Фан юзасидан қобилият - тушунча ва ҳодисаларни фарқлашни ўрганади;

Билиш қобилияти - далилларни таҳлил қилиш, қонуниятларни англаш, манбаларни ўрганиш, натижаларни умумлаштириш, хулоса чиқаришни ўрганадилар;

Коммуникатив қобилият – саволлар бериш ва уларга жавоб бериш, ўз фикрини, қарашини, тушунишини мантиқан изоҳлаш, ўз нуқтаи назарида туриш.

Шахсий қобилият – гуруҳда ишлаш, ўз фикрини айта олиш.

2.3. НАЗОРАТ ВА ТЕКШИРУВ – ЎҚУВЧИНИНГ ҚОБИЛИЯТИНИ БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

Назорат ишлар – доимий текшириш ёки назорат мақсадидаги текширув.

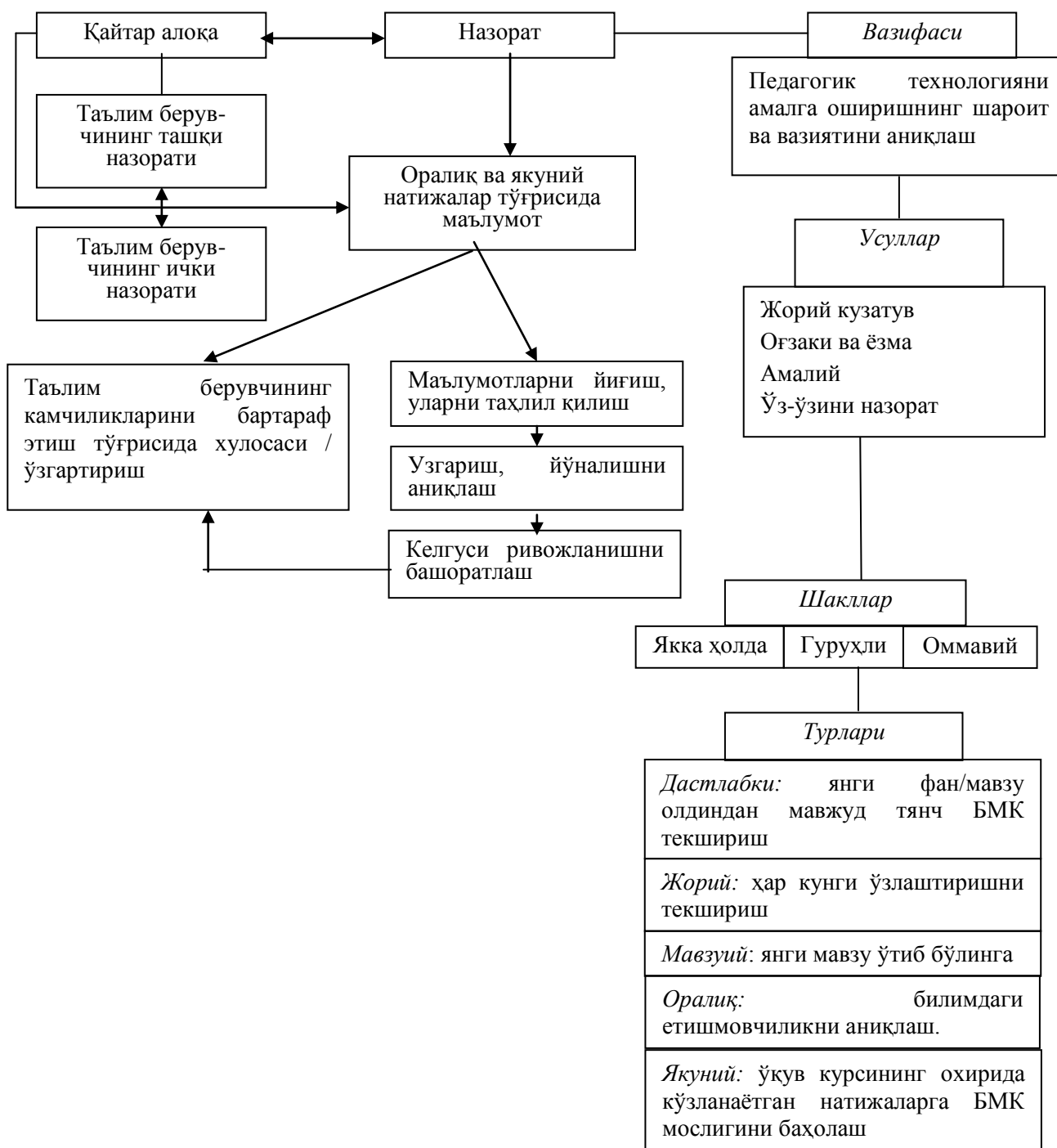
Назорат топшириқлари ва баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш – дарснинг дидактик мақсади, кутилаётган натижа, ўқув материалнинг мазмуни асосида назорат топшириқларини ишлаб чиқиш, уларнинг ҳажми,

бажарилганлик даражаси, бажарилиш сифати, вақтига кўра баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишни назарда тутди.

Мониторинг ва баҳолашга асосланган қайтар алоқанинг йўл ва воситалари сифатида назорат ишларининг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Ёзма.
2. Оғзаки

Нazorat ишларининг шакли сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: *тезкор-сўров, тест олиш, тақдимот, ўқув топшириқлари ва бошқ.*

Замонавий шароитда нафақат таълим жараёнини ташкил этишда, шу билан бирга ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини назорат қилишда ҳам инновацион характерга эга воситалардан фойдаланилмоқда. Айти ўринда ана шундай воситалардан бири – “Ассисмент” технологиясидир.

“Ассисмент” инглизча сўз бўлиб, “баҳо”, “баҳолаш” маъносини билдиради. **Ассисмент технологияси** ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари даражасини ҳар томонлама, холис баҳолаш имкониятини таъминловчи топшириқлар тўплами бўлиб, у биографик анкета, таълим соҳасидаги ютуқлар баёни, ўқув индивидуал топшириқ, баҳс-мунозара, интервью, ижодий иш, тест, индивидуал кейс, тақдимот, эксперт кузатиш, ролли ҳамда ишбилармонлик ўйинлари кабилардан ташкил топади. Технология, асосан, қуйидаги уч мақсадга хизмат қилади:

1) ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини ҳар томонлама, холис баҳолаш;

2) ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини ривожлантириш имкониятларини аниқлаш;

3) ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришга хизмат қиладиган истиқболли режа (мақсадли дастур)ни шакллантириш.

Сўнгги йилларда мазкур технология таълим тизимига ҳам самарали жорий этилди. Унинг ёрдамида ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари даражаси ҳар томонлама, холис баҳоланмоқда.

Айти вақтда республика таълим муассасаларида ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари камида тўртта топшириқ бўйича баҳоланмоқда. Масалан:

Изоҳли луғат	Муаммоли вазият
Ижодий иш	Тест

Ўқув жараёнининг ташкилий – дидактик вазифасини қуйидагилар бажаради: ўқув/мустақил иш учун савол ва топшириқларни, уни баҳолаш мезонларини, ўқув иш жараёнида ўқувчилар амал қилиши лозим бўлган қоидалар, таълим берувчи фойдаланадиган таянч ёзмалар, шунингдек чизма, жадвал, слайдлар ва бошқа кўргазмали материаллар, режалаштирилган мақсадларга эришишни назорат қилиш учун топшириқлар (тестлар, саволлар, топшириқлар ва машқлар). Бу ерда тақдим этилаётган материаллар чегараланмайди. Фақат улар катта ҳажмли, яхши тузилмага келтирилган ва графикли чизмаларда расмийлаштирилган бўлиши керак.

Назорат турларидан бири бўлган тест назоратини кўриб чиқамиз. Тест топшириқларини тузиш таълим натижаларини ифодалаш билан ўзаро боғлиқликда олиб борилади. Тест топшириқлар сони унга ажратилган назорат тури ва вақтга боғлиқ бўлади.

Назорат тури:	Ўтказиш вақти(дақиқа):	Топшириқлар сони:
Жорий	10-15	10-15
Оралиқ	30-40	25-30
Якуний	1- 1,5 соатгача	50 ва ундан кўп

Мазмун бўйича тест топшириқлари режалаштирилаётган ўқув материални ўзлаштириш даражасига мос келиши зарур.

Билим, кўникма ва малакаларни муваффақиятли ўзлаштириш тестларини ишлаб чиқиш (В. Беспалько бўйича)

Тест мақсади	Тестлар тоифаси ва турлари	Хусусиятлари	Жавоблар	Тест топшириқларини ифодалаш намуналари
Ўқувчилар аввал ўрганган материални танишини текшириш (ўзлаштиришнинг 1 даражаси)	Таниб олишликка оид топшириқ	Бир вақтни ўзида (айтиб бериш учун) <i>топшириқ ва жавобдан</i> иборат бўлади	“Ҳа” “Йўқ”	... ҳисобланадими?
	Ажратиб олишликка оид топшириқ	<i>Савол ҳамда танлаш учун жавоб вариантларидан</i> иборат бўлади	1. 2. 3. 4.	... шулардан қайси бири... тўғрилигини кўрсатинг
	Таснифлашликка оид топшириқ	Мос қисмларни таққослаш топшириқларидан иборат бўлади	1-(г) 2-(б) 3-(а) 4-(в)	Мосликларни кўрсатинг (уларнинг тушунчаси ва белгиланиши)
Ташқи айтиб беришларсиз эсда қолганлар бўйича ўзлаштирилган маълумотларни қайта айтиб бериш ва шулар асосида намунавий топшириқлар ечиш кўникмаларини текшириш (ўзлаштиришнинг 2 даражаси)	Кўшимчалар кўйиладиган тестлар	Хоҳлаган шаклда: оғзаки, белгили, чизмаларда тақдим этилган фикрларни тўлдириш талаб этилади	Йўқ	... (формулани) тўлдириш, (етишмаётган элементни)... кўрсатинг
	Тузилишлик(конструкторлик)ка оид тестлар	Эсда қолганларни айтиб беришларсиз қайта такрор тик-лашни талаб этади	Йўқ	Бу “(тушунча / ифодалаш кўрсатилади) нима?”... Чизма чизинг ... Учун формулани ёзинг
	Намунавий топшириқлар	Маълум бўлган қоидаларни қайта тиклаш ва уни изланаётган натижа учун қўллаш талаб этилади	1. 2. 3. 4.	Намунавий топшириқ
Ижодий фикрлаш кўникмаларини текшириш (ўзлаштиришнинг	Нооддий топшириқлар	Намунавий тартиб остидаги топшириқларни охирига етказишда, кўшимча маълумотларни	1. 2. 3. 4.	Нооддий топшириқлар

3 даражаси)		кидириш учун, дастлабки шароитларни ўзгартириш талаб этади		

Халқ оғзаки ижоди намуналари мактабда 5-синф ўқув режасида «Мақоллар», «Топишмоқлар» мавзусига 1 соатдан, халқ эртаклари - «Уч оғани ботирлар», «Сусамбил» эртакларига 3 соатдан, 6-синф ўқув режасида «Халқ кўшиқлари»га 2 соат, 7-синфда «Равшан» достонига 4 соат, 8-синфда «Кунтуғмиш» достонига 4 соат, 9-синфда халқ достонлари ва уларнинг турлари, «Алпомиш» достонига 4 соат ажратилган. Мактаб дастурида ажратилган халқ оғзаки ижоди намуналарини ўқитиш ва ўқувчилар онгига тўғри сингдириш масаласига ҳар бир ўқитувчи диққат билан эътибор қаратмоқ лозим бўлади. Шунда ўқитувчи олдида доим “Қандай ўқитиш керак?” деган савол кўндаланг бўлади. Бунга ўқитувчи педагогика ва методика фанларининг асосий қоида-қонуниятларига мос ҳолда талқин қилиниш, таълим хусусиятини эътиборга олиб педагогик ва психологик билимлар, технология ва ўқитиш методикаларига доир билимларга эга бўлиши орқали жавоб топа олади.

Демак, инновацион фаолият янги ижтимоий талаблар билан анъанавий меъёрларнинг мос келмаслиги ёхуд амалиётнинг янги шаклланаётган меъёрининг юзага келган меъёр билан тўқнашувчи натижасида вужудга келган қатор муаммоларни ечишга йўналтирилган фаолият саналади. У шахснинг, хусусан, педагогнинг инновацион жараёни ташкил этишга ташкилий – технологик, методик ва ижодий жиҳатдан тайёрлиги ҳисобига ташкил этилади. Педагогик инновацияларнинг изчил равишда педагогик фаолиятга янгиликларни олиб киришга имкон бериш орқали таълим тизими ёки жараёни мунтазам ривожланиб боради. Ўқитувчининг инновацион фаолияти педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға ундовчи, бунёдкорликка рағбатлантирувчи куч сифатида намоён бўлади ҳамда у таълим жараёнининг сифатини кафолатлайди. Шу боис ҳар бир ўқитувчи инновацияларнинг моҳиятини тўла тушунган ҳолда ўз фаолиятига изчил татбиқ эта олса таълим жараёни ҳам сифат ҳам самарадорлик нуқтаи назардан тараққий этади. Бу эса ўз навбатида таълим тизимининг ривожини таъминлайди.

Ш БОБ. ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ЖАНРЛАРИНИ ҶЎҚИТИШНИНГ МЕТОДИК АСОСЛАРИ

Барча халқлар оғзаки ижодининг энг севимли, қизиқарли ва ўзига хос тури топишмоқлар ҳисобланади. Уларда халқ ҳаётининг барча қирралари – турмуш маданияти, урф-одатлари ва бошқа жиҳатлари, инсон ва уни ўраб олган олам ўхшатишлар, таққослашлар, саволлар воситасида ифодаланади. Топишмоқни ечмоқчи бўлган киши унда келтирилган кўчма белгиларини ҳаёлида мантиқан солиштиради ва уни ҳаётдаги белгиларга тўғри келишига қараб жавобни топади. Топишмоқ, аввало, ақлни чиниқтирадиган, айниқса, болаларни ёшлиқдан мантиқий фикрлашга ундайдиган тарбия воситаси бўлса, айти пайтда кўнгилочар ўйин ҳам ҳисобланади. Топишмоқлар кишининг тасавури ва тафаккурини ўстиради, айниқса, болаларни топағон бўлишга, ҳозиржавобликка ўргатади. Бу вазифани амалга оширишда халқ оғзаки ижоди намуналари, жумладан топишмоқлардан фойдаланиш яхши самара беради.

3.1. МАХСУС ТУР ЖАНРЛАРИНИНГ ҶЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

Адабиёт фанини ўқитишда мустақил фикрлаш, ижодий тафаккурни ривожлантириш, қироат санъатини шакллантириш, сўз бойлигини оширишни инобатга олинмоғи лозим. Мазкур ишни бажаришнинг қулай усули адабиёт дарсларида компьютер технологияларидан самарали фойдаланишдир. Маълумки, дарс жараёни назарий билимлар бериш билан чекланмаслиги, тарбиявий ва амалий аҳамиятга эга бўлиши ҳам керак.

Ўқувчиларни янги ахборот-коммуникацион технология воситалари ёрдамида мустақил билим олишади, ўтилган фан бўйича малака ва кўникмаларни шакллантиради, мустаҳкамлайди, назорат қилади. Бунда ўқувчи компьютерда берилган топшириқлар ёрдамида адабиёт фанидан мавзунини ўзлаштириши мумкин. Масалан, компьютердаги “Дўкон” таълимий ўйинидан фойдаланиш мумкин. Бу ўйин болалар хотирасини ўстиришга ёрдам беради. Сиз уни компьютердаги дастурлаштирилган ўйин «Дўкон»га юбориб, олиб келиши лозим бўлган нарсаларни эслаб қолишни таклиф этинг. компьютердаги дастурлаштирилган ўйин “Дўкон”га келган бола компьютер мониторидаги топишмоққа жавоб бериши ва шу жавобдаги нарсани эсда сақлаб қолиши лозим бўлади. Компьютер “Дўконлар”и ҳам турлича: «Нон», «Сут», «Ўйинчоқлар»

дўкони бўлиши мумкин. Топишмоқни тўғри топган ўқувчилар кейинги топшириқларни бажаришади.

Бундан ташқари, компьютер хотирасига киритилган “Муаммолар” усулидан фойдаланиш мумкин. Бунда аниқ катта муаммо ўқувчига таклиф этилади. Қолган иккита кичик муаммо, уларнинг ечими ва хулосаларини ўқувчи ўзи мустақил равишда топиши лозим бўлади. Ўқитувчи ёрдам тариқасида режалар ва кичик муаммоларни ўқувчи билан бирга ишлаб чиқиши ёки уйга вазифа сифатида ҳам бериши мумкин.

“МУАММОЛАР” усули

Муаммо: Нутқ ўстиришда топишмоқларнинг ўрни	
Биринчи кичик муаммо: Ўқувчилар нутқини ўстиришда топишмоқларнинг аҳамияти	
Кичик муаммони ечимини топишда ёрдам берувчи муаммоли саволлар: (1) Нима учун таълим-тарбия жараёнида топишмоқлардан фойдаланиш зарур? (2) Топишмоқларни қўллашдан мақсад нима? (3) Топишмоқ ҳақида тушунча беринг.	Ечим: Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг болаларни ўйлашга, топқирликка ўргатувчи қадимий жанрлардан биридир. Ҳар бир топишмоқ замирида «Ким?», «Нима?» сўроқларига яширин жавоб ётади. Ҳар бир топишмоқ уни яратган халқнинг ҳаёти, урф-одати, ўзига хос расм русумлари билан боғлиқ бўлиб, болалар ўртасида кенг тарқалган. Таълим-тарбия масаласи жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқлигига Биринчи Президентимиз алоҳида эътибор бериб, таълим-тарбия ислоҳати зарурлигини асослаб беради ва: «Маънавий ва ахлоқий покланиш, имон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат ва шу каби чинакам инсоний фазилатлар ўз-ўзидан келмайди, ҳаммасининг заминида тарбия ётади», дейди. Халқ оғзаки ижодининг ёрқин саҳифалари-“Алпомиш”, Гурўғли”, “Барчиной” каби халқ томонидан яратилган дostonлар, кўшиқлар, айтишувлар, уланлар, мақоллар, топишмоқлар, эртаклар ўқувчиларни тарбиялашда кучли манба бўлиб ҳисобланади. Айниқса, улардаги миллий кадриятларнинг улуғланиши, миллий ифтихор ҳиссининг мавжудлиги болаларга кучли тарбиявий таъсир кўрсатади. <i>Тарбия жараёнининг хусусиятлари:</i> – 5-9-синф ўқувчиларида миллий кадриятларни тарбиялайди. – Узоқ муддат давом этади. – Яхлит ҳолда амалга ошади.

	– Маънавий озуқа сифатида майдонга чиқади. Халқ ҳамиша ёшларнинг зийрак, яхши хотирали, фикрловчи инсон бўлишини истаган. Халқимиз оғзаки ижодининг кичик жанрларидан бири топишмоқлардир. Бу жанр кўпроқ болаларни кузатувчанликка, ҳаётни мукамалроқ билишга, синчковликка ўргатади. Аммо топишмоқлар фольклорда фақат ёш болаларгагина тааллуқли деб ҳисоблаш тўғри эмас, чунки топишмоқ айтиш ва топиш мусобақаларида катталар ҳам қизиқиш билан иштирок этаверадилар. Топишмоқ айтиш мусобақасида яширинган нарсани аниқлаш учун бир неча саволлар бериш анъанаси ҳам бўлган. Жавоб ахтарётган тараф айтувчидан «жони борми, йўқми?» «ейиладими?», «ўсадими, уста ясайдими?» каби саволлар бериб нарса номини топишга уринган. Бу эса мусобақа иштирокчиларини кўп маълумотларни ёдда сақлашга, ҳар бир сўзга эътибор беришга, айтиш пайтда қизиқ-қизиқ саволлар ўйлаб топишга ўргатган. Топишмоқлар халқ орасида жумбоқ, топмача, топ-топ, чўпчак, матал, масала, ушук атамалари билан атаб келинади. Илмий асарларда «топишмоқ» термини «топ» буйруқ феълига «иш» ҳаракат номини ҳосил қилувчи шакл ва «моқ» кўшимчаларини қўшиш орқали ҳосил бўлган, деб кўрсатилади. Натижада «топишмоқ» сўзи халқ оғзаки ижодидаги алоҳида жанр номини билдирган.
Хулоса: Таълим-тарбия жараёнида ўқувчилар оғзаки нутқини ўстиришни ривожлантириш, уларни замонавий касбий билим, малака ва кўникмалар билан куроллантиришда, миллий қадриятларнинг улуғланиши, миллий ифтихор ҳиссини шакллантиришда топишмоқлар муҳим аҳамият касб этади.	
Иккинчи кичик муаммо: Ўқувчилар оғзаки нутқини шакллантириш ва ривожлантириш зарурати	
Кичик муаммони ечимини топишда ёрдам берувчи муаммоли саволлар: (1) Ўқувчилар оғзаки нутқини ривожлантиришда қандай қоидаларга эътибор бериши керак?	Ечим: Нутқ ўстириш ишларининг режаси Режада қуйидагиларни инобатга олиш лозим бўлади: 1. Ўқувчиларнинг тасаввури ва нутқининг қай ҳолдалигини аниқлаш: а) сўз бойлиги; б) саволларга жавоб бериши; в) ўз уйидаги ҳаёти, ўйинлари, меҳнати ҳақида гапириши; г) эртак ва шеър айта олиши;

(2) Топишмоқлар қандай хусусиятларга эга? (3) Ўқувчи нутқини ўстиришда топишмоқларнинг аҳамияти?	д) нутқидаги нуксонларни аниқлаш (товушларни нотўғри талаффуз этиши, дудуқланиши ёки тилининг чучуклиги). 2. Ўқувчиларга гап ва сўзларни аниқ, тушунарли ва ўртача овоз билан талаффуз этишни машқ қилдириш: гапни сўзларга, сўзни бўғинларга, бўғинни товушларга тўлдириш. 3. Луғат иши: а) ўқувчиларнинг сўз бойлигини аниқлаш ва кенгайтириш; б) нарсаларни уйдаги ва синфдаги буюмлар; ўйинчоқ ва ўқув қуроллари; сабзавотлар деб турларга ажратириш; в) нарсаларнинг ранги ва шакли билан таништириш; г) кузатиш ва саёҳат жараёнида ўқувчилар луғат бойлигини кенгайтириш; д) шеър, топишмоқ, эртақлар айттириш жараёнида ўқувчилар луғатини аниқлаш ва бойитиш; е) ўқувчиларга ўйин номларини айттириш; ўйин давомида қўлланиладиган яқин-узок, эрта-кеч, юқори-паст, чаққон, сезгир, топқир, топағон, толмас, иродали ва бошқа ўз нутқида онгли равишда қўллашларига эришиш; ж) ёзув ва ҳисоблаш жараёнида ўқувчиларнинг фаол луғат бойлигини ошириш. 4. Ўқувчиларни гап тузишга ўргатиш, гапда сўзлар тартибига алоҳида эътибор этишни таъминлаш: а) эртақ ёки шеър ўқиганда ундан гапларни онгли равишда ажрата билиш; б) саволларга тўлиқ гап билан жавоб бериш; в) расмлар ёрдамида ва шахсий кузатишлар асосида гап тузиш. Халқ топишмоқлари бадиий жиҳатдан ҳам юксак сўз санъати намунаси ҳисобланади. Улар бадиий тасвир воситаларининг қўлланиши жиҳатидан бой ва ранг-барангликка эга. Аввало айтиш керакки, шакл жиҳатдан топишмоқлар мақоллар каби ихчамдир. Айрим олимлар таъкидлашича, топишмоқ ва мақолларнинг яратилиши давр жиҳатидан бир-биридан у қадар фарқ қилмайди. Шунинг учун ҳам асрлар давомида матн қайта-қайта ишланганда топишмоқларнинг бадиияти мукамал даражага етган. Топишмоқ жанрининг асосий тасвир воситаси метафора, яъни истиорадир. Демак, аския жанрини

ийҳом санъатисиз, топишмоқларни истиорасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу жанрда халқ оғзаки ижодидаги бошқа турларда учрамайдиган тасвир воситаси бор.

Шундай қилиб, топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг кичик жанрларидан бири бўлиб, моҳият жиҳатидан миллат вакиллариининг зийрак, синчков, кузатувчан бўлишлари учун хизмат қилар экан. Топишмоқлар халқ ҳаётида маълум эътиборга эга бўлган нарса-предметлар номини топишга бағишланади ва аҳамиятли ҳисобланади. Бадиий жиҳатдан мукамаллик халқ топишмоқларининг фазилатларидандир. Бугунги кун топишмоқларида фан-техника янгиликлари ҳам муносиб ўринга эга. Шунини таъкидлаш жоизки, 5-9-синф ўқувчиларига халқ оғзаки ижоди намуналаридан фойдаланиш орқали уларга миллий қадриятларни сингдириш масаласи муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса: Ўқувчиларда нутқини шакллантириш ва ривожлантириш, интеллектуал салоҳият, ижтимоий фаоллик, ижодкорлик кўникмаларини ривожлантиришда халқ оғзаки ижоди, жумладан топишмоқлар муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Бугунги ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълим ҳамда компетенциявий ёндашувга асосланган таълим ҳақида фикр юритар эканмиз, ўқувчиларимизнинг қизиқиши, иқтидорини инобатга олган ҳолда ҳар бир мавзудан топшириқлар беришга ҳаракат қилмоғимиз лозим. Ўқувчи ҳар томонлама ривожланиши ҳаётдаги муаммоли вазиятлардан тўғри стратегия танлаб чиқиб кета олишини таъминлашимиз мақсадга мувофиқ бўлади. Қуйидаги “Коллаж” усули ўқувчининг чизмачилик, расм чизиш кўникмаларини шакллантиради.

“КОЛЛАЖ” усули

Ўқитувчи томонидан топишмоқлар берилади. Берилган топишмоқни ўқувчи жавобини сўз билан айтмайди, балки расм орқали ифода этади. Масалан, Текисланар ҳар ғижим,

Чизиқли бўлади шим. Жавоб: ўқувчи дазмол расмини чизиб беради.

“ОБРАЗ” УСУЛИ

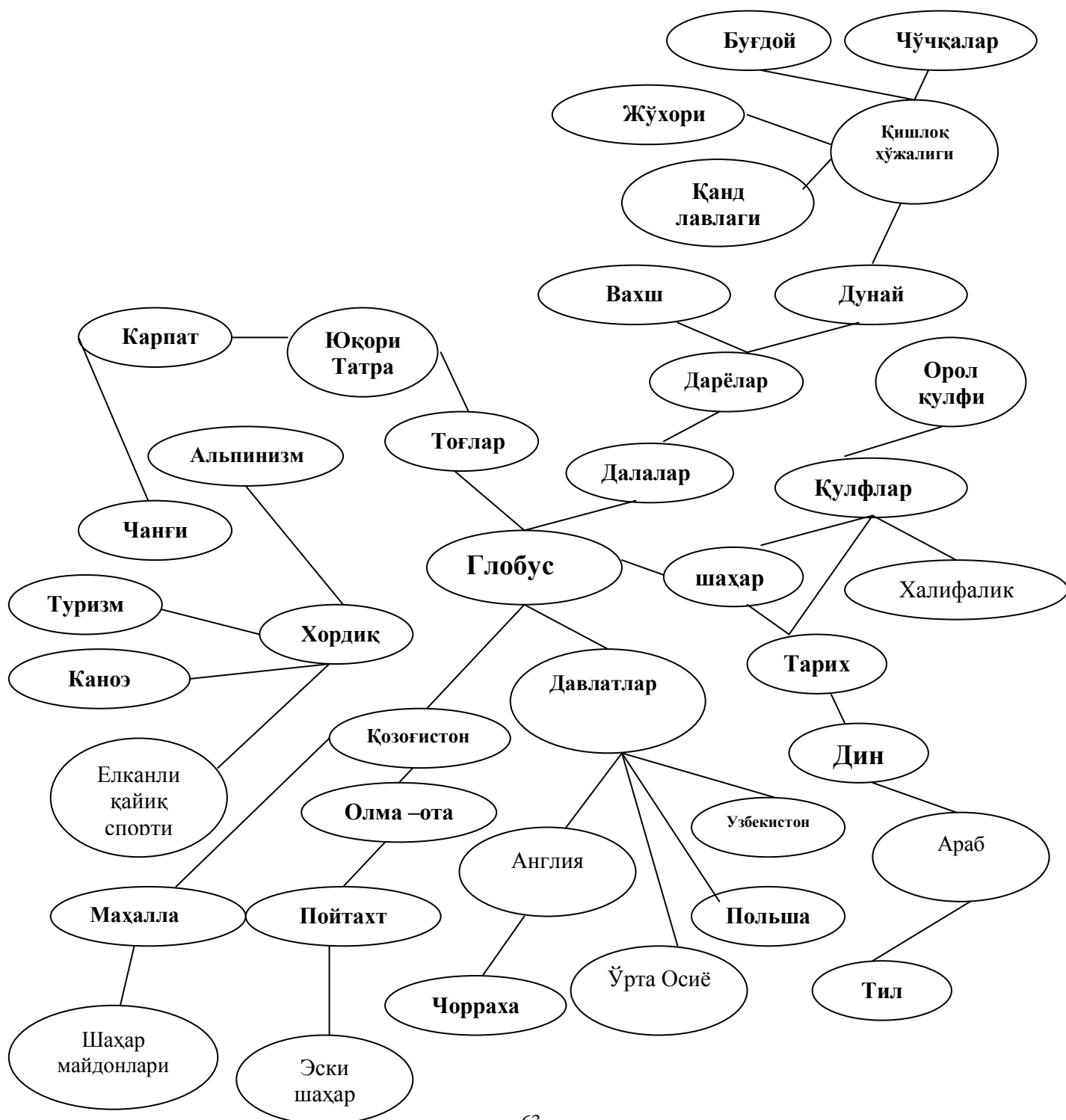
“Образ” усулида ўқитувчи томонидан аввал расм ёки сўз берилади. Ўқувчи эса қуйидаги жадвални тўлдиради.

“ОБРАЗ” усули

Қахрамон	Асардан парча	Қандай хусусият намоён бўлади
Анор	Кичкина декча, ичи тўла михча	Барака, мўллик
Келин	Қизил чийнинг остида, Қизил кийган ўтирар	Ор-номус, иффатлилик

“ИДРОК ХАРИТАСИ” усули

“Идрок харитаси” усулида эса топишмоқнинг жавобига ўқувчи харита тузади. Масалан, Тарвузим гулдор яхши, Унда бор олам нақши. (Глобус)

Бу усуллар орқали ўқувчининг тушунча унинг атрофдаги нарсалар ҳодисалар юзасидан дунёкараши кенгайди, нарсалар дунёсини билиш жараёнида шу нарсалар билан бевосита амалий муносабатда бўлишга интилади, нарсаларнинг мазмун-моҳиятини тушунишга ҳаракат қилади.

Ўқувчилар “Топишмоқ” мавзусини янада мустаҳкамлашлари учун турли типдаги мустақил ишлаш учун топшириқлар бериш мумкин. Бунда дарс жараёнида ўтилган мавзулар қайта ёдга олинади ва мустаҳкамланади. Жумладан,

1-топшириқ. Берилган топишмоқларни мосини қўйинг.

Чин тепага қўнди қушим, қор турмас, халққа салом берди қушим, тегма деса тегмади, оламга татир.

Қозик устида....., Чин қушим, чинни қушим.....Тумшугини ерга бериб..... Тег деса тегмайди..... Бир парча патир.....

2-топшириқ. Гапларда берилган сўз туркумларини топинг.

Бир дарахтда ўн икки шох, ҳар шохда ўттиз япроқ – бир ёғи қора, бир ёғи оқ» топишмоғининг жавоби йил (дарахт), ўн икки ой (шох), ўттиз кун (ўттиз япроқ), ўттиз кеча ва кундуз (бир ёғи қора, бир ёғи оқ). Онаси битта, Боласи мингта. *(Ой ва юлдузлар)*

3-топшириқ. “Сирли каттак” ўйини.

Бир отаси, бир онаси,

Неча юз минг боласи *(Қуёш, ой, юлдузлар)*.

Қиздирсанг ишлар,

Кийим текислар.

Ҳунари кўп ишласа,

Агар токни тишласа,

Текисланар ҳар ғижим,

Чизикли бўлади шим *(Дазмол)*.

Бир парча патир, оламга татир *(Нон)*.

	Д			
	А			
	З			
	М			
Н	О	Н		
Ю	Л	Д	У	З

4-топширик. Луғат билан ишлаш. Топишмоқларда ўқувчилар учун қийин бўлган сўзлар устида ишлаш.

Қизил чийнинг остида, Қизил кийган ўтирар. (Келин)

Бир тўбада етти тешик (Бош, оғиз, бурун, кўз, кулоқ)

У ёққа ўтдим, билдингми?

Бу ёққа ўтдим, билдингми?

Оқ қуврайнинг бошини,

Чертиб ўтдим, билдингми? (шамол)

Чий -йўл-йўл тўқилган
бўртма чизиқли бўз.

Тўба - шевага оид
сўз. Айнан тепа,
тепалик.

Оқ қуврай — чўл-
даштларда ўсадиган,
майда тиканли, бир
йиллик
ёввойи ўт.

5-топширик. Топишмоқлардаги ўзлашган ва тушунарсиз сўзларни топинг. Қайси тилдан ўзлашганлигини аниқланг. Топишмоқларда бундай сўзларнинг қўлланиш сабабини аниқланг ва изоҳланг.

6-топширик. *Нима ҳамма тилда ҳам гапиреди? Нима доим ўз ўрнида туради?* Топишмоқларнинг жавоби келтирилган қаторни қолдириг. Жавобнинг изоҳини келтириг. Топишмоқлар тузилишига кўра қандай топишмоқлар сирасига киради?

а) *Акс садо; соат*

в) *Полиглот; давр*

б) *Радио; вақт*

7-топширик. Топишмоқларга мисол келтириг: а) қиёсланишга асосланган топишмоқлар; б) антонимларга асосланган топишмоқлар; в) инкорга асосланган топишмоқлар.

8-топширик. Атрофингизга назар ташланг ва нарса-ходисалар, ҳаётӣй воқеаларга асосланиб бир неча топишмоқлар тузинг. Топишмоқларнинг жавобини топинг ва жавобини расм асосида ифодаланг.

ЛАБОРАТОРИЯ ТОПШИРИҚЛАРИ

МАВЗУ: “ТОПИШМОҚЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА”

Лаборатория ишининг мақсади:

- топишмоқ жанри ҳақидаги тушунчани мустаҳкамлаш;
- топишмоқдаги образларни таҳлил қилиш;
- топишмоқларнинг мазмунини англаш;
- ўқувчиларда топишмоқларни нутқида ўринли қўллаш малакасини шакллантириш.

Ишининг бориши

Топишмоқлар халқ орасида жумбоқ, топмача, топ-топ, чўпчак, матал, масала, ушук атамалари билан атаб келинади. Илмий асарларда «топишмоқ» термини «топ» буйруқ феълига «иш» ҳаракат номини ҳосил қилувчи шакл ва «моқ» кўшимчаларини кўшиш орқали ҳосил бўлган, деб кўрсатилади. Натижада «топишмоқ» сўзи халқ оғзаки ижодидаги алоҳида жанр номини билдирган. Кейинги пайтларда шевалардаги юқорида кўрсатилган атамалар деярли йўқолган. Асосан «топишмоқ» номи сақланиб қолган.

Халқимиз орасида «Кичкина декча, ичи тўла михча» (анор), «Қозик устида қор турмас» (тухум), «Отдан баланд, итдан паст» (эгар) каби машҳур топишмоқлар бор. Аммо «Қорагина попиш, деволга ёпиш» (калтакесак), «Қизил юлғуннинг тагида Қизларгул опам ётибди» (қирғовул) каби у қадар кенг оммалашмаган ва топиш анчайин мушкул бўлган топишмоқлар ҳам бор. Баъзан битта нарсага атаб бир неча топишмоқлар яратилган:

1. Ер тагида хўл гаврон.
2. Ер тагида ёғли қамчи.
3. Кўприк остида ёғли ҳасип.
4. Узун ичак, учи тугунчак.

Бу топишмоқларнинг ҳаммасида топилиши лозим бўлган нарса илондир. Матнларни диққат билан ўқисак, уларнинг моҳияти жиҳатидан бир-бирига жуда ўхшаш экани аниқ сезилиб турибди.

Топишмоқлар шакл жиҳатидан насрий ва шеърий бўлади:

1. Томдан тухум ирғитдим (дўл) — насрий топишмоқ.
2. У ёққа ўтдим, билдингми?

Бу ёққа ўтдим, билдингми?

Оқ куврайнинг бошини,

Чертиб ўтдим, билдингми? (шамол) — шеърий топишмоқ.

1-топиширик. Топишмоқ атамаси нима учун бошқа атамаларга қараганда кўпроқ қўлланилган? Топишмоқларнинг шакл жиҳатдан тури ҳақида фикрга эга бўлдингиз. Ҳар бирига мисол келтиринг. “ФСМУ” усулида таҳлил қилинг.

“ФСМУ” усули

Ф – Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг болаларни ўйлашга, топқирликка ўргатувчи қадимий жанрлардан биридир. Топишмоқлар халқ орасида жумбоқ, топмача, топ-топ, чўпчак, матал, масала, ушук атамалари билан атаб келинади.

С – Топишмоқлар халқ ҳаётида маълум эътиборга эга бўлган нарсалар предметлар номини топишга бағишланганлиги сабабли қадимийдир.

М – Масалан, бир парча патир, оламга татир (*Нон*)

У – Демак, топишмоқлар болаларни кузатувчанликка, ҳаётни мукамалроқ билишга, синчковликка ўргатади.

2-топиширик. Топишмоқларнинг ўзига хос хусусиятларини келтирган ҳолда “Синквейн” тузинг.

“СИНКВЕЙН” усули

Топишмоқ

Жумбоқли, яширин

Ахтаради, излайди, топади

Ақлни чархловчи жанр

Топмача

3-топиширик. Маълумки, бадиий тасвир воситалари қаторида истиора санъати ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Истиора сўзи «кўчим» маъносини беради. Топишмоқларда бирон нарсани иккинчи бир нарсага истиора санъати воситасида ўхшатилади ва энг муҳим хусусиятлари ҳақида маълумот берилади. Масалан: «Ер тагида олтин (тилла) қозик» топишмоғини олайлик. Бу топишмоқ матнида яширинган нарсанинг учта муҳим белгиси қайд этилган:

1. Ер остида экани.

2. Олтиннинг рангида, яъни сариқ экани.

3. Қозикқа ўхшашлиги.

Бу белгилар орқали биз топишмоқнинг жавоби сабзи эканини топамиз. Матндаги «қозик» сўзи эса истиора санъатига мисол бўлиб келган. Шундай экан, топишмоқларда истиора санъати қандай ўрин эгаллайди? Бунга мисол келтиринг. Келтирган мисоллардаги истиорани изоҳланг.

4-топширик. Топишмоқда яширинган маъно қандай шаклда ифодаланади?

5-топширик. Бир предметли ва бир неча предметли топишмоқларга мисол келтиринг.

6-топширик. Топишмоқларни айтиш ва уни ечиш жараёни қандай кечади? Топишмоқларни ечишда «жазолаш», «шаҳар» ёки «қишлоқ» бериш нималарни англатади?

7-топширик. Эртас-топишмоқ нима? Тушунтириб беринг.

8-топширик. Мумтоз адабиётимиздаги чистон нима? Ундаги нарса ва ҳодисалар қандай тарзда тасвирланади?

9-топширик. Топишмоқ ва мақол ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларини тушунтириб беринг. «Венн диаграммаси» асосида таҳлил қилинг.

10-топширик. Халқ орасида яшаб келаётган топишмоқлар бир жумбоқли ва кўп жумбоқли бўлиши мумкин. Бир жумбоқли топишмоқларда фақат битта нарсанинг белгилари ҳақида маълумот берилади. Шундай топишмоқ намуналари ҳам борки, матнда бир неча нарса топиш талаб қилинади. Масалан:

- Тоғда талаймонни кўрдим,
- Сувда сулаймонни кўрдим,
- Тузсиз пишган ошни кўрдим,
- Юмалаб ётган тошни кўрдим.

Бу топишмоқнинг жавоби – бўри, балиқ, сумалак, тошбақа. Топишмоқлардаги образларда қандай ўзгаришлар юз бермоқда? Рамзлар қандай қўлланилган?

11-топширик. Маълумки, топишмоқларда талмиҳ санъати қўлланилган. Унда халқ тарихидаги машҳур исмлар, жойлар ёки воҳалар эслаб ўтилади. Топишмоқларда ҳам турли муносабатлар билан турли исмлар учрайди. Уларнинг тарихан машҳурлиги қайд этилмаган. Аммо матнларда бу исмлар, албатта, қандайдир маъно касб этади ва шартли равишда талмиҳ санъатига яқин туради. Масалан:

- «Сорибой акам ичкари,
- Соқоллари ташқари» (сабзи, маккажўхори).

Топишмоқдаги «Сорибой акам» бир томондан сариқ сўзини эслатади ва сабзи, маккажўхорини топиш учун белги вазифасини ўтайди. Шунингдек, «Токчама-токча, Саматжон бойвачча» (сичқон), «Осмони ресмон, Мулла Абдурахмон — беустихон» (бит) каби матнларда ҳам исмлар учрайди. Тахмин қилиб айтиш мумкинки, шундай намуналар қайд этилган ҳудудларда исмлар топишмоқ айтувчилар ўртасида машҳур бўлган бўлиши мумкин.

Топишмоқларда ишлатилган исмлар нима сабабдан ишлатилган, деб ўйлайсиз? Нима учун бундай шахсларни бит, сичқон, сабзи каби нарсаларни тасвирлашда қўлланилмоқда?

12-топшириқ. Халқ топишмоқларида тазод (қаршилантириш) санъати намуналари ҳам учрайди: «Ош ичида тош, Тош ичида ош» (сумалак, тошбақа). Бу матнда ҳатто қофия санъатининг мураккаб кўриниши тарсеъ (мисралардаги ҳамма сўзларнинг қофияланиши) ҳам ўрин олган. Топишмоқларнинг матнида асосий эътибор, мақсад мазмунга қаратилади. Аммо шеърӣ топишмоқларда қофиядош сўзларнинг танланишига алоҳида эътибор берилган:

«Олти тегирмон тоши,
Олтин эгарнинг қоши,
Уни топган кишининг,
Юз йигирмада ёши» (тиш).

Эътибор берсак, «тош», «қош», «ёш» фақат бир товуш билангина фарқланувчи шаклдош сўзлардан иборатдир. Топишмоқлардаги бундай фазилят уларнинг сўз санъати талабларига тўлиқ жавоб бера олишини таъминлайди.

Халқ топишмоқларининг бошқа жанрлардан фарқли хусусиятлари ҳақида сўзланг. Тазод бадий тасвир воситасининг халқ топишмоқларидаги ўрнини изоҳланг. Шаклдош сўзларни топишмоқларда қўлланишининг аҳамияти нимада, деб ўйлайсиз? Шаклдош сўзларнинг топишмоқларда қўлланиш аҳамияти нимада? Изоҳланг.

УЙГА ВАЗИФА

1-топшириқ. Уйингизда мустақил равишда уч-тўртта топишмоқ тузиб келинг.

2-топшириқ. Ёши катта кексалардан топишмоқлар ёзиб олинг.

3-топшириқ. Топишмоқлар айтиш ва уларни топиш бўйича ўқув гуруҳларингизда мусобақа ўтказинг.

Адабиётлар:

1. Ҳусайнова З. Ўзбек топишмоқлари. – Тошкент: Фан, 1966.
2. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 100—108-бетлар.
3. Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп жилдлик, - Тошкент, 1983.

НАЗОРАТ ВА ТЕКШИРИШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

Вариант №1

Диктант

Онаси битта, Боласи мингта. Чинни, чинни, чинни қиз, Чин тепага чиқди қиз, Болаларин ияртиб, Томошага чиқди қиз. (*Ой ва юлдузлар*). Кўк кўйлакка ғўза ёйдим. Кўк кўйлакка ғўза ёйдим, эрталаб қарасам йўқ. Кечаси ёнғоқ ёйдим, Эртаси қарасам йўқ. Кечаси учакка жўхори сепдим, Азонда қарасам йитибди. Томнинг устига тариқ ёйдим, Эрта қарасам йўқ. Бир коса сўк, Эртасига йўқ. Тақиям тўла сўк, Эрта қарасам йўқ. Милдир-милдир мунчоқ, Эрта турсам бири йўқ. Оға-ини минг ботир, Кўм-кўк гиламда ётир. Қора уйда минг чироқ, Уйни ёритмас. (*Осмон, юлдузлар*)

1- топшириқ. Ҳар бир топишмоқни жавобини топинг. Топишмоқнинг жавобини топиш учун ишлатилган таянч сўзларни аниқланг. Шу таянч сўздан мавзу тузинг ва таассуротингиз асосида эссе ёзинг. Унда миллий қадриятларнинг умумбашарий қадриятлар билан уйғунлик жиҳатлари акс этсин. Масалан, Онаси битта, Боласи мингта. Жавоб: ой ва юлдузлар. Жавобни топиш учун топишмоқда қўлланган таянч - сўз она ва бола. Эссе учун мавзу: “Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада”.

2-топшириқ. Диктантда қўлланган ўқувчилар учун ёзилиши қийин бўлган ва тушунарсиз сўзлар устида ишланг.

3-топшириқ. Топишмоқларни мавзу жиҳатдан қандай гуруҳга бирлаштира бўлади. Топишмоқларнинг мавзу гуруҳини топинг.

Вариант №2

1-топшириқ. Ўқинг. Матндаги мисоллар қайси жанрга хослигини аниқланг.

2-топшириқ. Ўқувчилар учун ёзилиши қийин бўлган ва тушунарсиз сўзларни тагига чизинг. “Тушунчалар таҳлили” усулида таҳлил қилинг.

3-топшириқ. Топишмоқларни мавзу жиҳатдан қандай гуруҳга бирлаштира бўлади. Топишмоқларнинг мавзу гуруҳини топинг.

Қатордаги қора нор, Этакдаги жир моя. (*Ота, она*) (29). Қатордаги қора нор, Жетакдаги жир моя. Қарағай найза бутқсиз, Боғлон кўзи суяқсиз. (*Ота, она, соч, кўкрак*). Ўзи битта, Калласи иккита, Думи битта, Оёғи олтига (*От минган одам*). Уйнинг тўрига югуриб, Ўтар қизил ошиқ. Қизил чийнинг остида, Қизил кийган ўтирар. (*Келин*). Бир тўбада етти тешиқ. (*Бош, оғиз, бурун, кўз, қулоқ*). Югургандан ўтади, Бир вақтда етади, Ўқ эмас, отилади, Қуш эмас учади. Ўқ эмас, Ўқдан ўзар. Ўзи кенг, Денгиздан чуқур. (*Фикр*). Узоқнинг у ёғинда, Яқиннинг бу ёғинда. (43). Кўринмас кўзга, Тинч бермас бизга (*Хаёл*). Осмондан буюк (*Мақсад*). Ўтда ёнмас, Сувга ботмас, Ерда чиримас (*Тўғрилиқ*). Бир тўқилса, Қайта тўлмас. (*Обрў, номус*). Ўзи фарз, бебисмилло. (*Салом бериши*). Асалдай ширин, Заҳардан аччиқ. Бировни суйдирар, Бировни куйдирар. ОҒЗИМ очдим, учди кетди, Самарқанду Бухор бориб етди. Оғзимдан тушиб қолди, Ҳар томонга тарқалди.

Оғиздан чиққанча меники, Оғиздан чиққани элники. (*Сўз, ган*). Ўт эмас, куйдирар, Пичоқ эмас, суйдирар. Ким суялди, Ўша уялди (*Ёлғон сўз*).

Вариант №3

1-топширик. “Топишмоқлар мамлакатада”, “Ақл чархи - топишмоқ”, “Топишмоқлар - миллий қадриятларимиз” каби мавзуларда иншо ёзинг.

Хуллас, топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг кичик жанрларидан бири бўлиб, моҳият жиҳатидан миллат вакилларининг зийрак, синчков, кузатувчан бўлишлари учун хизмат қилар экан. Топишмоқлар халқ ҳаётида маълум эътиборга эга бўлган нарса-предметлар номини топишга бағишланади ва аҳамиятли ҳисобланади. Бадиий жиҳатдан мукамаллик халқ топишмоқларининг фазилатларидандир. Халқ ҳамиша ёшларнинг зийрак, яхши хотирали, фикрловчи инсон бўлишини истаган. Агар халқ дostonлари, эртақларини ўқисангиз, асар қаҳрамонлари турли синовлардан ўтишига гувоҳ бўласиз. Бу синовларнинг бир тури жисмоний куч талаб қилса, иккинчи хили ақл, идрок билан ҳал этилади. Шундай экан, топишмоқлар ўзбек тилининг сўз уммонидаги дур сифатида ўз даврида ҳам, ҳозирда ва келажакда ҳам миллий қадриятларимиз манбаи бўлиб қолаверади. Уларнинг давр билан ҳамнафаслиги, миллий колорит, миллий мафкурага эгаллиги тил ўқитишда муҳим кўргазмали восита ва манба сифатида фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

МАҚОЛ. Халқ оғзаки ижодининг ёзма бадиий адабиётдан фарқ қилувчи хусусиятлари ҳақида сўз кетганда унга бадиий тўқима ва халқ ижодий тасаввурига катта ўрин берилиши ҳақида маълумот бериш керак.

Топишмоқ ва мақол тушунчаларини изоҳлаганда ҳам уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва вазифалари борлигини таъкидлаб, уларнинг V-VI синф ўқувчиларининг ёши ва савиясига мувофиқ келадиган намуналарини айтиш мақсадга мувофиқдир.

Халқ оғзаки ижоди асарини ўрганиш катта маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Халқ оғзаки ижоди жанрига оид асарлар ўқувчиларда дастлабки ахлоқий тушунчаларнинг шаклланишига имкон беради, уларнинг ҳиссиётига кучли таъсир қилади, тасаввурларини кенгайтиради, у ўқувчиларда адабий таълимни камол топтиришда асосий омил ҳисобланади.

VII-IX синф ўқувчилари адабиётни ҳаётни бадиий акс эттирувчи махсус санъат тури сифатида англаш эканлар, бунга улар жанрлар ҳақидаги назарий тушунчани ўзлаштирмай эриша олмайдилар, чунки жанрда бадиий адабиётнинг образлилик хусусияти ифодаланилади. Ўқувчилар адабиёт дарсларида халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг айрим жанр хиллари, адабий турлар, насрий ва шеърий нутқнинг бир-биридан фарқи, тасвирий воситалар, адабий қаҳрамон, эртак, масал ва бошқа бадиий асарлардаги бадиий тўқима ҳақида назарий маълумотга эга бўлар эканлар, қадам-бақадам ҳаётни борлиқни образли акс эттириш моҳиятини англаб борадилар. Ўқувчилар айрим бадиий асарларни ўрганиш жараёнида назарий жиҳатдан образлилик тушунчаси билан бирга, мавзу, ғоя, сюжет, композиция тушунчаларини ўзлаштирадилар.

Дастур талабига кўра, илгари синфларда ўзлаштирилган эртак, топишмоқ, дoston, мақол шеърий ва насрий нутқ (V синф), ҳикоя, қисса, мақол, юмор, рубоий, қитъа, баллада, лирик шеър, фард, мемуар асар, сатира, комедия каби жанр тушунчалари IX синфда бойитилади, бадиий адабиёт жанрлари, жумладан, тарихий роман ҳақида батафсил назарий маълумот берилади, ўқувчилар эгаллаган билимлар мустаҳкамланади. Мактабда ўқувчилар ўнгида жанр тушунчасини шакллантириш принципи мунтазамлик ва узлуксзликдир. Синфдан синфга ўтган сари равишда жанрлар ҳақида маълумот берилиши, ҳар бири алоҳида ўрганиладиган асарнинг жанр хусусияти чуқур таҳлил этилиши ва умумлашган аниқ, ихчам илмий таъриф сифатида ўқувчи онгига етказилиши керак.

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

Мактабда мақолларни ўқитишнинг қулай усули компьютер технологияларидан самарали фойдаланишдир.

Дарс жараёнида компьютер воситаларидан фойдаланиш ўқувчиларнинг катта ҳажмдаги ахборотлар оқими билан ишлаш, компьютер хотирасида мавжуд ахборотлар базаси билан танишиш, керакли ахборотларни киритиш, қайта ишлаш имконини беради. Бунинг учун эса, ўқитувчи томонидан мавзу юзасидан ишлаб чиқилган, таълимий ўйин ва топшириқлар берилган компьютерда дастури бўлиши даркор. Бундай дастурни ишлаб чиқишда, табиийки, назарий билимлар бериш билан чекланмаслиги, тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши ҳам кераклигини инобатга олиш лозим. Дарс жараёнида компьютер технологиялари ва мақоллардан фойдаланишда куйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор бериш керак:

- авваломбор, ҳар бир ўқувчи компьютер бўйича керакли билим ва малакага эга бўлиши;
- мақоллар ўқувчи психофизиологик хусусиятига, дарс жараёнига мос, назарий билимларни мустаҳкамлаш учун хизмат қилиши, тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши;
- ўқитувчи мақоллардан қандай усулда фойдаланишни олдиндан режалаштириб олиши;
- ўқувчилар билимини назорат қилиш шакли сифатида мақоллар асосида тест саволлари тузиш, кўриш лавҳалари танлаш ва шу орқали ижодий ишлар ёздириши;
- ўқувчининг компьютерда ижодий тафаккурни ривожлантиришга қаратилган ўқув топшириқлар ишлаб чиқиши лозим.

Жумладан, компьютерда биринчи компоненти ёзилган мақоллар кўрсатилиб, “Мақолни давом эттиринг” ўйини ўтказилса, ушбу ўйин орқали зеҳн ўткирлиги синалади, ривожлантирилади. Мақолнинг бир қисми компьютер экранида пайдо бўлади. Қайси гуруҳ вакили ўзига тегишли мақолнинг давомини топса, қўл кўтариб айтади. Масалан:

1-топшириқ. Берилган мақолларни давомини аниқланг.

Дангасанинг иши битмас,

Гапни кам сўзла,

Гап билан ваъда берма,

Чин бойлик -

Эр номуси -

Эчкида эт йўк,

Эшикчининг қорни тўк,

Юз-юзга тушар,.....

2-топшириқ. Берилган мақолларнинг маъносини шарҳланг.

Қиз бор – наф текизар, Қиз бор – гап текизар. Қизил эт кетар, Қизарган бет қолар. Қизил юзинг қизартма, Узун тилинг қисқартир. Ғайрат – отда, ҳаё – кўзда. Ҳаё кетди-бало етди. Дехқоннинг хазинаси ер, унинг калити тер. Дарё сувини баҳор тоширар, одам қадрини меҳнат оширар. Яхши сўз – жон озиғи. Ёмон сўз – бош қозиғи. Яхши топиб гапирар, Ёмон қоғиб гапирар. Мақоллар матнида айрим тушунилмаган сўзларнинг изоҳини билиш мақсадида эса компьютерда мавжуд изоҳли луғатга мурожаат қилинса айтиш мумкин бўлади.

Мақолларни ўқитишнинг яна бир йўли педагогик технологияларидан фойдаланишдир. Ўқувчилар ўтилган материални яхши эслаб қолишга, тушунча ва атамаларни изоҳлашга, амалий қўллашга, мисоллар келтиришга, фикрлашга ўргатадиган, ўқувчиларини билим, кўникма ва малакаларини тез ривожланишга ёрдам берадиган усуллардан бири - “ФСМУ”.

“ФСМУ” усули

Ф – Меҳнат меҳнатнинг тағи роҳат.

С – Инсон меҳнат қилишдан чарчамаса, доим изланишда, меҳнатда бўлса у дунёда роҳат кўради.

М – Масалан, ўқувчилар эртаю кеч китоб ўқиб, сабр билан берилган топшириқларни бажариб келишса, вазифаларни бажаришдан чарчамаса у доим аъло баҳоларга ўқийди. Ўқувчи олдидаги энг катта меҳнат бу яхши хулқли бўлиш ва аъло баҳоларга ўқишдир.

У – Демак, инсоният дунёга келибдики, у меҳнат орқали ўз ҳурматини топади. Меҳнати орқали роҳат фароғатда яшайди. Шунинг учун ҳам «Меҳнат меҳнатнинг тағи роҳат» дейишади. Бундай мақоллар сабр-бардошга, қаноатга ундайди.

Ф – Кўлнинг отини балиғи чиқаради.

С – Ахлоқли фарзандни, билимдон кишини ҳамма ҳурмат қилади ва эл оғзида бўлади.

М – Тасаввур қилинг. Синфимизда ким яхши ўқийди? Ким доим жамоат ишларида қатнашади? Ана шу ўқувчимиз синфимиз номини мактабга ёяди.

Худди шундай ўз қишлоғи, ўз маҳалласини, оиласини номини яхши фарзанд чиқаради.

У – Демак, бу мақол қаноат, ифтихор, ишонч ҳақида бўлиб, бирор оила ёки жамоанинг номини яхши, оқил фарзанд, ишбилармон, уддабурон ходим чиқаради. Дунёга танитиш учун ҳам, элга танитиш учун ҳам мард, меҳнаткаш, қаноатли кишилар хизмат кўрсатади. Илму фан кишилари ҳам ўз илмий ишлари билан шахрини элга танитади.

Самарали усуллардан бири “Икки қисмли кундалик” бўлиб, бу ўқувчиларда танкидий тафаккурни шакллантиришга, тушунчаларнинг изоҳини тўлиқ тушунишга, эгалланган билим, кўникма ва малакаларни амалиётда кўрсатишга ёрдам беради.

“ИККИ ҚИСМЛИ КУНДАЛИК” усули

Тушунча ёки муаммо	Ўқувчининг изоҳи
Юзга айтганнинг захри йўқ. Изоҳланг.	Айримлар бирор кишининг орқасидан гапиреди, писмиқлик қилади. Айримлар эса камчилигини юзига айтади. Ўша пайтда кўнглингиз оғриб, сизга оғир ботади. Бироқ эртаси кунни ҳаммасини унутасиз. Агар орқангиздан гапирса, унинг оғриғи анча вақт сизни қийнайди, деб айтишади. Менимча, камчиликни юзига айтиш ёмон иллат. Орқасидан ҳам гапириш ёмон. Шунинг учун иложи борича бирон киши ҳақида гапирмаслик керак.
Илмсиз – бир яшар, Илмли – минг яшар. Изоҳланг.	Ҳар бир киши илм ўрганиши зарур. Кимки илмсиз экан, у бир кун яшайди. Кимки илмли бўлса, унинг яратган асарлари, яратган ишлари, бинолари бир умр яшайди.

Дарс жараёнида муаммони аниқлаш, унинг аниқ сабабларини топиш, сабабларни ва муаммони ечим йўллари аниқ излашга ўргатиш учун “Кейс стади” усулидан фойдаланиш яхши самара беради. Бунда ўқувчига усулнинг жадвали, мавзу ва бажариши лозим бўлган шарти берилади. Ўқувчи жадвални тўлдиретиши керак. Бу усул орқали ўқувчида ҳар қандай муаммонинг ечимини топиш мумкинлигига ишончни тарбиялайди.

“КЕЙС СТАДИ” усули

Иш босқичлари	Маслаҳатлар ва тавсияномалар
1. Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан танишиш	Аввало кейс билан танишинг. “Одоб-ахлоқ тўғрисида мақоллар” ҳақида тушунча ҳосил қилиш учун бор бўлган бутун ахборотни диққат билан ўқиб чиқиш лозим. Ўқиб пайтида вазиятни таҳлил қилишга шошилманг.
2. Берилган вазият билан танишиш	Маълумотларни яна бир маротаба диққат билан ўқиб чиқинг. Сиз учун муҳим бўлган сатрларни белгиланг. Бир абзацдан иккинчи абзацга ўтишдан олдин, уни икки уч маротаба ўқиб мазмунига кириб борамиз. Кейсдаги муҳим фикрларни қалам ёрдамида остини чизиб қўйинг. Вазият тавсифида берилган асосий тушунча ва ибораларга диққатингизни жалб қилинг.

	Мақоллардаги ҳар бир сўз тушунарлими? Сўзларнинг ўз маъноси билан матндаги маъноси бир хилми?
3. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш	Асосий муаммо ва кичик муаммоларга диққатингизни жалб қилинг. Қуйидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қилинг: 1-муаммо. “Мақолнинг мавзуси ва ғояси” 1. Одоб-ахлоқ тўғрисидаги мақолларни ҳаётга тадбиқ этишнинг қандай афзалликлари мавжуд? 2. Қадимда ўйлаб топилган мақолдаги фикрлар афзалликларга эгами, замон нуқтаи назаридан уларни қўллаш тўғрими? 3. Келгусида йўлга қўйилган хатоларни тузатиш учун ушбу мақоллар ўз таъсир кучини сақлаб қоладими? 2-муаммо. “Мақолдаги бадий тасвир воситалари” 1. Мақолларда қандай бадий тасвир воситалар қўлланилади? 2. Бадий тасвир воситалар мақол мазмунига таъсир этадими? 3. Замонавий, янги мақоллар ўйлаб топиш учун нима ишлар қилиш керак? 3-муаммо. “Мақолларни матнда қўллаш сабаби” 1. Мақолларни йиллар давомида сақланиб қолишига нима сабаб бўлди? 2. Сиз мақолларни нутқингизда ишлатишдан қандай мақсадни кўзлар эдингиз ва уларни нутқда қўллашнинг қандай афзаллиги мавжуд? 3. Агар сиз жамики мақолларни ёд олган бўлсангиз, нималарни амалга оширар эдингиз? Асосий муаммо нимага қаратилганини аниқланг. Муаммо остидаги муаммолар асосий муаммо билан қандай ўзаро боғлиқлигига изоҳ беринг. Муаммонинг асосий мазмунини ажратиб олинг. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш – объектнинг ҳолатини аниқланг, асосий қирраларига эътибор қаратинг, муаммоли вазиятнинг ҳамма томонларини таҳлил қилинг.
4. Муаммоли вазиятни ечиш усул ва воситаларини танлаш ҳамда асослаш	Ушбу вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатларни излаб топиш мақсадида қуйида тақдим этилган “Муаммоли вазият” жадвалини тўлдиришга киришинг. Муаммони ечиш учун барча вазиятларни кўриб чиқинг, муқобил вазиятни яратинг. Муаммонинг ечимини аниқ вариантлардан танлаб олинг, муаммонинг аниқ ечимини топинг. Жадвални тўлдириш. Кейс билан ишлаш натижаларини ёзма шаклда илова этинг

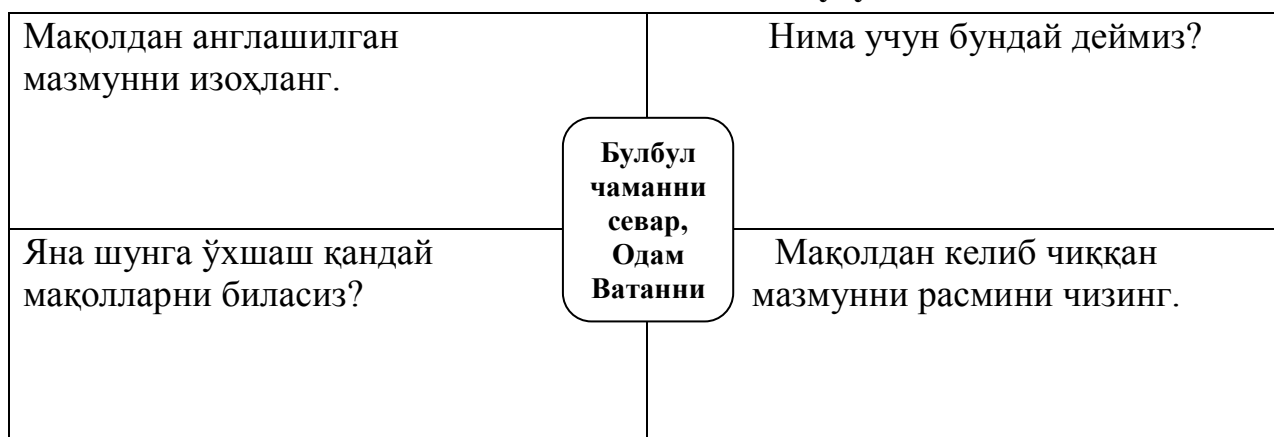
Муаммоли вазиятнинг таҳлили ва ечими жадвалини тўлдириш

Муаммоли вазият тури	Муаммоли вазиятнинг келиб чиқиш сабаблари	Вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатлари
1-муаммо. “Мақолнинг мавзуси ва ғояси” 1. Одоб-ахлоқ тўғрисидаги мақолларни ҳаётга тадбиқ этишнинг қандай афзалликлари мавжуд? 2. Қадимда ўйлаб топилган мақолдаги фикрлар афзалликларга эгами, замон нуқтаи назаридан уларни қўллаш тўғрими? 3. Келгусида йўлга қўйилган		

хатоларни тузатиш учун ушбу мақоллар ўз таъсир кучини сақлаб қоладими?		
2-муаммо. “Мақолдаги бадиий тасвир воситалари” 1. Мақолларда қандай бадиий тасвир воситалар қўлланилади? 2. Бадиий тасвир воситалар мақол мазмунига таъсир этадими? 3. Замонавий, янги мақоллар ўйлаб топиш учун нима ишлар қилиш керак?		
3-муаммо. “Мақолларни матнда қўллаш сабаби” 1. Мақолларни йиллар давомида сақланиб қолишига нима сабаб бўлди? 2. Сиз мақолларни нутқингизда ишлатишдан қандай мақсадни кўзлар эдингиз ва уларни нутқда қўллашнинг қандай афзаллиги мавжуд? 3. Агар сиз жамики мақолларни ёд олган бўлсангиз, нималарни амалга оширар эдингиз?		

Мақолларни ўрганишда яна бир самарали усуллардан бири – “Тўрт тараф”. Бунда ўқувчи тушунчанинг мазмун-моҳиятини тушуниш, худди шунга ўхшаш тушунчаларни қиёслаш, мисоллар келтириш, расм чизиш кўникмаларига эга бўлади. Бу эса ўқувчиларни хулосалар чиқаришга, ўз хулосасини асослай олишга, таққослашга, баҳо беришга ўргатади.

“ТЎРТ ТАРАФ” усули

Бугунги кун ўқувчиси ҳар томонлама интеллектуал салоҳиятга эга, мустақил ва ижодий фикрлайдиган, бой дунёқараши шаклланган бўлиб вояга

етмоқда. “Олтита шляпа” усули ҳам ўқувчиларда танқидий тафаккурни шакллантиради. Эгалланган билим, кўникма ва малакаларни амалиётда қўллашга ёрдам беради. Бу усул орқали ўзига нисбатан ишонч, ҳар қандай нарса ёки ҳодисанинг ижобий ва салбий томонларини топа олиш ва баҳо бериш малакаларини тарбиялайди. Таҳлилий малакалар, танқидий фикрлаш маданияти, холис баҳо бериш кўникмаларини ривожлантиради. Дарсни қизиқарли ва мазмунли бўлишига ёрдам беради.

“ОЛТИТА ШЛЯПА” усули

Оқ шляпа. Далиллар, рақамлар қўллаган ҳолда 1 дақиқали мавзу юзасидан ҳикоя тузинг. Изоҳ берилмаслиги лозим.

Қизил шляпа. Ижобий ва салбий сифатларни кўшган ҳолда 1 дақиқали мавзу юзасидан ҳикоя тузинг.

Қора шляпа. Кўпроқ салбий хусусиятларини акс эттириб, 1 дақиқали мавзу юзасидан ҳикоя тузинг.

Сариқ шляпа. Кўпроқ ижобий хусусиятларини акс эттириб, 1 дақиқали мавзу юзасидан ҳикоя тузинг.

Яшил шляпа. Келажакдаги режаларни инобатга олиб, 1 дақиқали мавзу юзасидан ҳикоя тузинг.

Кўк шляпа. Янги ғоялар ва қизиқарли воқеалар қатнаштириб, 1 дақиқали мавзу юзасидан ҳикоя тузинг.

Намуна: Оқ шляпа. «Мақол» арабча «сўз» деган маънони билдиради. Уни «оталар сўзи» ҳам дейдилар. Мақол ота-боболаримизнинг қадим-қадимлардан ишлатиб келган мантиқий мушоҳада намунаси, одоб ва ахлоқ қоидаларини жамулжам этган доно, шу пайтгача эскирмай, унутилмай келган гаплари, сўзлари.

Қизил шляпа. Мақоллар ижобий сифатларни улуғлайди ва салбий сифатлар устидан кулади. У кишиларни огоҳлантиради («*Бировга кулма зинҳор, сенга ҳам кулгувчилар бор*»), маслаҳат беради («*Йўл билмасанг йўл сўрагин юргандан, гап билмасанг гап сўрагин билгандан*»), танбеҳ бериб, танқид қилади («*Чолни кўриб бувам дема*»), меҳнатни улуғлайди («*Ишлаганнинг оғзи ошга тегар, ишламаганнинг боши тошга тегар*»), ҳажвий кулги остига олиб, фош этади («*Иштонсиз тиззаси йиртиққа кулар*») ва бошқалар.

Қора шляпа. Мақоллар салбий хусусиятларини акс эттириб, ёмон ниятли инсонларни яхшиликка даъват этади. «*Сен бўрини аясанг, бўри сени талайди*», «*Жўжани кузда сана*», «*Усти ялтироқ – ичи қалтироқ*», «*Иш ёқмасга ит боқмас*», «*Кўча хандон, уй зиндон*».

Сарик шляпа. Мақоллар ижобий хусусиятларни акс эттиради: «*Кўли очикнинг, йўли очик*», «*Меҳнатнинг таги роҳат*», «*Ватанинг тинч – сен тинч!*», «*Эр йигит – елда азиз*», «*Бирни сочсанг ерга, Мингни берар элга*».

Яшил шляпа. Турли мавзудаги мақолларни ёд олиш болалар нутқини таъсирчанлиги, образлилигини оширади. Бола сўзамол, ҳар бир гапини мисоллар билан, далиллар билан исботлаб гапирадиган бўлади.

Кўк шляпа. Бугунги кунда пайдо бўлаётган янги, замонавий мақолларни жамлаб, «Янги мақоллар тўплами»ни яратган бўлардим.

Мавзунини янада мустаҳкамлаш мақсадида турли топшириқлар асосида уйга вазифа ҳам берилади. Жумладан,

1-топшириқ. «Дарё сувини баҳор тоширар, одам кадрини меҳнат оширар» мавзуида ижодий иншо ёзинг.

2-топшириқ. «Мақолларнинг синонимини ёки антонимини айтинг» таълимий ўйини. Унда асарларда берилган мақоллар ҳар бир гуруҳга берилади ва шу мақолларнинг синоними ёки антоними айтилади. Қандай топшириқ беришни ўқитувчи ҳал қилади. Масалан,

Чучварани хом санабсан.	Жўжани кузда санайдилар.
Бели оғримаганнинг нон ейишини кўр.	Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир.

Уй вазифаси сифатида адабиёт дарслигида берилган мақолларни ўқиб, сўзларни морфемаларга ажратиб, уларнинг фарқларини, турларини тушунтириб, услубий хусусиятларини изоҳлаб келишни топшириш мумкин. Бу фанлараро интеграцияни таъминлаб беради.

Бу каби топшириқлардан адабиёт дарсларида ҳам Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарларини ўрганаётганда, «Мақоллар» мавзусини ўтганда ёки ҳар бир дарснинг маълум қисмида фойдаланиш мумкин ва бу ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятини ошириши, зеҳнини ўткирлаши, хотирасини чархлайди.

ЛАБОРАТОРИЯ ТОПШИРИҚЛАРИ

МАВЗУ: “МАҚОЛЛАР МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ АҚС ЭТТИРУВЧИ МАНБА”

Лаборатория ишининг мақсади:

- мақол жанри ҳақидаги тушунчани мустаҳкамлаш;
- мақолдаги образларни таҳлил қилиш;
- мақолларнинг мазмунини англаш;
- ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстиришда мақолларни тўғри қўллаш кўникмаларини шакллантириш.

Ишининг бориши

Мақол ибратли сўздир. Шундай сўзки, сўзга ҳусн беради, фикрни тушуниб олишни осонлаштиради, уни ёрқин, таъсирчан қилади. Шунинг учун ҳам мақол кишилар нутқида ҳар доим ҳамроҳ бўлади. «Мақол», аслида арабча, «сўз» деган маънони билдиради. Уни «оталар сўзи» ҳам дейдилар. Бундай номлаш мақолни тушунишни осонлаштиради. Ҳақиқатан ҳам, у ота-боболаримизнинг қадим-қадимлардан ишлатиб келган сўзлари. Шу пайтгача эскирмай келган, унутилмаган сўзлар. Мақолларда қўлланилган сўзларни тушуниш учун турли топшириқлардан фойдаланиш мумкин.

1-топшириқ. “Меҳнатсеварлик” ҳақидаги мақолларни келтиринг.

2-топшириқ. “Занжир” ўйини. Ўқувчиларга берилган таянч сўзлар асосида мақоллар келтириш лозим. Мақоллар асосида матн яратинг ва сарлавҳасини топинг.

Масалан,

3-топшириқ. “Мозайка” усули. Бунда дарахтдаги гулчаларда ёзилган сўз ва бўғинларни йиғиб ҳикматли сўз, ибора ва мақолларни тузиш керак бўлади.

**КАТ, ВА, ИМОН, ГА, КЕ, ТАН, ГА, ГАН, КЕЛ, ЛАР, ФАЛО,
ЎЗИНГ, КАТ, ГА, ҲАЛО.**

4-топширик. Кўплаб мақолларда ички қофия бўлади. Масалан, юқоридаги икки мисолнинг биринчисида «омон» билан «сомон», иккинчисида «султон» билан «чўпон» ўзаро оҳангдош, яъни қофиядошдир. Шу жиҳатдан улар топишмоқларга ўхшаб кетадилар. Масалан, «Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор», десак, бу ерда ҳам «бўйи» ва «тўни» сўзлари қофиядош. Шунга қарамай, у мақол эмас.

Мақол ва топишмоқнинг бир-биридан фарқини топинг ва “Т-чизмаси” асосида таҳлили қилинг. Топишмоқ ва мақол бир-биридан асосан қандай хусусият билан фарқланади? Шундай қофиядош мақоллардан ўнта келтиринг ва изоҳланг.

5-топширик. Мақол шеърий шаклда бўлиши мумкин. Масалан: Олтовлон ола бўлса, Оғзидагини олдирад. Тўртовлон тугал бўлса, Тепадагини эндирад.

Ушбу шеърий мақолдан англашилган мазмунни тушунтиринг. Нима учун шундай деб айтилган? Англашилган мазмундан мавзу тузинг ва иншо ёзинг.

6-топширик. Мақолда халқнинг тарихи, урф-удуми, турмуш тарзи, феъл-атвори, руҳияти, қўйингки, бутун борлиғи акс этади. Шунга кўра, мақоллар хилма-хил мавзуларда бўлиши мумкин. Масалан, дўстлик, ватан, меҳнат, илм-ҳунар эгаллаш, ботирлик, саховат, адолат ва ҳоказо.

Шундан экан, илм-ҳунар ва дўстлик ҳақида ўнтадан мақол топинг ва ҳар бирини мазмунини изоҳланг.

7-топширик. Мақолларда кўпинча сўзлар кўчма маънода ишлатилган бўлади. Уларни ўз маъносида тушунсак, кутилган маъно чиқмайди. Масалан, «Дехқон бўлсанг, куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда» мақолидаги сўзлар ўз маъносида қўлланган. Лекин «Қазисан, қартасан – ахир аслингга тортасан», «Олма олмадан узоқ тушмайди», «Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди» каби маъно жиҳатидан бир-бирига жуда яқин бўлган мақолларда сўзлар ўз асл маъносида эмас.

Бундай мақоллар асосан нима ҳақида бўлади? Ушбу мақолда нима акс этган? Худди шундай кўчма маънодаги мақоллардан ўнта топинг ва изоҳланг.

УЙГА ВАЗИФА

1-топшириқ. «Қарға қарғанинг кўзини чўқимаиди» мақолини изоҳланг ва англашилган мазмунни тасаввур қилинг. Тасаввурларингизни кенгайтириб матн яратишга ҳаракат қилинг ва боғли матн яратинг.

2-топшириқ. “Мақоллар-халқ бойлиги”, “Мақоллар – сўз уммонидаги дур”, “Миллий қадриятларимиз сарчашмаси”, “Оталар сўзи – ақлнинг кўзи”, “Халқ мақоллари – бойлигимиз” каби мавзуларда иншо ёзинг.

3-топшириқ. Ота-оналарингиз ёрдамида ватан, ватанпарварлик ҳақида мақолларни дафтарингизга ёзинг. Ёзиб олган мақолларни изоҳланг ва шу асосда расм чизишга ҳаракат қилинг.

НАЗОРАТ ВА ТЕКШИРИШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1-топшириқ. Дикантни ёзинг ва ёзилиши қийин бўлган сўзларни “Тушунчалар таҳлили” усулида таҳлил қилинг.

Диктант

Айланаси овули, Тўгараги тўркуни. Айрилмагин элингдан, Қувват кетар белингдан. Бадқавм бўлсанг бўл, Беқавм бўлма. Балиқ сув билан тирик, Одам эл билан. Бегона тупроқ девона тупроқ. Беткай кетар бел қолар, Веклар кетар эл қолар. Бировнинг юртида бек бўлгунча, Ўзингнинг юртингда ит бўл. Булбул чаманни севар, Одам Ватанни. Булбулга боғ яхши, Какликка тоғ. Ватан гадоси кафан гадоси. Ватан учун ўлмоқ ҳам шараф. Ватан қадрини билмаган ўз қадрини билмас. Ватанга келган имонга келар. Ватанга фалокат ўзингга ҳалокат. Ватангадо бўлгунча, Кафангадо бўл. Ватандан йироқлашган номусдан ўлар, Ватани борнинг бахти бор, Меҳнати борнинг тахти. Ватанинг тинч сен тинч. Ватанни сотган эр бўлмас. Ватаннинг вайронаси, Умрнинг ғамхонаси. Ватаннинг вайронаси, Умрнинг ҳайронаси.

Маълумот учун сўз: *ватан, бадқавм, вайронаси, ҳайронаси.*

“Тушунчалар таҳлили” усули

Тушунчалар	Изоҳи
Бадқавм	Бад – форсча ёмон, қавм-арабча миллат, халқ, кишилар тўдаси маъноларини англатади. Юриш-туриши қавми одатларига мос келмайдиган, қавмини тан олмайдиган, бузук ниятли.
Беқавм	Миллатсиз, халқсиз.
Вайронаси	Вайрон – форсча хароба, бузилган.

Ватангадо	Ватандан кечиб, ўзга юртлардан кочиб юрувчи.
Кафангадо	Бор-йўғидан ажралган, ҳеч нарсаси йўқ.

Матн устида ишлаш

1-топшириқ. *Мақолларни ўқинг. Хотирангизда сақлаб қолинг. Хотирангизда қандай сақлаган бўлсангиз шундайлигича дафтарга ёзинг.*

Ватансиз инсон куйсиз булбул. Диндан чиқсанг ҳам элдан чиқма. Душманга нафрати бўлмаганнинг, Ватанга муҳаббати бўлмас. Ёрдан айрилсанг ҳам элдан айрилма. Ёридан айрилган етти йил йиғлар, Юртидан айрилган ўлгунча йиғлар. Ёрингни гул орасидан изла, Эркингни эл орасидан. Йигит ғами элида, Элнинг ғами дилида. Киймоққа катан яхши, Турмоққа ватан яхши. Киши ерида султон бўлгунча, Ўз элингда чўпон бўл. Киши юртида султон бўлгунча, Ўз юртингда ултон бўл. Киши юртида шоҳ бўлгунча, Ўз юртингда гадо бўл.

2-топшириқ. Матнга сарлавҳа қўйинг. Матнни ўқиб режа тузинг.

3-топшириқ. Қанча ватан ҳақида мақоллар биласиз? Юқоридаги матнни тўлдилинг.

4-топшириқ. Ватан ҳақида яна янги мақолни дафтарга ёзинг ва шу асосда янги матн яратинг. Яратган матнга сарлавҳа топинг.

Хуллас, мақоллар ўзбек тилининг сўз уммонидаги дур сифатида ўз даврида ҳам, ҳозирда ва келажакда ҳам миллий қадриятларимиз манбаи бўлиб қолаверади. Уларнинг давр билан ҳамнафаслиги, миллий колорит, миллий мафкурага эгаллиги тил ўқитишда муҳим кўрғазмали восита ва манба сифатида фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Адабиёт дарсининг турли босқичларида ҳар хил таълимий ўйинлардан, ахборот технологияларидан фойдаланиш бир томондан дарсининг самарадорлигини оширса, иккинчи томондан ўқувчилар орасида иноқликни тарбиялайди, дарсга қизиқишини ортттиради, фикрлаш қобилиятини ўстиради. Бу эса замонавий дарс олдига қўйилган талабларга мувофиқ амалга ошириш демакдир.

3.2. ЛИРИК ЖАНРЛАРНИ ЎҚИТИШДА ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАР

Лирикада насрий ва драматик турлардан фарқли ўлароқ, воқелик шахсининг ҳис-туйғулари, кечинмалари, идроки орқали акс этади. Шеъринг шакл

лириканинг характерли хусусияти бўлиб, шоир ҳис-туйғусига тўла берилади. Шеъринг шакли лирикада оҳангдорлик ва муסיкийликни вужудга келтиради.

Воқеликнинг муайян шахси (субъекти) орқали акси этиши лирика характерини белгиловчи муҳим хусусиятдир. Ана шу хусусият лирикада жуда кўп масалаларни ўзига хос шаклда ҳал этишни тақозо қилади. Лирик асар, одатда, кичик ҳажмли бўлишига қарамай, турмушни бадиий, образли акси этиришининг барча хусусиятлари ва белгиларига эга бўлади. Лирикада ҳам воқелик қарама-қаршилик насрий асар, дostonлардаги каби воқеа-ҳодисалар орқали эмас, балки туйғулар зиддиятли, кураши орқали акси этади. Демак, насрий асарда воқеалар ривожини, лирикада эса кечинмалар ривожини етакчилик қилади. Мана шу кечинмалар ривожини лирик қарама-қаршиликдан иборат бўлиб, у ҳамма вақт чегаралангандир. Бу қарама-қаршиликлар асосини эскилик билан янгилик, яхшилик билан ёмонлик, гўзаллик билан хунуқлик, олижаноблик билан пасткашлик ўртасидаги кураш ташкил этади. Шу тарзда лирик асарда ҳам аниқ шахсий кечинмалар ифодаланади, шу жиҳатлари билан шахсий кечинмалари орқали ҳаётнинг гўзал ва хунуқ томонлари акси этирилади. «Кечинма» сўзи кенг маънога эга бўлиб, у турли шароитда юзага келган турли эмоцияларни ўз ичига олади. Фалсафий ва сиёсий фикрлар ҳам, севги ҳақидаги ўйлар ҳам, гарчи ўз мазмунига кўра турлича бўлсада, аниқ инсоний ҳис ва субъектив эмоционал хусусиятга эга бўлган фикр сифатида кечинмалар таркибига киради. Шу боисдан лирик шеърлар ҳажми жиҳатидан кичик бўлса ҳам, чуқур мазмунли бўлади. Дoston, масал, ҳикоя, қисса ва романларда ёзувчи бошқа одамлар ҳақида, лирик шеърларда эса ёзувчи ўзи тўғрисида, ўзининг хаёли ва ўйлари, орзу-истаклари, ҳиссиётлари ва бошқа одамларга, табиатга бўлган муносабатлари ҳақида гапирди. Ҳикоя, қисса, роман ва масалларда ёзувчи тасвирланаётган воқеага холис муносабатда бўлиб, унга ўз баҳосини беради. Лирик асарларда эса бу муносабат шоирнинг кечинмалари ва ҳис-туйғулари орқали ифода этилади. Лекин ҳаётга бўлган муносабатини ҳаминиша ўзи-биринчи шахси номидан эмас, балки айрим ҳолларда иккинчи ва ҳатто, учинчи шахси номидан ҳам ифодалашини мумкин.

Лирик тур жанрларнинг асосида ҳам инсон ҳаёти, муҳаббати ва нафрати, севинчи ва изтиробини ўзининг бадиий ифодасини топади. Инсоннинг ҳаёт ҳодисалари ва табиатга муносабатидан турли-туман лирик лавҳалар, лирик жанрнинг хилма-хил турлари юзага келади. Шу сабабли бошқа адабий турларга мансуб бўлган қарама-қаршилик, характер, сюжет, композиция, типиклаштириш ва индивидуаллаштириш каби адабий тушунчалар лирикага

ҳам хос бўлиб, улар лириканинг ўзига хос табиати билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Мактабда лирикани ўрганишда унинг ана шу хусусиятларини очишга эътибор берилади.

V-IX синфларда ўқувчилар мактаб ўқув дастуридан ўрин олган шеърӣ асарларни ўқиб ўрганадилар. Уларни ўрганишда ҳар бир шеърнинг шоир ижодида тутган ўрни, шеърда шоир шахсияти, образининг ифодаланиши ўқувчиларнинг ёши ва билими даражасига мос равишда таҳлил қилинади, шеърнинг мазмуни берилади. Бу синфларда лирик асарни ўрганишнинг асосий усули ўқитувчи ва ўқувчининг ифодали ўқишидир. Бу ишда ўқитувчининг ўзи шеърни ифодали ўқийди, сўнгра ифодали ўқиш қоидаларига риоя қилган ҳолда ўқишни ўқувчилардан талаб этади.

Ифодали ўқиш билан ўқувчи шеърда шоир тасвирлаган воқеа, манзара, образ ҳақида тасаввурга эга бўлади. Бунга у, ҳар бир сўз, мисра мазмунини чуқур ўзлаштириш орқали эришади.

Лирик асар таҳлили кириш ва якунловчи машғулотларни ўз ичига олган суҳбат йўли билан ўтказилганда ўқувчилар ўқитувчининг асар ва унинг муаллифи ҳақида қилган қизиқарли кириш сўзини қизиқиш билан тинглайдилар ва суҳбатда фаол иштирок этадилар.

Умуман V-IX синфларда лирик асарларни ўрганиш таҳлил, қилишдаги асосий вазифа шоирнинг уларда ифодаланган воқеанинг гувоҳи бўлишини, ички кечинмалари тасвирланишни англаб олишларига эришишдан иборатдир.

Мактабда шеърӣ асарлар турли шаклда таҳлил қиланилади: аниқ режа асосида ифодали ўқилади, айрим сўз, мисраларга изоҳ берилади, образлар таққосланади, суҳбат ташкил қилинади, табиатга саёҳат (бу сиртдан бўлиши ҳам мумкин) уюштирилади, расмлар намойиш этилади, техника воситаларидан фойдаланилади. Бу усуллар кўзланган мақсад ва вазифадан келиб чиққан, хусусияти, ўқувчилар тайёргарлиги, қизиқишини ҳисобга олган ҳолда қўлланилади.

Лирик асарларни ўрганиш ва таҳлил қилиш мураккабдир. Уларни ўрганиш баробарида ҳар бир жанр хусусиятларига, уларнинг ўзига хос томонларига ҳам эътибор қаратилади. Лирик асарларни ўқитишда самарали натижага эришиш йўллари ўқувчиларга турли ахборот ва педагогик технологияларидан, турли типдаги топшириқлардан фойдаланилган ҳолда дарс ўтишдир. Бундай дарс жараёнини ташкил этиш ўқувчиларнинг билим, малакаларини оширишга, матнни ифодали ўқишга ёрдамлашади.

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

“КЕЙС СТАДИ” усули

Иш босқичлари	Маслаҳатлар ва тавсияномалар
1. Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан танишиш	Аввало кейс билан танишинг. “Болалар кўшиқлари” ҳақида тушунча ҳосил қилиш учун бор бўлган бутун ахборотни диққат билан ўқиб чиқиш лозим. Ўқиш пайтида вазиятни таҳлил қилишга шошилманг.
2. Берилган вазият билан танишиш	Маълумотларни яна бир маротаба диққат билан ўқиб чиқинг. Сиз учун муҳим бўлган сатрларни белгиланг. Бир мисрадан иккинчи мисрага ўтишдан олдин, уни икки уч маротаба ўқиб мазмунига кириб борамиз. Кейсдаги муҳим фикрларни қалам ёрдамида остини чизиб кўйинг. Вазият тавсифида берилган асосий тушунча ва ибораларга диққатингизни жалб қилинг. Кўшиқлардаги ҳар бир сўз тушунарлими? Сўзларнинг ўз маъноси билан матндаги маъноси бир хилми?
3. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш	Асосий муаммо ва кичик муаммоларга диққатингизни жалб қилинг. Қуйидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қилинг: 1-муаммо. “Кўшиқнинг мавзуси ва ғояси” 1. Болалар кўшиқларини ҳаётда қандай афзалликлари мавжуд? 2. Қадимда ўйлаб топилган кўшиқдаги фикрлар афзалликларга эгами, замон нуқтаи назаридан уларни қўллаш тўғрими? 3. Келгусида йўлга кўйилган хатоларни тузатиш учун ушбу кўшиқлар ўз таъсир кучини сақлаб қоладими? 2-муаммо. “Кўшиқдаги бадиий тасвир воситалари” 1. Кўшиқларда қандай бадиий тасвир воситалар қўлланилади? 2. Бадиий тасвир воситалар кўшиқ мазмунига таъсир этадими? 3. Замонавий, янги кўшиқлар ўйлаб топиш учун нима ишлар қилиш керак? 3-муаммо. “Кўшиқларни ҳаётда қўллаш” 1. Кўшиқларни йиллар давомида сақланиб қолишига нима сабаб бўлди? 2. Сиз кўшиқларни нутқингизда ишлатишдан қандай мақсадни кўзлар эдингиз ва уларни нутқда қўллашнинг қандай афзаллиги мавжуд? 3. Агар сиз жамики кўшиқларни ёд олган бўлсангиз, нималарни амалга оширар эдингиз? Асосий муаммо нимага қаратилганини аниқланг. Муаммо остидаги муаммолар асосий муаммо билан қандай ўзаро боғлиқлигига изоҳ беринг. Муаммонинг асосий мазмунини ажратиб олинг. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш – объектнинг ҳолатини аниқланг, асосий қирраларига эътибор қаратинг, муаммоли вазиятнинг ҳамма томонларини таҳлил қилинг.

4. Муаммоли вазиятни ечиш усул ва воситаларини танлаш ҳамда асослаш	Ушбу вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатларни излаб топиш мақсадида қуйида тақдим этилган “Муаммоли вазият” жадвалини тўлдиришга киришинг. Муаммони ечиш учун барча вазиятларни кўриб чиқинг, муқобил вазиятни яратинг. Муаммонинг ечимини аниқ вариантлардан танлаб олинг, муаммонинг аниқ ечимини топинг. Жадвални тўлдириш. Кейс билан ишлаш натижаларини ёзма шаклда илова этинг

Муаммоли вазиятнинг таҳлили ва ечими жадвалини тўлдириш

Муаммоли вазият тури	Муаммоли вазиятнинг келиб чиқиш сабаблари	Вазиятдан чиқиб кетиш ҳаракатлари
1-муаммо. “Қўшиқнинг мавзуси ва ғояси” 1. Болалар қўшиқларини ҳаётга тадбиқ этишнинг қандай афзалликлари мавжуд? 2. Қадимда ўйлаб топилган қўшиқдаги фикрлар афзалликларга эгами, замон нуқтаи назаридан уларни қўллаш тўғрими? 3. Келгусида қўшиқлар ўз таъсир кучини сақлаб қоладими?		
2-муаммо. “Қўшиқдаги бадий тасвир воситалари” 1. Қўшиқларда қандай бадий тасвир воситалар қўлланилади? 2. Бадий тасвир воситалар қўшиқ мазмунига таъсир этадими? 3. Замонавий, янги қўшиқлар ўйлаб топиш учун нима ишлар қилиш керак?		
3-муаммо. “Қўшиқларни ҳаётда қўллаш” 1. Қўшиқларни йиллар давомида сақланиб қолишига нима сабаб бўлди? 2. Сиз қўшиқларни нутқингизда ишлатишдан қандай мақсадни кўзлар эдингиз ва уларни нутқда қўллашнинг қандай афзаллиги мавжуд? 3. Агар сиз жамики қўшиқларни ёд олган бўлсангиз, нималарни амалга оширар эдингиз?		

“ТҮРТ ТАРАФ” усули

Қўшиқдан англашилган мазмунни изоҳланг.	Нима учун бундай деймиз?
Яна шунга ўхшаш қандай қўшиқларни биласиз?	Қўшиқдан келиб чиққан мазмунни расмини чизинг.

Бойчечак

“КУБИКЛАР” усули

Кубиклар — мавжуд бўлган истиқбол орқали у ёки бу мавзунини кўриб чиқишга имкон яратувчи услуб. Бунда фикрлаш учун турли йўл-йўриқлар қўлланилади.

Кубиклар 6 томонли 15-20 см:

1. Буни тарифланг.
2. Буни таққосланг.
3. Бунга тааллуқли фикрларни боғланг.
4. Буни таҳлил қилинг.
5. Буни қўлланг.
6. Бунга қарши далил келтиринг.

Амалга ошириш босқичлари:

Мавзу берилади ва ўқувчиларга шу мавзу ҳақида ҳар томонлама ўйлаб кўриш, яъни предметни (образ ёки бирон-бир кўриниш) батафсил (ранги, шакли, белгилари ва ҳоказоларни) кўриб чиқиш таклиф этилади.

1. Ўқувчилар орқама-кетин қуйидаги топшириқни бажаришади.

- Буни таърифланг (предметнинг, ҳодисанинг ташқи кўринишини таърифлаш).

- Буни таққосланг (у нимага ўхшайди, нимадан нимаси билан фарқ қилади).

- Бунга тааллуқли фикрларни боғланг (у нима ҳақида ўйлашга мажбур қилади, қандай кўринишлар кўз олдида келади. Тасаввурларингизга эркинлик беринг, бу нималарга ўхшайди ва нималардан фарқ қилади).

- Буни таҳлил қилинг (предметнинг, ҳодисанинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатинг).

- Буни қўлланг (яъни буни қандай қўллаш мумкин, бу предмет, ҳодиса ҳақидаги билимларни қачон ва қаерда қўллаш мумкин).

- Ҳодиса, предмет учун ёки унга қарши далиллар келтиринг (яъни фақатгина таъриф бермай, бунинг учун ёки унга қарши ишонтирувчи далил топиш керак).

2. Ўқувчилар бу ёзма ишни бажарганларидан сўнг, кубикнинг ҳар бир томонига тааллуқли жавоблари бўйича шериклари билан ёки гуруҳларда (агар бу иш гуруҳларда бажарилган бўлса) фикр алмашадилар (агар жуфтликда бажарилган бўлса).

3. Жавоблар хоҳишга кўра шерик номидан ёки гуруҳ номидан ўқилади.

6-синф ўқув режасида “Бойчечак” шеърини “Кубик” усулида таҳлили.

БОЙЧЕЧАК

Бойчечагим бойланди,
Қозон тўла айронди.
Айронингдан бермасанг,
Қозонларинг вайрондир.
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.
Бойчечакни тутдилар,
Тут ёғочга осдилар.
Қилич билан чоптилар,
Бахмал билан ёпдилар.
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

1. Буни тарифланг. Бойчечак илк кўкламда “Қаттиқ ердан қаталаб, юмшоқ ердан юмалаб чиқади”ган, сарик, оқ рангдаги жажжи гулдир. Ҳаво исий, қор энди эрий бошлаган пайтда биринчи бўлиб гуллайдиган, кишилар кўнглига завқ бағишлайдиган гуллардан биридир.

2. Буни таққосланг. Бойчечак худди лола сингари баҳор ойида гуллайди. Аммо улар бир-биридан фарқ қилади.

3. Бунга тааллуқли фикрларни боғланг. Болалар кўшиқлари катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг интизомли, жасур ва бошқа ижобий сифатларини тарбиялайди. Халқ оғзаки ижодида болалар кўшиқлари ҳам маросим ва урф-одатлар билан боғлиқ бўлган. Шулардан бири «Бойчечак»дир. Ҳаёт – ўлим – ҳаёт шаклидаги бош ғоя баҳор табиатнинг янги ҳаёти жонланиш фасли. Ҳаётдан биринчи бўлиб, гуллар хабар беради. Бойчечак ҳам кўкламнинг

илк хабарчиси. Бойчечак – бадавлат, муқаддас, илоҳий гул сифатида қадимдан улуғланган. Қўшиқдаги бойчечак образи ҳосилдорлик рамзи билан боғлиқ.

4. **Буни таҳлил қилинг.** Ўзбек ва тожик этнографиясининг, фольклорининг тадқиқотчиси профессор Э.М.Пешчерева суҳбат вақтида нега «бойчечакни тутдилар, тут ёғочга осдилар» дейилишига диққатимизни тортди. Бойчечак халқ орасида рамзий тимсол. Негаки, у худди одам сингари тасвирланади. Қозон тўла айрон бўлиши учун сигир серсут, сут учун яйловлар серўт бўлиши керак. Сигирларнинг серсут, яйловларнинг серўт бўлганлиги кўшиқда “Қозон тўла айрон” кўчими билан ифодаланган. Шундай серҳосил бўлиши учун эса бойчечакни қурбонлик қилиш кўшиқда тасвурланган. Уни «тутадилар», «тут ёғочга осадилар», «қилич билан чопадилар», «бахмал билан ёпадилар» каби шеърдаги тасвирлар тантанали маросим манзарасидир. Бундай ишлар бундан 2-3 минг йил илгари қадим Миср, Юнонда ҳам бўлганини этнограф тарихчилар таъкидлаганлар.

5. **Буни қўлланг.** Қўшиқда болалар бойчечак ўсимлигини дала-қирлардан қидириб топгач, ҳовлима-ҳовли юриб кўшиқ айтганлар. Хонадонлар эса, кўшиқ айтган болаларни турли хил йемишлар билан зиёфат қилганлар.

6. **Бунга қарши далил келтиринг.** Бойчечак болалар тушунчасида ижодий тимсол у, ёшлик, жушқинлик рамзи. У ўзбек болалари оғзидан ёзиб олинган бир вариантда бойчечакни қилич билан чопиш «камлик қилади», уни «осадилар» ва кейин қилич билан чопадилар. Демак, у яна «исёнкор» ҳам экан. Ўзбек халқида бирор киши ўз кучи билан қийналиб ўсган бўлса, «ахир, у қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечакнинг ўзи-да!» дейишади. Бунинг ҳаммаси бойчечак меҳнаткаш киши тимсоли эканидан далолат беради. Тошкент вилоятида:

Бойчечагим, бойчечак,

Етагим тўла бойчечак.

Ёки:

Бойчечагим боласи,

Қулоғида донаси,

Донасини олай десам,

Югуриб чикди онаси.

“КАРУСЕЛЬ” усули

Ўқувчилар айлана бўйлаб мавзу юзасидан ўз фикрларини айтадилар. Ўқитувчи тавсия беради.

1. Мавзу юзасидан турли ассоциациялар келтиради.

2. Келтирилган ассоциацияларга муаммолар айтилади ва шу асосда ечими изоҳланади.

3. Фикр умумлаштирилади ва хулосаланади.

Намуна: Ассоциациялар: бойчечак, тут ёғочга осдилар, қилич билан чопдилар.

4. “Бойчечак” кўшиғида қандай ғоя ёритилган? Бир томондан, бойчечак - ёшлик, жушқинлик рамзи сифатида, иккинчи томондан, меҳнаткашларнинг оғир ҳаётга исёнкорлик рамзи сифатида тасвирланган.

5. Демак, “Бойчечак” кўшиғи болаларнинг илк кўкламда айтиладиган кўшиғи. Кўшиқ айтган болаларни турли хил эмишлар билан хонадон эгалари зиёфат қиладилар.

ЛАБОРАТОРИЯ ТОПШИРИҚЛАРИ **МАВЗУ: “ҚЎШИҚЛАРГА ЖО БЎЛГАН ОЛАМ”**

Лаборатория ишининг мақсади:

- кўшиқ жанри ҳақидаги тушунчани мустаҳкамлаш;
- кўшиқдаги образларни таҳлил қилиш;
- кўшиқларнинг мазмунини англаш;
- ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстиришда кўшиқларни ифодали ўқиш кўникмаларини шакллантириш.

Ишининг бориши

Кўшиқ ҳақида маълумот берилган ҳамма адабиётларда унинг «кўшмоқ» феълидан ҳосил бўлгани айтилади. Кўшиқ атамасининг келиб чиқиши қанчайин содда туюлмасин, оғзаки ижодимиздаги бу жанр жуда мураккаб руҳий кечинмаларни ифодалашга хизмат қилади.

1-топшириқ. Болалар кўшиқларидан қайсиларни биласиз?

2-топшириқ. Кўшиқларни ифодали ўқинг ва куйга солиб айтинг.

БОШГИНАМ ОҒРИЙДИ

– Онажон, онажон!

Бошгинам оғрийди-я.

– Бошгинангдан онанг айлансин,

Нималарга оғрийди-я?

– Бозорларда бўлар экан,

Заргарларда турар экан,

Унинг оти тиллақош,

Ўшанга оғрийди-я!
– Онажон, онажон!
Бўйнигинам оғрийди-я.
– Бўйнигинангдан онанг айлансин,
Нималарга оғрийди-я?
– Бозорларда бўлар экан,
Заргарларда турар экан,
Унинг оти бўйинтумор,
Ўшанга оғрийди-я!
– Онажон, онажон!
Қулокқинам оғрийди-я.
– Қулокқинангдан онанг айлансин,
Нималарга оғрийди-я?
– Бозорлада бўлар экан,
Заргарларда турар экан,
Унинг оти олтин исирға,
Ўшанга оғрийди-я!

ЧИТТИ ГУЛ

Читти гул-е, читти гул,
Этагингга гул босай.
Ҳай-ю, читти гул,
Ҳай-ю, читти гул.
Қўлинг қоибоғда бўлсин,
Белинг белбоғда бўлсин.
Ҳай-ю, читти гул,
Ҳай-ю, читти гул.
Тапир-тупур от келди,
Чиқиб қаранг – ким келди?
Ҳай-ю, читти гул,
Ҳай-ю, читти гул.
Аравада ун келди,
Чилдирмада гул келди.
Ҳай-ю, читти гул,
Ҳай-ю, читти гул.
Гул яхши-ю, гул яхши,

Гулнинг попути яхши.
Ҳай-ю, читти гул,
Ҳай-ю, читти гул.
Ўртада ўйнаган қизнинг
Ҳайдар кокили яхши.
Ҳай-ю, читти гул,
Ҳай-ю, читти гул.

3-топширик. Қўшиқ мисралардаги асосий ғоя нимадан иборат? Лирик қахрамон қандай шахс? Унинг асосий хусусиятлари нималардан иборат? Шеърнинг инсон руҳиятига кўрсатиши мумкин бўлган таъсири ҳақида гапириб беринг.

4-топширик. “Мозайка” усули. Бунда дарахтдаги гулчаларда ёзилган сўз ва бўғинларни йиғиб қўшиқ мисраларини йиғиш керак бўлади.

ОНА, БОШ, НАНГ, ГИНАМ, ОҒ, РИЙ, ДИ, Я, ЖОН, АНГ, АЙ, ЛАН, СИН, НИ, МА, ЛАР, ГА.

5-топширик. Кўпинча халқ қўшиқлари тўрт мисрадан иборат бўлиб, тугал руҳий ҳолатни ифодалаш хусусиятига эга бўлади. Шунингдек, бир неча бандлардан иборат бирон мавзуга бағишланган қўшиқлар ҳам бўлиши мумкин. Айни чоқда 6, 8 мисрали намуналар ҳам учрайди. Улар (а-б-а-б) ёки (а-а, б-б, в-в, г-г); тўрт мисралилар эса (а-а-а-б); (а-б-а-б), (а-а-а-а); (а-а-б-б) ва бошқача кўринишда қофияланади.

“Читта гул”, “Бошгинам оғрийди” қўшиқлари қандай хусусият билан фарқланади? Қўшиқларнинг қофияланишини таҳлил қилинг.

6-топширик. Қўшиқда халқнинг тарихи, урф-удуми, турмуш тарзи, феъл-атвори, руҳияти, қўйингки, бутун борлиғи акс этади. Қўшиқлар яратилиш манбаи, мавзулари, кимларга мўлжалланганига қараб ҳар хил дедик. Буни тушунтириб беринг. Қандай қўшиқларни биласиз?

7-топширик. “Читта гул”, “Бошгинам оғрийди” қўшиқларидаги нотаниш сўз ва ибораларни топинг. Луғатини тузинг.

8-топширик. Қўшиқлардаги такрорланиб келадиган сўзларни топинг. Уларнинг такрорланиши шеърга қандай таъсир кўрсатапти? Уларнинг мисра мазмунини ташкил этишдаги ўрни ва аҳамиятини изоҳланг.

УЙГА ВАЗИФА

1-топширик. “Аравада ун келди, Чилдирмада гул келди. Ҳай-ю, читти гул, Ҳай-ю, читти гул” қўшиғини изоҳланг ва англашилган мазмунни тасаввур

қилинг. Тасавурларингизни кенгайтириб матн яратишга ҳаракат қилинг ва боғли матн яратинг.

2-топшириқ. “Қўшиқ – жон озиғи”, “Қўшиқ – кўнгил мулки” деганда нимани тушунасиз? Ушбу мавзуларда иншо ёзинг.

3-топшириқ. Ота-оналарингиз ёрдамида болалар қўшиқларини дафтарингизга ёзинг. Ёзиб олган қўшиқларни изоҳланг ва шу асосда расм чизишга ҳаракат қилинг.

4-топшириқ. “Читти гул” қўшиғидан англашилган мазмунни тушунтиринг. Нима учун шундай деб айтилган? Англашилган мазмундан мавзу тузинг ва иншо ёзинг.

НАЗОРАТ ВА ТЕКШИРИШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1-топшириқ. Келтирилган қўшиқларнинг ҳаммаси ҳам халқ оғзаки ижодига мансуб эмас. Уларни топинг.

“Бойчечак” (Қилич билан чоптилар, Бахмал билан ёпдилар).

“Бошгинам оғрийди” (Бозорлада бўлар экан, Заргарларда турар экан).

“Читти гул” (Этагингга гул босай. Ҳай-ю, читти гул).

“Болалигимга” (Капалакнинг гул эмганин кўрдим).

“Читти гул” (Онажон, онажон!).

“Ўзбегим” (Сўйласин Афросиёб-у сўйласин Ўрхун хати).

2-топшириқ. Қўшиқларни ўқинг. Хотиранингизда сақлаб қолинг. Хотиранингизда қандай сақлаган бўлсангиз шундайлигича дафтарга ёзинг.

3-топшириқ. Қофияланишига кўра қайси қўшиқ эканлигини аниқланг.

тутдилар - осдилар

чоптилар - ёпдилар

ун келди - гул келди

бўлар экан - турар экан,

4-топшириқ. Қўшиқда “тут ёғоч”, “беллинг белбоғда бўлсин”, “ҳайдар кокили”, “бўйингумор” сўзларни мазмунини англаб, луғат мақоласи ёзинг. Ҳар бир сўзнинг қўшиқдаги маъноси ҳақида ўйлаб кўринг.

“Тушунчалар таҳлили” усули

Тушунчалар	Изоҳи

5-топширик. Мисоллардан ундалма келтирилган мисрани топинг.

1.Бойчечакни тутдилар,
Тут ёғочга осдилар.
Қилич билан чоптилар,
Бахмал билан ёпдилар.
2.– Онажон, онажон!
Бошгинам оғрийди-я.
– Бошгинангдан онанг айлансин,
Нималарга оғрийди-я?
3.Читти гул-е, читти гул,
Етагингга гул босай.
Хай-ю, читти гул,
Хай-ю, читти гул.

3.3. ЭПИК ТУР ЖАНРЛАРИНИ ЎҚИТИШДА ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Насрий асарлар ўрта мактаб дастурида салмоқли ўринни эгаллайди ва мактабда бу турга мансуб бўлган масал, ҳикоя, қисса, роман жанридаги асарлар ўқиб ўрганилади.

Насрий асарларда ҳаётий воқеа ва одамларнинг ҳатти-ҳаракати, ўзаро муносабатлари акс эттирилади. Шу сабабли, мактабда улар бир бутунликда ўрганилади, асар мавзуи, унда кўтарилган асосий масала ёритилади. Шу йўл билан ўқувчиларда нафосат туйғуси шакллантирилади, улар қаҳрамонлар образининг хулқ-атвори билан таништирилади, уларга ёзувчининг сўз санъаткори эканлиги тушунтирилади.

Табиийки, мактаб таълимида йирик насрий асарларни тўлиқ таҳлил қилиш имконияти йўқ. Шу туфайли, улардаги асосий ғоявий-бадиий мазмунни англаб олишга ёрдам берадиган қисмлар (боблар) устида иш олиб борилади. Асар мазмунини англаб олишлари учун эса, ўқувчилар уни синфда ва уйда ўқиб чиқишлари керак. Ўқитувчининг бу ўриндаги вазифаси ўқувчиларда бадиий дидни ўстириш, уларнинг ёзувчи фикр-ўйларини ёрдам беришдир. Бу вазифа, айниқса, ҳажми кичик, образли характери бир ҳодиса ва тўқнашувда очилган масал, ҳикояларни ўрганишда осонлик билан ҳал қилинади. Қисса ва ромонларни ўрганишда эса, олдин ёзувчининг идеали ифодаланган асосий қисмлар, уларни ўрганишга мўлжалланган-машғулот-дарслар тартиби аниқлаб олинади. Қисса ва ромонларни тарихий йўналишда ўрганилади. Шу йўл билан уларнинг яратилиш тарихи ҳозирги кун учун аҳамияти ёритилади.

Мактабда асарларни ўрганиш йўлларини белгилашда, болалар психологиясига суянган ҳолда, ўқувчиларда адабиётга қизиқиш уйғотиш, асар устида ишлашга фаол иштирок этиш иштиёқини кўзгатиш ғоят муҳимдир. Бунинг учун ўқувчиларнинг асар ҳақидаги фикрини, асарни тушуниш қобилиятини билиш керак.

Шундагина ўқитувчи ўқувчиларда асарни ўрганишга, ўқишга мазмунини билишга қизиқиш ҳосил қилади.

Маълумки, бадиий асар мазмуни билан шакл бирлиги, бир бутун ҳолда ўрганилиши керак. Насрий асар таҳлилида ҳам бу масалага эътибор берилади.

V-VII синфларда, асосан, асар мазмуни, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ва ички кечинмалари ўзлаштирилади, асар композицияси, жанр хусусияти, ёзувчининг воқеа ва образларга муносабати ҳақида даслабки тушунча берилади. VIII-IX синфларда асар V-VII синфлардагига нисбатан чуқур таҳлил қилинади. IX синфларда таҳлил назарий-адабий асосда уюштирилади.

Асар сюжетини таҳлил қилиш

Китобхон, у ким бўлишдан қатъий назар, аввало, асар мазмунини билиб олади.

Сюжет – бу бадиий асар мазмунини ташкил этган, ўзаро боғланган ва ривожланиб боровчи ҳамда қаҳрамонлар хулқ-атвори, хатти-ҳаракатини очишга хизмат қилувчи ҳаётий воқеалар тартиби, бирлигидир. М.Горкийнинг таъкидлашича, асар мазмуни одамларнинг ўзаро алоқалари, улар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, симпатия ва антипатиялар, умуман, кишилар ўртасидаги муносабатлар-у ёки бу образнинг тарихий ривожланиши, ташкил топиб боришдир.

Ҳар бир ёзувчи асарни турлича кўринишда яратади, воқеаларни турли тартибда баён этади, сюжетни турли шаклда ифодалайди. Шу сабабли, ҳар бир асар такрорланмас бадиий хусусиятга эга бўлиб, унда ёзувчи ва қаҳрамоннинг ўзаро муносабати ўзига хос тарзда ифодаланади.

Китобхон асар мазмунини, ифодаланиши ва бадиийлигини биринчи бобни ўқиш биланоқ ҳис этади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романининг мазмуни биринчи қисмда «Раънонинг эгаси» Анвар эканлиги баёни билан бошланади. Уни ўқиган китобхон роман мазмунини тўлиқ билиб олишга ошиқади. Шунга кўра, ўқитувчига насрий асарни ўрганиш (ёки суҳбат) билан бошлаш тавсия этилади. Ўқитувчи асарни ўрганишни шу тартибда бошлаш билан ўқувчиларда навбатдаги таҳлилга иштиёқ, интилиш ҳиссини уйғотади.

Мактабда асарнинг мазмунини ўзлаштириш бутун боблари ёки бир қисми бўйича режа тузишга, ҳикоялашга ёрдам беради. Режа ўқитувчи ёрдамида тузилади.

Насрий асарда қаҳрамонлар образини ўрганиш

Китобхон асарда ҳикоя қилинган воқеа билан бирга образлар характерини, тақдирини билишга ҳам қизиқади. Адабий қаҳрамон бадиий ҳақиқат бўлиб, усиз асарни ҳам, ёзувчининг мавқеини ҳам билиб бўлмайди. Ёзувчи инсон образини яратиш билан уни аниқ бир шахс сифатида тадқиқ этади, бадиий акс эттиради. Мактабда қаҳрамон образини ўрнатишдаги муҳим масала образда ёзувчининг ўз ахлоқий-эстетик қарашларини ҳам ифодалаш ва шу орқали китобхонга таъсир кўрсатишини ўқувчилар онгига сингдиришдан иборатдир.

Дарсда қаҳрамон образини таҳлил қилишда унга хос хислат-фазилатлар очилган тақдирдагина ўқувчилар ўз-ўзини ва атрофидаги одамларни тушунадилар, англайдилар, инсон шахсининг камол топиши, ривожланиши учун нималар қилиш, қандай хислатларни эгаллаш кераклигини билиб оладилар. Уларнинг бундай тушунчага эга бўлишлари учун дарсда қаҳрамон образи таҳлил қилинаётганда қуйидагиларга эътибор берилади:

- образнинг ҳаётга ва ҳаётда юз берган воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабатига;
- ўз мақсадини амалга ошириш йўлида олиб борган курашига;
- хулқ-атвори ва қобилиятига;
- китобхонга кўрсатган таъсирига, ўз даври учун қанчалик типиклигига.

Дарсда бу масалаларга аҳамият бериш ва улар ҳақида аниқ мисоллар билан сўзлаб беришни талаб этиш образ таҳлилининг мазмунли, муваффақиятли ўтишини таъминлайди.

Қаҳрамон образини таҳлил қилишда қиёсий тавсиф усулидан ҳам фойдаланилади. Бу усул ўқувчиларининг образ ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлишларига ёрдам беради.

Қаҳрамон образини ўрганишда унинг ташқи кўриниши, характерини ёритиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки ёзувчи қаҳрамоннинг ташқи кўриниши, ҳаракати орқали унинг жисмоний сифатларини, ҳаракатларидаги характерли белгиларни кўрсатади.

“СУСАМБИЛ” ЭРТАГИ

Эртак - ўзбек оғзаки прозасининг етакчи жанрларидан бири бўлиб, уларда халқнинг улуғвор ғоялари, дунёкараши, руҳий кечинмалари, социал-ахлоқий идеаллари ўзига хос йўсинда бадиий акс этади. Бинобарин, эртаклар ҳеч вақт бекорчи нарсалар эмас, улар ҳамма вақт муҳим ижтимоий аҳамият касб этадилар. Эртакнинг ана шундай жиҳатларини англашда турли усул, топшириқлардан фойдаланиш кўмак беради. Ўқувчилар халқ оғзаки ижоди маҳсулини ўқиб, турли усуллар орқали таҳлил қилиши асардан чиқаётган маънони гўё ўзлари янгидан кашф қилишлари лозим. Қуйида “Сусамбил” эртагини “Блум таксономияси” усулида таҳлил қиламиз:

“БЛУМ ТАКСОНОМИЯСИ” УСУЛИ

Блум таксономияси (грекча-тартиб билан жойлаштириш, нарсаларнинг табиий боғлиқлиги ва хусусиятларига кўра тузилиши асосида тавсифлаш ва тизимлаштириш) бўйича тузилган саволлар фикрлаш қобилиятини ривожлантиради, фикрлашга мажбур қилади. У ўзлаштиришнинг қуйдаги олти даражасига мувофиқ тузилган саволлар туркумидан иборатдир: билиш, тушуниш, қўллаш, таҳлил, синтез, баҳолаш.

Билиш - ёддан айтиб бериш, маълумот бериш, номлаш, ёзиш, фарқлаш, таниш, ҳикоя қилиш...

Тушуниш - далиллар келтириш, алмаштириш, белгилаш, тушунтириш, ўзгартириш, тасвирлаш, шархлаш...

Қўллаш - ҳисоблаш, намоиш этиш, фойдаланиш, ўқитиш, таърифлаш, жорий этиш, амалга ошириш...

Таҳлил - келтириб чиқариш, ажратиш, табақалаштириш, таснифлаш, текшириш, гуруҳлаштириш...

Синтез - ихтиро қилиш, умумлаштириш, бирлаштириш, режалаштириш, ишлаб чиқиш, лойиҳалаш...

Баҳолаш - ташҳиз қўйиш, исботлаш, асослаш, текшириш, назорат қилиш, таққослаш, қиёслаш...

БИЛИШ

1-топшириқ. «Сусамбил» эртагининг моделини тузинг.

Эртакнинг тузилиш модели	
Зачин	Бор экан-у йўқ экан, оч экан-у тўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарға қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан, ўрдак сурнайчи экан, ғоз карнайчи экан.
Кириш	Ўтган замонда бир бой бор экан. Унинг эшаги ва бир хўкизи бор экан.
Асосий қисм	Эшаквой йўлда йўлдош бўлаётган ҳар бир жониворнинг

	«Сусамбил қандай жой?» деган саволига «Сусамбил – ўтнинг бўлиғи, сувнинг тиниғи, унда азоб-уқубат йўқ, маза қилиб юрасан», деб жавоб беради. Жониворларнинг кўзлаган мақсадларига эришишларида уларнинг сабр-тоқатли бўлганликлари, машаққатларга чидашгани муҳим аҳамиятга эга бўлади. Машаққатларга бардош берган жониворлар жаннатмакон гўша – Сусамбилга етиб келадилар, шу жойда роҳат-фароғатда умр кечирадилар. Жониворларнинг ўзаро ахилликлари, бирдамлиги уларнинг ташқи душман – бўрилар галаси ҳужумидан қутқаради. Бўрилар подшоҳи Сусамбилни ташлаб етти тоғнинг нариги томонига қочиб кетади.
Хулоса	Сусамбилликлар энди тамом эркинликка чиқиб, оғзи ошга тегиб, сал кунда семириб кетибдилар. Улар гоҳо хўжайинлариникида кўрган кунлари эсга тушса, ўқиниб, бу ердаги роҳатларни кўриб севиниб, Сусамбилнинг овини овлаб, довини довлаб, маза қилиб юришаверибди.
Тугалланма	Шу билан мурод-мақсадларига етишибди.

2-топшириқ. «Сусамбил» эртагидаги ҳазил-мутойиба, қочирик маъносидаги сўзларни топиб адабиёт дафтарингизга кўчириб олинг (Масалан, Хўқизнинг хўжайини ҳақидаги, бўриларнинг ҳайвонларни қўлга олиш ҳақидаги баландпарвоз гаплари каби).

3-топшириқ. 1. Тўғри жавобни топинг.

«Сусамбил» эртаги қандай эртаклар сирасига киради?

- ✓ ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар.
- ✓ хаёли-фантастик эртаклар.
- ✓ ҳаётгий-маиший эртаклар.
- ✓ ҳажвий эртаклар.

Сусамбил қандай жой?

- ✓ «Сусамбил – ўтнинг бўлиғи, сувнинг тиниғи, унда азоб-уқубат йўқ, маза қилиб юрасан»
- ✓ жаннатмакон гўша
- ✓ адолат ва фаровонлик ҳукм сурадиган жой
- ✓ ахиллик, бирдамликда яшайдиган жой

4-топшириқ. ”Блиц-сўров” методи асосида ўқувчилар билимини мустаҳкамлаш.

Мавзулар	Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар	Хаёлий-фантастик эртаклар	Ҳаётгий-маиший эртаклар	Ҳажвий эртаклар
Сусамбил	+			

Уч-оғайни ботирлар			+	
Ур тўқмоқ		+		
Ойгул билан Бахтиёр			+	

5-топшириқ. «Нима, қаерда ва қачон?» ўйини. Ўқитувчи олдиндан тайёрлаб қўйилган саволларни беради, ўқувчилар берилган саволларни бир дақиқа давомида муҳокама қилиб, жавоб беришади. Жавоблар қаноатланарли бўлмаса, столга бошқа уч нафар ўқувчи бориб ўтиради.

Масалан, қуйидагича саволлар беришимиз мумкин:

1. Нима учун Сусамбил деб аталади?
2. «Сусамбил – ўтнинг бўлиғи, сувнинг тиниғи, унда азоб-уқубат йўқ, маза қилиб юрасан» деганда нимани тушунасиз?
3. Аҳиллик, сабр-тоқат деган тушунчаларни қандай тушунасиз?
5. «Сусамбил» эртагида қандай инсоний фазилатлар ҳақида сўз юритади?
6. «Сусамбил» эртагида Бўри қандай инсонларнинг мажозий образи?
7. Сабр-бардош, қаноат деган тушунчаларнинг мазмунини изоҳланг.
8. Эртақнинг бугунги кундаги аҳамияти нимада?

ТУШУНИШ

1-топшириқ. Эртақдаги жониворларнинг аҳиллигини нималарда кўрдингиз? Навбат иккинчи водийга келди. Бизнинг сусамбилликлар хўжайинларининг уйини нима учун ташлаб кетдилар?

2-топшириқ. «Колба» усули.

1. Аниқ тажриба «У ерда нима бор?», «У ерда ким бор?». *Сусамбил жуда ҳам кенг, бепоён бир жой экан. Ҳавоси жуда тоза, нариги ёқда улкан тоғ болиб, унинг шабадаси доим гириллаб келиб турар экан. Ерда кўм-кўк майсалар, бедалар яшнаб ётибди. Бир ёқда бугдой, арпалар; бир ёқда қовун-тарвузлар, бир тараф кета-кетгунча бог: унда узум, анжир, ўрик, шафтоли ва турли-туман мевалар гарқ пишиган. Ариқларда оппоқ сутдай сувлар шарқирайди. Борганларнинг бағрига шамол тегибди. Шунда бу бечоралар жуда ҳам хурсанд бўлиб кетишибди.*

2. Кузатиш ва фикрлаш «Нима учун бундай бўлди?», «Бундай бўлиши учун нима сабаб?». *Тогнинг бир жойида эса бир тўда бўри турар*

экан. Бир куни бўриларнинг подшоиси уларни тўплаб, базм қилиб, ичкилик ичиб, кабоб қилиб еб ўтирган экан. Шунда бўриларнинг подшоиси узоқдан ҳалиги эшак билан ҳўкизни кўриб қолибди:

– Уҳ, бизга барра кабоб топилди, ҳув ана, ўтлаб юрибди. Уч-тўртта бўлиб бориб шуларни олиб келинглар, кабоб қилиб еймиз, – дебди.

3. Мавҳум тушунча ва ғояларни шакллантириш «Бу нимани билдиради?», «Хулоса қандай?». Бўрилар буларнинг афт-ангорини кўриб, гапларини эшитиб, қўрқиб васвасага тушибдилар. Подшо:

– Энди нима қиламиз? – дебди. Ҳалигилар:

– Эй тақсир, агар балога дучор бўлайлик, кунимиз битибди, ўлайлик десангиз, тураверамиз. Бўлмаса қочамиз. Булар бизнинг орқамиздан қувса, ҳали замон етиб келади, – дебди.

Буни эшитиб бўриларнинг подшоиси яна қўрқибди.

– Бўлмаса турунглар, жўнаймиз, – дебди.

Шунда ҳамма бўрилар, бу жойга келмай, ҳар ёқда тирқираб юрганларини ҳам топиб келиб, Сусамбил тогини ташлаб қочиб, етти тоғнинг нариги ёғига ўтиб кетишибди.

4. Тажриба, режалаштириш, хулосалаш, умумлаштириш «Агар ... нима бўларди?», «Агар..... нимани ифодалайди?». Агар жониворлар иноқ, аҳил бўлмаганларида, бўрилар галасини енга олмасдилар. Агар жониворларнинг кўзлаган мақсадларига эришишларида уларнинг сабр-тоқатли бўлмаганларида, машаққатларга чидашмаганида жониворлар жаннатмакон гўша – Сусамбилга етиб келмасдилар, шу жойда роҳат-фарозатда умр кечирмасдилар. Бўрилар подшоҳи Сусамбилни ташлаб етти тоғнинг нариги томонига қочиб кетади.

ҚЎЛЛАШ

1-топшириқ. Ўтилган мавзунини хулосалаш мақсадида ҳамда халқ оғзаки ижоди юзасидан олган билимларини умумлаштириш учун **“Синквейн” методи** қўлланади.

1. Эртак

2. Йирик ҳажмли, муаллифи номаълум

3. Ёд олинади, ижро этилади, сайқалланади

4. Яхшиларнинг юзин кўрсанг – жаннатдир

5. Саргузашт

2-топширик. “Сирли ёзув” ўйини.
ИЗСЕУСҲСАХАЎМРБАОРИКЗИХЛЎК

3-топширик. “Сусамбил” қандай юрт? Айнан мана шу сўзларда ифодаланган тасаввурларнингизни расм асосида ифодаланг.

ТАҲЛИЛ

1-топширик. Нима учун эртақ “Сусамбил” деб номланади?

“Икки қисмли кундалик”ни тўлдиринг.

<i>Асардаги тарбиявий аҳамиятга эга лавҳалар</i>	<i>Нимаси аҳамиятли эканлигига изоҳ бериш</i>
Эртақда халқимизнинг адолат ва фаровонлик ҳукм сурадиган замонлар ҳақидаги орзулари акс этган. Сусамбил эртақда Адолат қарор топган ва ҳамма бахтли яшайдиган афсонавий юрт тимсоли сифатида тасвирланади.	

2-топширик. **“SWOT – универсал таҳлили”** методи асосан асардаги тимсолларни таҳлили топширилади.

«Сусамбил» эртагидаги бош қаҳрамонлардан бири – хўкиз қандай образлардан бири?

Хўкиз	
S (Кучли тарафи) Самимий, мард, жасур, ақлли	W (Заиф томонлари) Ишонувчан
O (Имконият) Омадли Самимий дўстларнинг борлиги	T (Хавф - хатар) Бўрилар галаси

Демак, хўкиз мажозий қаҳрамон сифатида самимий, мард, жасур, ақлли инсонларни талқин этган. Унинг характерида бир томондан омадли, самимий дўстларининг борлиги имконияти, бир томондан ишонувчанлиги унинг заиф томони эканлиги таҳлил этилади. У адолатсиз муносабатдан безиб, орзу қилган «Сусамбил» юртини излаб йўлга чиқади. Ўз орзусига эришган киши сифатида тасвирланган.

3-топширик. Ўқувчининг журъати, ўзига ишонган, ўз фикрини асослаб баён қила оладиган ҳамда ўзгалар фикрини тинглаш, ҳамкорликда ишлаш малакасига эга шахс сифатида шаклланишига хизмат қиладиган “ФСМУ”-интерфаол методи ташкил этилади.

Ф – Жониворларнинг кўзлаган мақсадларига эришишларида уларнинг сабр-тоқатли бўлганликлари, машаққатларга чидашгани муҳим аҳамиятга эга.

С – Улар кўпчилик бўлиб душманни енгади, ўз мақсади учун курашадилар.

М – Эй тақсир, агар балога дучор бўлайлик, кунимиз битибди, ўлайлик десангиз, тураверамиз. Бўлмаса қочамиз. Булар бизнинг орқамиздан қувса, ҳали замон етиб келади,– дебди.

У – Хуллас, Сусамбилликлар энди тамом эркинликка чиқиб, оғзи ошга тегиб, сал кунда семириб кетибдилар. Улар гоҳо хўжайинлариникида кўрган кунлари эсга тушса, ўқиниб, бу ердаги роҳатларни кўриб севишиб, Сусамбилнинг овини овлаб, довини довлаб, маза қилиб юришаверибди. Шу билан мурод-мақсадларига етишибди.

4-топширик. Ўқувчиларнинг фикрини қиёслаш, тасдиқлаш, умуман, қиёсий ўрганиш учун „**Венн**“ **диаграммаси** қўлланилади.

5-топширик. «КУБИК» усули

1. Тасвирлаб беринг... (ранг, шакл, ҳажм, характер-хусусияти).

Буларнинг ичида мункарнакири, унинг бир жуфт гўркови ҳам бор экан... Буларнинг ичида азроил ҳам бор экан. Жонни олиш учун найзасини суқса, аъзойи баданинг ачшиб, шишиб кетар экан. Булар гўркови билан келган экан. Ҳали биз ўлмайд туриб, ҳар биримизга еттитадан гўр қазиб қўйишибди, – дебди.

Униси айтибди:

– Сен кўрмабсан! Булар сўфиси билан келган экан. Ҳали биз ўлмайд туриб, дарахтнинг тепасига чиқиб, ҳадеб одамларни жанозага чақиряпти.

Униси:

– Лекин буларнинг ичида бир каттаси бор экан. Униси эшони бўлса керак. Бизга яқинлашмади, лекин нарироқда туриб ши ўргатиб, буларга бақариб турди. Агар униси ҳам келганда, биз мутлақо ўлар эдик, – дебди.

Бўрилар буларнинг афт-ангорини кўриб, гапларини эшитиб, қўрқиб васвасага тушибдилар.

2. Қиёсланг... (Нима фарқи бор? Фарқли жиҳатлари...). Эртақ қахрамонлари рамзий образ сифатида мункарнакир, гўрков, азроил, эшон, сўфига ўхшатилади.

Мункарнакир – ўлганларни қабрда сўроқ қилувчи фаришталар. *Ҳўкиз* – Шунда ҳўкиз орқасига қайтиб туриб, бўрига қараб югуриб бориб бир сузганда, бўри «дод» деб етти думалаб тушибди. Буни кўриб шериги югуриб келган экан, ҳўкиз уни ҳам қаттиқ сузиб ташлабди. Бўрилар шунда ҳам қочмай, жонҳолатда келиб, ҳўкизга ёпишибдилар. *Ҳўкиз* уларни сузавериб, аъзойи баданини яра қилиб ташлабди.

Гўрков – қабристонда гўр қазувчи киши. *Каламуш* - *Каламушлар* қўрққанларидан ерни кавлаб кириб кетишига уринибди. Ер тошлоқ, қаттиқ экан, улар кавлаб киролмабдилар, бир зумда аллақанча жойни ўйиб юборибдилар.

Азроил – жон олувчи фаришта; ажал фариштаси. *Ари* - *Арилар* ҳар иккала бўрига ёпишиб чақаверишибди-чақаверишибди, бир зумда дўмбира қилиб шишириб ташлашибди.

Эшон – диндорлар ўртасида маълум обрў қозонган рухоний, дин пешвоси. *Эшак* - *Эшак* бўлса нарироқда бор овози билан ҳанграб, нари бориб-бери келиб тураверибди.

Сўфи – масжидда азон айтувчи киши. *Хўроз* - *Хўроз* бўлса дарахтга чиқиб олиб, ҳадеб «қу-қу-қу» деб қичқираверибди.

3. Тассавур қилинг... (Нимага ўхшайди? Қандай тасвирлаш мумкин?). Халқимизда бировнинг салбий қилиғи, муомаласи ҳамиша ҳам юзига айтилмайди, аниқроғи, бировнинг айбини кўрсатиб танбех беришдан кўра, уни ёмон одатлардан огоҳ этиш, қайтариш миллатимизга хос хусусиятдир. Бемаъни хулқли одамни яхши йўлга бошлаш, тарбияга муҳтож инсонни эзгу ишларга ундашда «Сусамбил» эртаги, улардаги мажозий

қахрамонлар (бўри, тулки, эшак, хўроз каби) қўл келади. Эртақда халқимизнинг адолат ва фаровонлик ҳукм сурадиган замонлар ҳақидаги орзулари акс этган. Сусамбил эртагида адолат қарор топган ва ҳамма бахтли яшайдиган афсонавий юрт тимсоли сифатида тасвирланади.

4. Таҳлил қилинг... (Қандай қилинган? Нимадан иборат?). Эшаквой йўлда йўлдош бўлаётган ҳар бир жониворнинг «Сусамбил қандай жой?» деган саволига «Сусамбил – ўтнинг бўлиғи, сувнинг тиниғи, унда азоб-уқубат йўқ, маза қилиб юрасан», деб жавоб беради.

Иккинчидан, жониворларнинг кўзлаган мақсадларига эришишларида уларнинг сабр-тоқатли бўлганликлари, машаққатларга чидашгани муҳим аҳамиятга эга бўлади. Машаққатларга бардош берган жониворлар жаннатмакон гўша – Сусамбилга етиб келадилар, шу жойда роҳат-фароғатда умр кечирадилар.

Учинчидан, жониворларнинг ўзаро аҳилликлари, бирдамлиги уларнинг ташқи душман – бўрилар галаси ҳужумидан қутқаради. Бўрилар подшоҳи Сусамбилни ташлаб етти тоғнинг нариги томонига қочиб кетади.

5. Қўлланг... (Нима қилиш мумкин? Қандай қўллаш мумкин?). Демак, аҳиллик, сабр-тоқат, машаққатларга чидаш, бирдамлик ҳар бир инсонни роҳат-фароғатда умр кечиришига кўмак беради.

6. «Тарафдор» ва «қарши» томонларини аниқланг... (Қаррама-қарши қўйинг). Ижобий хислатли кишиларни хўкиз, эшак, хўроз, ари, каламушга, салбий хислатли кишиларни бўри, тулкига қиёслашади. Ушбу образларни “Венн диаграммаси” усулида таҳлил қилинг.

СИНТЕЗ

1-топширик. «Елпиғич» технологиясида қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

Аспект – Сусамбил, хўкиз, эшак, хўроз, ари, сичқон.

Афзаллик – бўрилар галасида бир мақсад йўқлиги, ҳар бири ўз қорнини ўйлаши, уларга қарама қарши сусамбилликлар.

Фазилат – вафодор, ажралмас дўст, бир мақсад учун интилувчан.

Нуқсон – жониворларнинг ўзаро аҳилликлари, бирдамлиги уларнинг ташқи душман – бўрилар галаси ҳужумидан қутқаради

Хулоса – Машаққатларга бардош берган жониворлар жаннатмакон гўша – Сусамбилга етиб келадилар, шу жойда роҳат-фароғатда умр кечирадилар.

БАҲОЛАШ

1-топшириқ. Эртакка сизнинг муносабатингиз? Агар эртак “Сусамбил” деб номламаганда, нима деб номлар эди, нима деб ўйлайсиз? Агар сизга шу мавзу юзасидан тасвирини чизиш ёки шу ҳақда иншо ёзиш топширилса, нимадан бошлар эдингиз? Агарда сеҳрли таёқча қўлингизга тушиб қолса, нима қилардингиз?

2-топшириқ. Матнни баён қилинг. Матнга сарлавҳа топинг. Ўз таасаввурингиздаги воқеалар (айнан эртакдаги воқеалар эмас, ўзингизни ҳаётингиздаги воқеалар) билан матнни давом эттиринг.

Бир кун хўжайин эшакни миниб бозорга борибди. Бозордан бир қоп туз сотиб олибди. Тузни эшакка ортиб, устига ўзи миниб, йўлда кетаётса, бирдан ҳаво айниб, ёмғир ёға бошлабди. Ҳаш-паш дегунча дарров йўллар лой бўлиб кетибди. Эшак бечора устида туз, унинг устига хўжайин минган, боз устига юклар ёмғирда ивиб вазминлашган, ёмғирдан жунлари ивиб, йўлда аранг юриб келар экан. Ноинсоф хўжайин лоақал эшакнинг оёғидаги тақасини ҳам янгилатиб қўймаган экан. Тақаси сийқаланиб қолгани учун эшак лойда тойилиб, туртиниб борар экан. Устидаги оғир юки босиб, дармони қуриб, бунинг устига хўжайин:

– Тез-тез юрмайсанми? – деб қўлидаги халачўни билан бўйнига ниқтабди, «хих-хих» деб, икки оёғи билан қорнига тегибди. Эшак шу азоб билан бораётиб йўлда бир бузуқ кўприкка келиб қолибди. Бечора эшак тойилиб-тойилиб кўприкнинг устига чиққанида оёғи тойиб, кўприкнинг тешигига кириб қолибди, устидан хўжайин чалқанчасига ағанаб кетибди. Шунда хўжайиннинг қаҳри келиб, чаёндай заҳри келиб, кўприкнинг тагидан бир сўйилни тортиб олиб, ўлганнинг устига тепган дегандай: «Мени ағанатадиган сенмисан», –деб бечора эшакни тоза урибди. Эшакнинг оёғини қисган, ўзини юк босган, бунинг устига калтакнинг аччиғи. Эшак бўйнини ерга солиб, бошини лойга қўйиб, кўзидан ёшини оқизиб ётиб қолибди.

3-топшириқ. Инсондаги қайси фазилатларни ижобий деб ҳисоблайсиз? Эртакда қандай фазилатлар ҳақида фикр билдирилган. Ижобий хислатларнинг тагига чизинг. Яна қандай мисоллар келтиришингиз мумкин. Ижобий хислатларни акс эттирган ҳолда эссе ёзинг.

4-топшириқ. Матнда англашилган мазмунни изоҳланг. Матнни ҳозирги ҳаёт билан боғлаган ҳолда давом эттиринг. Сарлавҳа танланг.

Эшак:

– Мен Сусамбилга кетяпман, – дебди. Хўкиз:

– Сусамбил қандай жой? – дебди. Эшак айтибди:

– Сусамбил ўтнинг бўлиги, сувнинг тиниги, унда азоб-уқубат йўқ, маза қилиб юрасан!

5-топшириқ. «Образ» усули. Жадвални тўлдилинг.

Қахрамон	Асардан парча	Қандай хусусияти намоён бўлди?
Хўкиз	Хўжайин хушидан кетибди, хушига келгандан сўнг: – Ҳали мени сузадиган сенмисан?! – деб хўкизни чунон урибдики, қавариб чиқмаган жойи қолмабди. Шунда хўкиз ётиб йиғлабди, хўрлиги келибди: «Мен хўжайинга шунча ишларни қилиб, қанча хўкизлар билан уришиб, уларни енгиб, пул ютиб берсам, у эса шугина ҳазилимни кўтармай мени ўларча урса, бу менга қандай хўрлик?!» – дебди ва: «Кел-е, мен токай хўрлик тортаман, шу хўжайинниқидан кетсам, нима бўлар эди, кетаман!»– деб ўрнидан турибди, бир чираниб бошвоқни узиб, йўлга тушибди, юриб-юриб бир жойга борса, бояги эшак кўринибди	Мард, қўркмас, виждонли, ҳалол
Эшак	Шунда хўкиз унинг овқатидан егиси келиб, эшакдан: – Ҳой ўртоқ, мен кўп оч қолдим, раҳминг келмайдими? Кел, менга ҳам овқатингдан бер, – дебди. Шунда эшакнинг раҳми келиб, овқатидан берибди. Эшакнинг олдида ҳар доим овқат ортиб ётар экан.	Ор-номус, меҳнатқаш, қўркмас, раҳмдил

“УЧ ОҒАЙНИ БОТИРЛАР” ЭРТАГИ

1-топшириқ. «Уч оғайни ботирлар» эртагининг моделини тузинг.

Эртақнинг тузилиш модели	
Зачин	Бор экан, йўқ экан, бир замонда бир киши бўлган экан.
Кириш	Бой ҳам, камбағал ҳам эмас экан. Унинг учта ўғли бор экан, учови ҳам ўқиган, оқ-у қорани таниган, юзлари ойдай, ўзлари тойдай, ёмон билан юрмаган, ёмон жойда турмаган эканлар. Тўнғичи йигирма бир ёшда, ўртанчаси ўн саккиз ёшда, кенжаси ўн олти ёшда экан.

Асосий қисм	Ўғилларини сафарга кузатиб қўйишдан олдин уларга шундай панд-насихатлар қиладики, биз бу панд-насихатлардан ушбу кишининг қандай одамлигини осонгина билиб олиш мумкин. «Ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар деб, сизларни ўқитдим», – дейди у. Ҳақиқатан ҳам ўқиган одам дунёни танийди, оқ-қоранинг фарқига боради. Илмли ва хунарли одам ҳеч қачон хор бўлмайди. Бу киши ўғилларини тарбиялашда уч нарсага амал қилади. Биринчидан, соғлом қилиб тарбиялайди, натижада ўғиллари бақувват бўлиб ўсади. Иккинчидан, қурол-яроғ билан таништиради, натижада ўғиллари яроғ ишлатишга уста бўлишади. Учинчидан, қўрқитмай ўстиради, натижада ўғиллари ботир, довюрақ бўлиб вояга етишади. Бирок уларнинг отаси бу билан кифояланиб қолмайди. У ўғилларини янада мукаммал бўлишларини истайди. Шу сабабли уларга яна уч нарсани уқтиради: «Тўғри бўлинг – бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг – хижолат тортмайсиз. Дангасалик қилманг – бахтсиз бўлмайсиз». Ўғиллари оталарининг бу ўғитларига амал қилганлари учун ҳам барча хатарлардан омон чиқдилар. Ҳатто подшоҳ ўзининг уч қизини уларга бериб, оға-иниларни ўзига куёв қилиб олди. Энди улар саройда қолиб, айш-ишрат қилиб ётсалар ҳам бўларди. Подшоҳнинг ўзи уларга шуни таклиф қилади. Бирок оға-инилар бунга рози бўлмайдилар.
Хулоса	Подшоҳ ҳайрон бўлиб, ночор руҳсат берди. Бутун нарсаларини йиғиштириб, сафарга чиқдилар. Ботир йигитлар ўз хотинлари билан икки йил деганда, оталарининг олдига олти киши бўлиб келдилар. Ботирлар оталари билан кучоқлашиб кўришиб, хотинларини таништирдилар. Отаси ҳам, буларнинг келишини эшитиб, уч бўлак ҳовлибоғ тайёрлаб қўйган эди. Ҳар бирлари тайинланган жойга кўчиб кирдилар.
Тугалланма	Қизлар куёвлари билан роҳат-фароғатда яшаб, мурод-мақсадларига етдилар.

2-топширик. «Ҳа, йўқ» тезкор савол-жавоб.

1. Эртақ халқ оғзаки ижодининг энг қадимий, оммавий турларидан бири ҳисобланадими?
2. Эртақнинг пайдо бўлишида қадимий урф-одат, маросимлар, табиат ҳодисалари, жониворлар муҳим ўрин тутадими?
3. Эртақ атамаси Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида учрайдими?
4. Эртақ бирор воқеани оғзаки ҳикоя қилиш маъносини билдирадими?
5. Ҳаёт ҳақиқат билан боғлиқ бўлиб, хаёлий ва хаётий уйдирмалар асосига қурилган, дидактик ғоя ташувчи оғзаки ҳикоялар эртақ дейиладими?
6. Эртақнинг баъзи бир вилоятларда бошқача атамаси ҳам учрайдими?

7. Сурхондарё, Самарқанд, Фарғонада – матал дейиладими?
8. Бухоро атрофидаги баъзи қишлоқларда – ушук деб аталадими?
9. Хоразмда – варсаки дейиладими?
10. Тошкент шаҳри ва унинг атрофида чўпчак атамаси ҳам ишлатиладими?
11. Эртақларда хаёлий уйдирмалар асосий ўринни эгаллайдими?
12. Улар ўзига хос қурилиши билан ҳам ажралиб турадими?
13. Эртақ кириш қисми, воқеалар ривожи, тугалланмадан ташкил топадими?
14. Баъзи эртақлар «Бир бор экан, бир йўқ экан, бир подшоҳ (ёки чўпон) бўлган экан», «Сизга боғ бўлсин, бизга ҳаёт» каби қисқагина бошламалар билан бошланадими?
15. Эртақлар «Қирқ кеча-ю қирқ кундуз тўй бериб, ошларини ошаб, ёшларини яшаб, мурод-мақсадларига етдилар», «Шу билан Аёз подшо бўлиб, ўзининг донолигидан халқни одиллик билан сўраб, мамлакатда адолат ўрнатган экан» каби тугалланмалар билан якунланадими?

3-топшириқ. Ўқувчиларга “Уч оғайни ботирлар” эртаги юзасидан “Идрок харита” тузиб келиш топширилади.

4-топшириқ. “Олма” усули.

Қизил олма – асарнинг аҳамиятли жиҳати.

Яшил олма – асарнинг тушунарсиз, очилмай қолган қирраси.

Сариқ олма – асарнинг ёқмаган жиҳати ҳақида фикрларингизни ёзиб келинг.

Қизил олма - Эртақнинг воқеалари жуда қизиқарли бўлиб, тарбиявий аҳамияти ҳам каттадир. Эртақда ота ўғилларини сафарга кузатиб кўйишдан олдин уларга шундай панд-насихатлар қиладикки, биз бу панд-насихатлардан бу кишининг қандай одамлигини осонгина билиб оламиз. «Ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар деб, сизларни ўқитдим», – дейди у. Ҳақиқатан ҳам ўқиган одам дунёни танийди, оқ-қоранинг фарқига боради. Илмли ва ҳунарли одам ҳеч қачон хор бўлмайди.

Бу киши ўғилларини тарбиялашда уч нарсага амал қилади. Биринчидан, соғлом қилиб тарбиялайди, натижада ўғиллари бақувват бўлиб ўсади. Иккинчидан, қурол-яроғ билан таништиради, натижада ўғиллари яроғ ишлатишга уста бўлишади. Учинчидан, кўрқитмай ўстиради, натижада

ўғиллари ботир, довюрак бўлиб вояга етишади. Бунинг устига илмли эканлигини ҳам кўшсак, улар нақадар баркамол йигитлар эканлигининг гувоҳи бўламиз.

Яшил олма – “Кунлардан бир кун подшоҳ бир салқин жойда ухлаб ётган эди, ёнидаги ариқдан бир илон чиқиб, подшоҳга заҳар солмоқчи бўлиб турганда, тўсатдан келиб қолган Кенжа ботир уни кўриб, белидан қиличини суғуриб, чопиб, икки бўлиб ташлади. Яна қиличини қинига солиб турганида подшоҳ уйғониб қолди. Дилида: «Қизимни берганимга қаноат қилмай, мени ўлдириб, подшоҳ бўлмоқ хаёли бор экан», деб шубҳа қилди”. Эртактаги ушбу воқеалар бир оз тушунарсиз. Чунки кенжа ботир зиндонбанд қилинади. Орадан бир неча кун ўтишига қарамасдан подшоҳ нима воқеа бўлганлигини билмаса, илонни кўрмаса шу жиҳатлари очилмаган.

Сарик олма – “Ботир йигитлар ўз хотинлари билан икки йил деганда, оталарининг олдига олти киши бўлиб келдилар”. Эртак бошида ўғиллар илмли, тарбияли, ақлли қилиб тасвирланади. Аммо бойлик, яхши ҳаётни кўриб икки йил ўз юртига қайтмаган. Отасининг ризолигини олмай қандай уйланишди. Ана шу жиҳатлари ёқмади.

5-топшириқ. “БЛУМ МОЙЧЕЧАГИ” усули

1-гулбарг оддий саволлар: ким? нима? қаер? қачон? қандай?

2-гулбарг аниқлаштирувчи саволлар: “Сизнинг айтишингизча, ...”, “Агар сизни тўғри тушунган бўлсам,...”, “Балким адашаётгандирман, аммо сиз дедингиз”.

3-гулбарг тушунтирувчи саволлар: Нима учун.... бўлди?

4-гулбарг ижодий саволлар: «Агар....бўлса, нима қилар эди?», «Сиз нима деб ўйлайсиз.....бўлса, нима бўлади?»

5-гулбарг баҳоловчи саволлар: «Нима учун бу салбий, бу ижобий?», «Бу нарса бунисидан нима билан фарқ қиларди?»

6-гулбарг амалий саволлар: «Буни қандай қўллаш мумкин?», «Бундай ҳолларда нима қилиш мумкин?» кабилар.

1-гулбарг оддий саволлар: Бир камбағал киши ва унинг уч ўғли бор экан.

2-гулбарг аниқлаштирувчи саволлар: Агар эртакни тўғри тушунган бўлсам, эртак қаҳрамони ота ўғилларини тарбиялашда уч нарсага амал қилар экан. Биринчидан, соғлом қилиб тарбиялайди, натижада ўғиллари бақувват бўлиб ўсади. Иккинчидан, қурол-яроғ билан таништиради, натижада ўғиллари

яроғ ишлатишга уста бўлишади. Учинчидан, кўрқитмай ўстиради, натижада ўғиллари ботир, довюрак бўлиб вояга етишади. У ўғилларини янада мукаммал бўлишларини истайди. Шу сабабли уларга яна уч нарсани уқтиради: «Тўғри бўлинг – бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг – хижолат тортмайсиз. Дангасалик қилманг – бахтсиз бўлмайсиз». Ана шу насиҳатларга амал қилган ўғиллар ўз бахтига эришади.

3-гулбарг тушунтирувчи саволлар: Нима учун хонанинг тешигидан подшоҳ билан вазир қулоқ солиб жим ўтирдилар? Нима учун Тўнғич ботир дастурхондаги овқатни кўрсатиб: – Шу гўшт кўзи гўшти экан, бироқ шу кўзи ит емиб катта бўлган экан, – деди? Нима учун Ўртанча ботир ҳам: – подшоҳ дегани ит гўшtidан ҳам қайтмайди. Саралаб емоқ фақирнинг иши, кўйни боқиб кўйибдимми? Мен ҳам бир нарсага ҳайрон бўлиб турибман, мана шу шиннидан ҳам одам иси келади, деб айтади? Нима учун Кенжа ботир шу нонни тахлаган кишининг отаси новвой экан, тахловчи новвойнинг ўғли экан, деб айтади? Нима учун подшоҳ кенжа ботирни зиндонга ташлайди?

4-гулбарг ижодий саволлар: Агар биринчи кеча Тўнғич ботир ўзларига ҳужум қилмоқчи бўлган шерни ўлдирмаганда, иккинчи кеча Ўртанча ботир аждарни енгмаганда, учинчи кеча Кенжа ботир подшоҳ хазинасига тушмоқчи бўлган ўғрилари қириб ташламаганда нима бўларди? Кенжа ботир ҳикоясидаги Тўти ва Подшоҳ ўртасидаги келишув нима ҳақида еди? Хиёнаткор вазир нима мақсадда Подшоҳни Тўти олиб келган меваларни емай туришга кўндирди?

5-гулбарг баҳоловчи саволлар: Нима учун вазир салбий, ботирлар ижобий қаҳрамон? Подшоҳни ижобий ёки салбий қаҳрамон деб ўйлайсизми?

6-гулбарг амалий саволлар: “Тўғри бўлинг – бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг – хижолат тортмайсиз. Дангасалик қилманг – бахтсиз бўлмайсиз. Бахтингиз йўлда, топиб олмоқ учун дунёни кўргани йўлга чиқинг, дунёни танитай дунё кишиси бўлмайсиз. Бахт қушини ушламоқ учун бахт овига чиқинг” каби отанинг насиҳатлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

6-топшириқ. «Судоку» ўйини. Горизонтал ва вертикал ҳолатда дoston қаҳрамонларидан 10 тасининг номини топинг.

Т	Ш	Б	Ь	Т	Д	О	Ш	О	П
Ў	Р	Т	А	Н	Ч	А	О	Л	О
Н	О	Н	В	О	Й	Б	Д	И	П

Ғ	Ш	Б	А	Е	П	О	Д	Ш	О
И	Ж	Ю	О	М	И	Т	А	И	Л
Ч	Ш	Б	Т	А	Р	И	Б	М	М
Б	О	Ғ	Б	О	Н	Р	Д	Т	А
О	А	И	Б	А	Р	Г	О	И	З
Т	Р	Т	В	А	З	И	Р	К	О
И	А	Ў	Ю	Л	Д	У	З	Ч	А
Р	И	Т	О	Б	А	Ж	Н	Е	К

7-топширик. «Мюнстерберг» тести. Фақат горизонтал йўналишда эртақ қахрамонлари, жой номлари яширинган.

АЛТЎНҒИЧБОТИРПОМИШМЎРТАНЧАБОТИРРАПНБАРЧИ
НТИОРНАҚУЛТКЕНЖАБОТИРОЙЪТОГАРНОПОДШОХХ
ТАРНПКЎБОҒБОНКАМАНТАОАРНСУЙЛТАРНҚДОШЛТ
ҚИЗЛАРАЛДОЧИМСВҲИНДИСТОНОЙВАЗИРИТОАГНТЎТИ

8-топширик. «Уч оға-ини ботирлар» эртаги қандай эртақлар сирасига киради?

9-топширик. Ота ва ўғилларнинг сафар олдидан суҳбати мазмунини гапириб беринг.

10-топширик. Уч оға-ини хатти-ҳаракатини тасвирланг. Ўзидан кўра бошқаларнинг ҳаловатини ўйлаш, фидойилик улардан қайсисига кўпроқ хос?

11-топширик. Уч оға-инининг подшоҳ зиёфатидаги суҳбатини ролларга бўлиб ўқинг.

12-топширик. Оғзаки равишда ботирларнинг расмини чизинг. Эртақни қайта ўқиб чиқиб, ботирларнинг портрети чизилган жумлаларни топинг.

13-топширик. Эртақдаги бадий тасвир воситаларни топинг. Бадий тасвир воситаларнинг матндаги аҳамиятини изоҳланг.

14-топширик. Берилган матнни “Статистика” усули билан таҳлил қилинг. Матнда қўлланилган энг кўп сўзлар ва сўз туркумларининг миқдорини аниқланг. Фикрларингизни хулосаланг.

Бир замонда бир пошдоҳ бор экан, уритнг яхши кўрган бир тўтиси бор экан. Подшоҳ тўтисини шундай яхши кўрар эканки, бир соат кўрмаса туrolмас экан. Тўти ҳам подшоҳга жуда меҳрибон бўлиб, ҳар турли ширин сўзлар айтиб, хурсанд қилар экан. Бир куни тўти подшоҳдан сўрабди:

– Менинг Ҳиндистон деган юртда ота-онам, ака-укам, она-сингилларим бор, фалакнинг гардиши билан сизнинг даргоҳингизга келиб қолган эдим. Шукурлар бўлсин, ақл-идроким, яхши хулқим, ширин сўзим орқасида сиздай подшоҳга ҳамсуҳбат бўлдим. Энди, илтимосим шуки, мени қафасдан бўшатиб, йигирма кунга жавоб берсангиз, олти кун боришим, олти кун келишимга кетса, бир ҳафта – ота-онам, ака-укаларимни кўриб дийдорига тўймоғим учун етар.

Подшоҳ:

– Йўқ, сенга жавоб берсам, яна келмай қолсанг, мен соғинаман, жуда хафа бўламан, – дебди.

Тўти:

– Йўқ, подшоҳим, сизнинг менга кўрсатган илтифотингиз ёмон йўлга бошламайди, қандай бўлсаям ваъда – улуг, муқаддас нарса, уни бузиши ярамайди. Ваъдани бузмоқ оғир гуноҳ. Сўз бераман – сўзимда тураман, – дебди.

– Хўп бўлмаса, агар тезда келсанг икки ҳафтага рухсат бераман, – дебди подшоҳ.

– Хайр, энди қандай бўлса ҳам чиқай, – деб тўти ўн беш кунга рухсат олибди. Деворга қўниб туриб, хайрлашибди. Жануб томонга қараб учиб кетибди. Подшоҳ орқасидан қараб қолибди. Подшоҳ тўтининг қайтиб келишига ишонмас экан.

Тўти олти кун деганда Ҳиндистон деган мамлакатга бориб, ота-оналарининг олдига етибди. Бечора тўти жуда хурсанд бўлиб, тоғдан тоғга, боғдан боғга, шохдан шохга сакраб, учиб, ўйнаб-кулиб, ота-онасининг дийдорига тўйди, қариндош-уруғига меҳмон бўлиб, уч кунни қандай ўтказганини билмай қолди. Эртаси яна қафас томонга, тутқунликка учмоғи керак экан. Ота-онаси, ака-укаларидан ажралмоқ жуда оғир бўлибди. Бир тарафда ваъда бор, ваъдага вафосизлик хавфи туради. Бечора тўтининг қувончи тугабди. Шодлиги гамга алмашибди. Қанотлари сўлибди. Иккинчи қайтиб келиши ё бор, ё йўқ. Қариндош-уруғлар бир жойга тўпланишибди. Ҳаммасининг кўзи гамли тўтида экан. Қандай бўлса ҳам қайтмасликни маслаҳат беришибди. Тўти айтибди:

– Йўқ, яна қайтмоқ учун ваъда берганман, ваъдага вафо қилмаса бўладими?

Бир тўти айтибди:

– Ваъда берган подшоҳингда инсоф бўлса, сени уч йил қамоқда сақлаб, фақат икки ҳафтага жавоб берармиди? Сени севар экан, севиклисини қафасда

тутмоқ ярашадими? Дунёга қафасда турмоқ учун келдингми? Бир кишининг хушвақтлиги учун эркинликни қўлдан берма! Подшоҳ деганнинг марҳаматидан қаҳри ортиқдир, подшоҳ билан шерга яқин бўлмоқ ҳикматдан эмасдир.

Подшоҳнинг тўтиси айтибди:

– Менга бир йўл кўрсатинг, мен ҳам эркинликка чиқай, ҳам ваъда ёлгон бўлмасин.

Она тўти айтибди:

– Шундай бўлса мен ҳам бир маслаҳат бераман. Бизнинг жойда бир дарахтнинг меваси бор, ҳар ким бир донасини еса, қари чол бўлса йигитлик ҳолига қайтур. Кампир еса қиз каби ёшлик ҳолига келур. Подшоҳга шундан уч донасини олиб боргин, бу бебаҳо мевани бериб, ўзингнинг бутунлай озод этилишингни сўра, шояд инсофга келиб, бутунлай озод этса, – дебди.

Бу гап маъқул тушибди. Шу чоғда уч дона мева олиб келибдилар. Тўти уни чангалида маҳкам ушлаб, хайрлашиб шимол томонга қараб учибди. Қариндошлари зўр умид билан орқасидан қараб қолишибди.

Тўти олти кун деганда подшоҳнинг саройига етиб келибди. Подшоҳ билан кўришиб, олиб келган тортиқни унга берибди, хосиятларини бир-бир айтибди. Подшоҳ жуда хурсанд бўлибди. Озод қилмоққа ваъда берибди. Бир донасини хотинига бериб, икки донасини вазирга кўрсатмоқ учун бир пиёлага солиб қўйибди. Эртасига вазирга кўрсатиб, хосиятларини айтибди. Вазирнинг бунга ҳасади келибди. Ичида хафа бўлибди. Ишни бошқача йўлга бурмоқни ихтиёр қилибди: – Сиз бу парранданинг олиб келган нарсасини емай турун, олдин бир тажриба қилиб кўрайлик, дуруст бўлса емоқ қочмайди, – дебди.

Бу гап подшоҳга маъқул тушибди. Вазир вақтини топиб, пиёладаги икки дона ёшартирув мевасига заҳар аралаштириб қўйибди. Бир кундан кейин вазир айтибди:

– Энди ёшартирув мевасини бир тажриба қилайлик.

Бунинг учун қамоқхонадан икки нафар одамни олиб чиқиб едирибдилар. Иккаласи шу чоғдаёқ ўлибди. Вазир айтибди:

– Агар сиз есангиз нима бўлардингиз?

– Мен ҳам ўлардим, – дебди подшоҳ.

Бечора тўтини қафасдан судраб олиб чиқиб, калласини танасидан узиб ташлабдилар.

Бир куни подшоҳ бир одамни газаб билан ўлдирмоқчи бўлибди. Бу киши кекса экан. Қолган бир дона мевани емоққа буюрибди. Ҳалиги одам мевани еган экан, оқарган сочлари тушиб кетибди, тишлари бутун бўлиб, кўзларининг нури

ортиб, йигирма яшар йигит ҳолига келиб қолибди. Подшоҳ вазирдан шубҳаланиб, пиёлани олиб келиб қараган экан, заҳар қўшилганлигини билибди. Подшоҳ вазирни ҳам ўлдириб юборибди. Бечора тўтининг беғуноҳ ўлганига қайғурибди, лекин иш ўтган экан. Тўти подшоҳга яқин бўлганининг «мукофоти»нигина кўрибди.

“РАВШАН” ДОСТОНИ

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1-топшириқ. Луғат билан ишлаш. Асарда ўқувчилар учун қийин бўлган сўзлар устида ишлаш. “Тушунчалар таҳлили” усули асосида таҳлил қилинг.

Тушунча	Изоҳи
<i>Тилин олмоқ</i>	гапига кирмоқ
<i>Ўдага</i>	«ўт оға» сўзининг бузилгани, «етакчи» маъносида
<i>Жазойил</i>	найза
<i>Ўмган</i>	кўкрак, тўш
<i>Нигин</i>	узук

2-топшириқ. “БОШҚОТИРМА”ни ечинг. Бунда ўқувчининг зукколиги, топқирлиги, фикрлаш доираси текширилади ва ривожлантирилади.

№1

		1. Д	Ў	М	Б	И	Р	А	
	2. Л	О	Ф						
		3. С	А	Ж	Ъ				
	4. Л	А	Т	И	Ф	А			
		5. Ф	О	Л	Б	К	Л	О	Р
6. Р	А	В	Ш	А	Н				

1. Достон қайси мусиқа асбоби жўрлигида ижро этилади?
2. Ҳаддан ташқари бўрттирилган, маҳорат билан тўқилган ёлғон...
3. Халқ достонларининг қофияли, сочма кўриниши қандай аталади?
4. Кулгули, кичик ҳажмли ҳикоя қандай аталади?
5. Халқ сўзининг инглизча мувафиқи ...
6. Ўз эътиқодига содиқ қолган қаҳрамон...

№2

			1. Д	А	Л	Л	И
2. М	А	Қ	О	Л			
			3. С	А	Ж	Ъ	
	4. Э	Р	Т	А	К		
		5. Т	О	Ҳ	И	Р	
6. А	Ф	А	Н	Д	И		

1. “Равшан” дoston қаҳрамони Равшаннинг онаси Хон....
2. Доно фикрларни ихчам шаклда ифодаловчи асар қандай аталади?
3. Халқ дostonларининг қофияли сочма кўриниши қандай аталади?
4. Чўпчак сўзининг муқобил вариант
5. Душманлари томонидан сандикқа солиниб, оқизиб юборилган қаҳрамон

қаҳрамон

6. Кулгули кичик ҳажмли ҳикоя қаҳрамони....

№3

1. Г	Ў	Р	Ў	Ғ	Л	И	Б	Е	К
	2. Х	А	С	А	Н	Х	О	Н	
	3. А	В	А	З	Х	О	Н		
		4. Ш	И	Р	В	О	Н		
5. Қ	О	Р	А	Х	О	Н			
	6. А	Й	Н	О	Қ				
7. З	У	Л	Х	У	М	О	Р		
			8. О	Қ	Қ	И	З		
9. Ж	А	Й	Н	О	Қ				

1. Равшаннинг бобоси ким?
2. Равшаннинг отасининг исми?
3. Гўрўғли Хунхордан олиб келган ўғил ким?
4. Равшан Зулхуморни қайси юртдан излади?
5. Ширвон элининг подшоси ким?
6. Ширвон элидаги кампирнинг энг ката ўғлининг номи.
7. Қорахон подшонинг қизи.
8. Зулхуморнинг канизи.
9. Ширвон элидаги кампирнинг масхаравоз ўғлининг номи.

3-топширик. “ ЎРНИГА ҚЎЙ” ўйини. Мисраларнинг ўрни алмаштириб берилган ўз ўрнига қўйиш лозим.

Кулон юрмас ерлардан

*Буриб ўтиб боради.
Булон ўтмас ерлардан
Қувиб ўтиб боради.
Қарсоқ юрмас ерлардан
Созлаб кетиб боради.
Бўри юрмас ерлардан
Полвон Ҳасан довушин
Қалқиб ўтиб боради.
Бўзлаб кетиб боради.*

4-топшириқ. Равшанбекнинг Гуланорга муносабатини ҳақиқий севги дейиш мумкинми? Матнга таяниб фикр билдиринг.

5-топшириқ. Аваз нега қизини Равшанга муносиб кўрмади деб ўйлайсиз? Фикрингизни матнга таяниб тушунтиринг. Авазнинг рад жавобини эшитиб қолган Равшаннинг руҳий ҳолатини тушунтириб беринг. Сиз нима қилган бўлардингиз?

6-топшириқ. Юнус парининг кўлидаги сеҳрли узукни Равшанга бериши тасвири сизни ишонтирдими? Нима учун Авазнинг рад жавобига Оға Юнус парининг бирмунча босиқлик билан муносабатда бўлди? Равшаннинг дастлаб отасидан рухсат сўрамаганлиги сабабини изоҳланг.

Шунда Юнус пари кулиб, Равшанбекнинг сўзларига ҳайрон бўлиб:

– Э болам, Равшанжон, муддаонг Авазнинг қизи – Гуланор бўлса, асло гап ема! «Қизи борнинг нози бор» деган, шундай-шундай дейди-да. Унга сен хафа бўлма! Мана мен, мен борайин отангнинг орқасидан; унинг қизда нимаси бор экан? Тортиб олиб берсам ҳам Гуланорни сенга олиб бераман... Қани, мен борайин, «бермайман», – деган Авазни кўрайин, шу Авазми қизини бермайдиган, – деб Оға Юнус пари бормоқчи бўлаверди. Шундай қараса, Равшанбек жуда оташин. Шунда пари кўнглида: «Бу бола аччиғи билан бир ёққа кетиб қолмасин», – деб хосиятли узугини овуниб ўтирсин деб, кўлидан олиб, Равшанбекка берди.

– Э Равшанбек, шу узукка қараб ўтир, мен бориб, Авазнинг қизи – Гуланоржонни сенга фотиҳа қилиб, тўй тараддудини қилиб дарров келаман, деб пари ҳам туриб кетди.

7-топшириқ. Равшанни Ширвонга отлантирган нарса фақат Зулхуморга бўлган муҳаббатми ёки бошқа мукамалроқ сабаб ҳам борми? Бу ҳақдаги хулосангизни матнга таяниб билдиринг. Қаҳрамоннинг: «Ёр дейман-у номус-

орга бораман», – деган иқрорини изоҳланг. Шунга ўхшаш мақоллардан келтиринг.

8-топширик. Ҳасанхоннинг ўғлига насиҳатларини синчиклаб ўрганинг.

“ИККИ ҚИСМЛИ КУНДАЛИК” усули

Тушунча ёки муаммо	Ўқувчининг изоҳи	Бугунги кундаги аҳамияти
Кечсанг ёмон бўлар ота-онадан	Ҳар бир фарзанднинг бурчи ота-онага ғамхўрлик қилишдир. Улар қандай бўлса-да, уларнинг қарилик чоғида ташлаб қўймаслик керак.	Фарзандлик бурчи, масъулияти, ота-онага бўлган ҳурмат ва кексаларни кадрлаш.
Бир қиз учун унутмагин бизларни		
Олдиндан ким чиқса, бесалом ўтма		
Кўлингдан келганча чиқар яхши от, Яхшилик қил болам, ёмонликни от		

9-топширик. Ширвон элидаги кампирнинг ўғиллари - калларнинг ҳунарларига эътибор беринг. Улар халқимизнинг тимсоли бўла оладиларми? Достонда каллар томонидан айтилган: «Эртага қудағай кимга қўй сўяди», – деган жумла бор. Шу жумла орқали ифодаланган маънони топишга уриниб кўринг.

10-топширик. 1) *Равшанбек дарчанинг орқасида туриб эди. Бу сўзларни эшитиб, бир умрда совуқ шамол емаган бола эмасми, совуқ сўз тугул, боланинг ўмганидан бир жазойил тешиб ўтгандан ёмон бўлди. Равшанхон товушининг борича «во» деб бақариб, йиглаб қайтаверди.*

Бола шу йиглаганча кўчанинг юзи билан йиглаб бораётир эди, Равшанбекнинг йиглаган товуши Оға Юнус парининг қулогига етди.

Равшанбекнинг ҳолатини тасвирлаб беринг.

2) *Ҳасанбек ҳайт деб, Ғиркўкни ўйнатиб, сувлиқни чайнатиб, душманларнинг зардасини қайнатиб, «Ширвон қайдасан?» – деб, якка-танҳо саваб кетиб бораётир, ҳув деб кетиб бораётир:*

Совутини бўктариб,

Қалқонини дўнгтариб,

Йўлга тушди мард Ҳасан

Шрвон элин ахтариб..

От боради арилтаб,

Отган ўқдай париллаб,

*От алқими – тонг шамол,
Мис карнайдай париллаб,
Сувсиз чўлда Ғиркўк от
Бораётир кариллаб.
Тонглар отиб боради,
Кунлар ботиб боради,
Сувсиз чўлда мард
Ҳасан Якка кетиб боради.*

«Шу кун кун пора-пора бўлиб ерга ўтирган вақтда жонивор Ғиркўк сузилиб, буйири-буйирига қапишиб, қорни-қорнига ёпишиб, тер билан қотган чанглар ёнғоқдай думалоқ бўлиб, Ширвонга кириб борди».

Ўғлини кутқариш учун кетаётган Ҳасанхоннинг руҳий ҳолатини тасвирлаб беринг.

11-топшириқ. Равшанбекнинг инсоний сифатлари ҳақида тўхталинг.

Равшаннинг дор остидаги: «Мен олмасам, ўз элимдан кечмайман!» – деган гаплари асосида унинг табиатини изоҳлашга урининг. Эли билан динини муқаддас ва дахлсиз, ҳатто ўз ҳаётидан азизроқ деб билган киши ҳақидаги мулоҳазаларингизни айтинг.

Ҳасанхоннинг табиатига хос хусусиятларни изоҳланг.

Каллар табиатига хос жиҳатларни аниқланг. Уларнинг ҳаммасига хос умумий жиҳатларга, айна вақтда, ҳар бирига хос алоҳида қирраларга тўхталинг.

12-топшириқ. Достонда акс эттирилган воқеаларга оддий ҳаётий ҳодисалар баёни тарзида эмас, балки қарама-қарши эътиқодлар кураши кўрсатилган манзаралар тарзида ёндашиб, сўнг уларга муносабат билдиринг.

Асарда: «Агар кирсанг Қорахоннинг динига, Олиб берай сулув Хумор қизини» тарзида ифода бор. Нима учун ширвонликлар дини ёки бошқа бир динга эмас, айнан «Қорахоннинг динига» тарзида урғу берилаётганлигига эътибор қилинг. Сизда хоннинг дини фуқаролариникидан ўзгача эмасмикин деган фикр пайдо бўлмадими?

13-топшириқ. “КОЛБА” усулида таҳлил қилинг.

Ўқитиш жараёни назарияси – билимларни эгаллашдир. Бу узлуксиз жараён исталган босқичда бошланиши мумкин. Ҳар бир босқичда янги тажриба орттиради ва ўқишга диққат қаратади. Аниқ тажриба – фаол тажриба ўтказиш – кузатиш – фикрлаш – мавҳум тушуниш. Бу хулосаларни лойиҳалаштиришни режалаштиришда фойдаланиш мумкин.

1. Тажриба “Нима мавжуд?”, “Ким?”, “Нима?”. *Равшан (ёки ижтимоий муҳит, эзгулик, ёвузлик каби ҳолатларни ҳам олиш мумкин).*

2. Кузатиш ва ўйлаш “Нима бўлди?”, “Қандай бўлди?”, “Қанақа?”. *Мард, ор номусли, гурури баланд.*

Масалан, Шунда Қорахон подшонинг амри билан икки ҳудайчи, салом оғаси келиб, Равшанбекни дорнинг остида тўхтатиб, Қорахон подшонинг тили бўлиб, Равшанхонга қараб бир сўз айтди:

*Бўйинсунсанг Ширвон элнинг хонига,
Кўнсанг агар вазирлар деганига,
Сени дордан айириб олиб кетайлик,
Агар кирсанг Қорахоннинг динига...
Эшитиб ол вазирларнинг сўзини,
Ширвон элда подшо дейди ўзини,
Агар кирсанг Қорахоннинг динига,*

Олиб берай сулув Хумор қизини. Шунда Равшанхон полвон вазирларнинг бу гапини эшитиб қаҳри келиб, илондай захри келиб: «Сен айтган одамнинг мен эмасман,.. ўлимдан кўрқадиган одамнинг бошқадир»– деб Ширвоннинг амалдорларига қараб бир сўз айтиб турибди:

*Бир нечалар ўз ҳолини ченгамас,
Сен айтган одамнинг, золим, мен эмас,
Мен ўлмасам, ўз элимдан кечмайман!*

Азиз бошинг оёғимга тенг эмас...

3. Мавҳум фикр ва ғояларини шакллантириш “Бу нимани билдиради?”, “Бунинг сабаби нимада?”, “Нима учун шундай бўлди?”. *Авазхон Гуланорни беришни истамагандан сўнг, узукда Зулхуморни кўриб унга ишқи тушди ва уни олиб келиш учун машаққатларни енгишга тўғри келди.*

4. Тажриба ўтказиш, режалаштириш, хулосалаш “Агар нима қилмоқ керак?”, “Агар.... нима бўлади?”, “Бу нимани билдиради?”. *Агар Авазхон рад жавобини бермаганда эди, бу воқеалар содир бўлмас эди.*

Равшанбек дарчанинг орқасида туриб эди. Бу сўзларни эшитиб, бир умрда совуқ шамол емаган бола эмасми, совуқ сўз тугул, боланинг ўмганидан бир жазойил тешиб ўтгандан ёмон бўлди. Равшанхон товушининг борича «во» деб бақариб, йиглаб қайтаверди.

Бола шу йиглаганча кўчанинг юзи билан йиглаб бораётир эди, Равшанбекнинг йиглаган товуши Оза Юнус парининг қулогига етди. Пари айтди: «Қандай бола экан кўчада йиглаган?» Шунда қараса, ўзининг кўрар

кўзи, сўзлар сўзи, ўз жонига тенг кўриб юрган Равшанбек боласи йиглаб келаётир югуриб бориб, қўлтигига қисиб, кўзининг ёшини бетини артиб: «Бек Равшан болам, нега йиглайсан?» – деб турди. Шунда Равшанбек дим ўпкасини босолмай «Ҳа, баччагар Аваз», деб асло туролмайди.

Ога Юнус пари: «Эй болам, Авазни нега уришасан. Менга айтгин, англаб, билиб олайин», – деса, бола ҳар ўксийди гапиролмайди.

– Э эна! Авазинг: «Қизимни бермайман, менинг тенгим эмас» деб бизни қузгун, ўзини лочин тутди. Баччагар Аваз биздан ортиқ бўлиб кетибди. Шу Аваздан кам бўлсам, чўлларга бошимни олиб кетаман. Кўявер, эна, кўявер, энди Чамбилда турмайман, шу Чамбилни Авазга бердим, деб бола дим ўпкасини босолмайди. Шунда Юнус пари кулиб, Равшанбекнинг сўзларига ҳайрон бўлиб:

– Э болам, Равшанжон, муддаонг Авазнинг қизи – Гуланор бўлса, асло гам ема! «Қизи борнинг нози бор» деган, шундай-шундай дейди-да. Унга сен хафа бўлма! Мана мен, мен борайин отангнинг орқасидан; унинг қизда нимаси бор экан? Тортиб олиб берсам ҳам Гуланорни сенга олиб бераман... Қани, мен борайин, «бермайман», – деган Авазни кўрайин, шу Авазми қизини бермайдиган, – деб Ога Юнус пари бормоқчи бўлаверди. Шундай қараса, Равшанбек жуда оташин. Шунда пари кўнглида: «Бу бола аччиги билан бир ёққа кетиб қолмасин», – деб хосиятли узугини овуниб ўтирсин деб, қўлидан олиб, Равшанбекка берди.

– Э, Равшанбек, шу узукка қараб ўтир, мен бориб, Авазнинг қизи – Гуланоржонни сенга фотиҳа қилиб, тўй тараддудини қилиб дарров келаман, деб пари ҳам туриб кетди.

Энди Равшанбек кўзининг ёшини артиб, шундай нигинга қараса, нигиннинг юзида хати бор, ер юзида жами парини бандига олган банди бор, олам мамлакатига бермайдиган хосияти бор; ҳар ерда сулув барно қиз бўлса, оти бор; баъзи-баъзи жуда нозик, узик сулувнинг ҳам оти бор, ҳам сурати бор, шу узукнинг бир четиди Қорахон подшонинг қизи – Зулхумор деган бир қизнинг оти бор ҳам сурати бор.

Ана энди бола буни кўриб, Зулхуморга зойибона кўнги қўйиб, ишқивоз бўлиб, ўзига-ўзи айтди: «Келе, Авазнинг қизи бўлмаса, Қорахоннинг қизи-да! Аваз қизини бермади деб, менинг йиглаб юрганым қандай», – деб зайрати келиб, отасининг Жийронқуш деган оти бор эди, урушга минадиган шу Жийронқушнинг олдида келди. Жийронқуш ҳам шундай от: тўрт оёғи тенг тушган-биқини ёзиқ кенг тушган, қарчигайнинг ҳавоси теккан. Шу отни етаклаб олиб чиқиб, яккамихга бойлаб, отни эгарлаб... турипти:

Ҳар бир 4 босқич самарали ўқитиш гаровидир. Улар ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

14-топширик. “ЭАТФ” усулида таҳлил қилинг.

Бу усул 3 босқичли фаол ўқитиш жараёнини ташкил этиб, ўқувчиларда танқидий фикрлашни шакллантиради. Яъни, эслаш – аҳамиятли томони – фикрлаш. Мазкур усул дарсни самарали ташкил этишда қўлланилади. Танқидий фикрлаш ўқувчиларни ўз саволларини тўғри шакллантириш, муаммони чуқур таҳлил қилиш, ўз фикрини тўлиқ баён этишга ўргатади. Усулни қўллаш жараёнида ўқитувчи ўқувчи билан ҳамкор, ўқувчилар эса ўқитиш жараёнининг ижодкори бўлади.

1. Эслаш босқичида ўқувчи мустақил ва фаол равишда эслашга уринади, мавзу юзасидан нимани билади, мавзу юзасидан қайси даражада эканлигини аниқлайди. Ўқувчи эслаш жараёнида мавзу юзасидан муаммоларни аниқлаб саволлар тузишга уларга жавоб топишга ҳаракат қилади. У ўз олдига мақсад қўяди ва мақсад сари интилади. Шу жараёнда матнни тўлиқ ўрганишга ҳаракат қилади.

2. Аҳамиятли томони босқичида ўқувчи янги ахборот билан танишади. Масалан, фильмни кўриш, матнни қайта ўқиш, таҳлил қилиш, тадқиқот ўтказиш. Бу босқичда ўқувчи фаол ўқитувчи бошқарувчи сифатида бўлади. Ўқитувчи бу босқичда ўқувчининг қизиқишларини қўллаб-қувватлайди. Ўқувчи янги ғоялар, янги муаммолар топишга ҳаракат қилади.

3. Фикрлаш босқичида ўқувчи таҳлил жараёнида ўрганган янги фикрларни таснифлайди. Бошланғич фикрларини тўлдиради. Юқоридаги икки босқичда ўрганганларини қайта кўриб чиқади. Хуллас, ўқувчида танқидий фикрлаш ривожлантиришга ёрдам беради.

1. Эсланг – Э: *Гўрўгли ўгли Авазхон хонадонига совчиликка келади. Равшанга Гуланорни бермаслигини эшитгандан сўнг Равшан аразлаб йиглаб кетаётганда, Ога Юнус пари узук беради. Равшан узукда Зулхуморни кўриб унга ишқи тушди ва уни олиб келиш учун машаққатларни енгишга тўғри келди.*

2. Аҳамиятли томони – АТ: *Достонни ўқиш орқали ватанпарварлик, камтаринлик, фидоийлик, сабр-қаноат каби фазилатлар шаклланади.*

3. Фикрланг – Ф: *Бугунги кунда ҳам Равшандек Ватанга содиқ, ватанпарвар, ўзининг қудратли илдизлари билан ўз оиласининг авлод-аждодларининг номус орига чуқур эҳтиром, инсоннинг шахсий виждонига,*

бурчга ва ўз сўзига содиқлик каби фазилатларни ўзида мужассам этган ёшларни кўплаб учратишимиз мумкин.

ЛАБОРАТОРИЯ ИШЛАРИ

МАВЗУ: “РАВШАН” ДОСТОНИНИНГ ПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ишнинг мақсади:

- муаллиф услуби ва асар композициясини таҳлил қилишда эпик матннинг поэтикаси;

- матнни англаш ва баҳолаш;

- ўқувчига матн мазмун-моҳиятини сингдириш;

- ўқувчиларда бадий асарни ўқиш кўникмаларини шакллантириш.

Ишнинг бориши

«Равшан» достонида Ҳасан сафарга отланган ўғлига насихат қилиб шундай дейди:

Кўлингдан келганча чиқар яхши от,

Яхшилиқ қил, болам, ёмонликни от.

Насихатим ёдингда тут, ёлғизим,

Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши от.

Эргаш шоир бутун ҳаёти давомида ўз ватанини, она юртини севди, эъзозлади. Шунинг учун у қалбидаги бу муҳаббатни ижро этаётган достонларидаги қаҳрамонлар ҳатти-ҳаракати орқали ифодалади. У куйлаган Гўрўғли туркумидаги достон қаҳрамонлари мардлиги, ҳалоллиги, тўғри

сўзлиги билан тингловчиларни ўзига мафтун этарди.

«Равшан» достонида Ҳасанхон дорга олиб келинаётган ўғлини шу заҳоти қутқармоқчи бўлганида, Жайноқ масхарабоз унга аввал Равшанни синаш кераклигини маслаҳат қилади. Ҳасанхон рози бўлади. Қорахон подшоҳнинг мулозимлари Равшанга ўз юртидан, Гўрўғлидан воз кечса, Зулхуморни унга беришларини, шу юртга – Ширвонга Равшанни подшоҳ бўлиб қолишини айтадилар. Шунда ёш йигит дор остида мағрур туриб:

«Сен айтган одаминг, золим, мен эмас,

Бир нечалар ўз ҳолини тенгламас,

Мен ўлмасам, ўз элимдан кечмайман!

Азиз бошинг оёғимга тенг эмас!» – дейди.

Бундай мисралар достон ижро этилаётган ҳудудлардаги юзлаб мард ўғлонларнинг тарбиясига таъсир қилган. Шоир юрт меҳри ҳақида уларга

ортиқча насихатлар қилмай юракларига она диёр қиммати нақадар улуғ эканини сингдириб қўяқолади.

1-топшириқ. Берилган сатрларни туроқларга ажратинг. Шеър вазнини аниқланг.

*Нечовини тишлади.
«Ўзи қиргани озмиди,
Оти ҳам уруш бошлади,
Неча одамнинг калласини
Оти узиб ташлади».
Бу сўзни айтиб турган ёв
Тура қоча бошлади...
Енди кўринг, Қорахон
Бўлиб қолди саргардон...
Подшога ваҳм тушиди,
Енди юраги шишиди.
Отин миниб Қорахон
Кўшиндан чиқа қочди.
Қорахон шоҳ узамай!
Ҳасанхон кўзи тушиди.
Ғиркўкка қамчи қўшиди,
Қувиб кейнидан тушиди,
Оғзин очиб Ғиркўк от
Қорахонга етишиди.
Енди Ҳасанхон полвон,
Ғиркўк отин елдирди,
Зўрлигини билдирди,
Қувиб етиб ортидан,
Оқ найзага илдирди...
Егнидан соп найзасин,
Ўпкасидан ўтказиб,
Қорахонни ўлдирди...*

2-топшириқ. Достонда жанг манзараси қандай тасвирланган? Ҳасанхоннинг жангга кириш олдидаги ҳолатининг муболағали тасвирини достондан топинг ва муболағанинг шу ўриндаги бадий вазифасини тушунтиринг. У Ҳасанхоннинг айна пайтдаги руҳий ҳолатига қанчалик мос

келишини изоҳланг. «Олтин коса, гулгун шароб ичилди майдон ичинда» мисраларидаги образли ифодаларни шарҳланг.

3-топшириқ. Достонда бадиий-тасвирий воситаларни аниқланг.

Бадиий тасвир воситалари	Қўлланишдан мақсад	Матндаги маъноси	Бадиий тасвир воситалари келтирилган матн
Тазод	Матннинг эстетик ва эмоционал таъсири кучлироқ бўлишини таъминлайди	Кузгун Лочин	Қабул қилмай валлакатнинг сўзини, Номард Аваз бермас бўпти қизини, Ўтиб кетди Авазхоннинг сўзлари, Бизни кузгун, лочин қипти, ўзини.
Сифатлаш			... Ҳасанхон бечора ўглининг жамолига, навдадай ўсган камолига кўзи тоймай, ...ичи ғамга тўлиб, ранги гулдай сўлиб, ёлғиз боласидан айрилиб қололмай, оҳ тортди...
Тажнис			Қўлингдан келганча чиқар яхши от, Яхшилик қил, болам, ёмонликни от! Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим, Ёлғиз юрса, чанг чиқармас яхши от.
Сажъ			Гуланор кўп сулув: яхши суратли, ширин сўзли, қуралай кўзли, узун бўйли, хуш хаёл, зеҳни тез серфаҳм қиз.
Ташбеҳ			Зулфин тоблаб ўрган қизлар, Елда даврон сурган қизлар, Каптардай бўб юрган қизлар, Қалпоқ сотиб турган қизлар, Журиглар, Чамбил кетамиз, Туриглар, Чамбил кетамиз!

4-топшириқ. Қаҳрамон кўпинча афсонавий гўзални тушида ёхуд унинг суратини узукда, ёки ойнада кўриб қолиб, унга ғойибона ошиқ бўлади. Сўнг

уни излаб хатарли сафарга боради. Сафардаги тўсиқлар ва Равшанга ёрдам берган ижобий образлар ёки, аксинча, тўсиқ бўлган салбий образлар ҳақидаги қисмларни топинг ва дафтарингизга кўчиринг. Изоҳланг.

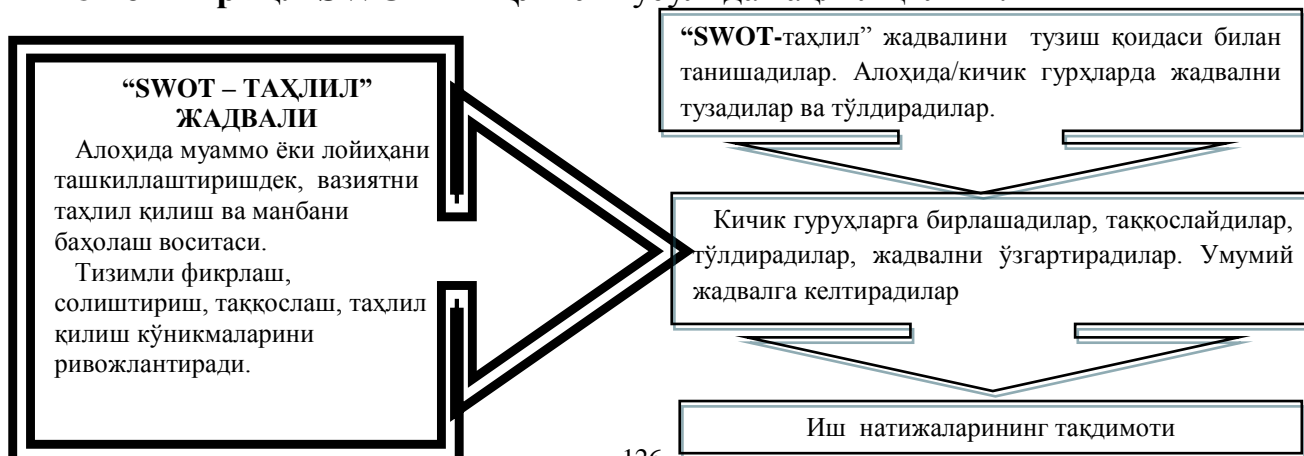
5-топшириқ. «Равшан» достонидаги Равшан, Зулхумор, Ҳасанхонлар бош тимсоллар бўлса, ширвонлик кампир эна, ака-ука каллар, Оққиз, унинг Мастон онаси эпизодик образлардир. Уларни характер хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда расмини чизишга ҳаракат қилинг.

6-топшириқ. Достонда. «Қаладан қалампир юклар қалачи, Ҳар хил исли бўлар тоғнинг оғочи» жумлалари нима учун келтирилган деб ўйлайсиз?

7-топшириқ. «ФРЕЙМ» усулида таҳлил қилинг.

Матндаги белги	Муаммо	Цитата
Совчи	Тенг кўрмаслик	Унда Авазхоннинг аччиғи келди. Полвоннинг қаҳри келиб, аждардай тўлғониб, кўзлари оловдай ёниб, Гўрўғлибек отасига қараб... бир сўз айтаётир: Йигитлар ичида менман ўдаға, Бедовга ярашар олтиндан тўға, Равшанга бермайман Гуланоржонни, Қизим тугул, кучугимдан садаға. Ота, жавобингни бердим, жўнагин! Мундан кейин совчи бўлиб кемагин! Ҳар кимни тенгига қўш-да, валламат, Менга мундай тузсиз сўзни демагин!
Узук	Ўзга юрт маликасини севиб қолиш	Энди Равшанбек кўзининг ёшини артиб, шундай нигинга қараса, нигиннинг юзида хати бор, ер юзида жами парини бандига олган банди бор, олам мамлакатига бермайдиган хосияти бор; ҳар ерда сулув барно киз бўлса, оти бор; баъзи-баъзи жуда нозик, узик сулувнинг ҳам оти бор, ҳам сурати бор, шу узукнинг бир четида Қорахон подшонинг қизи – Зулхумор деган бир кизнинг оти бор ҳам сурати бор.

8-топшириқ. «SWOT ТАҲЛИЛ» усулида таҳлил қилинг.

“SWOT – таҳлил” жадвалининг номи инглизча сўзларнинг бош ҳарфларидан тузилган:

Strengths – кучли томони, ташкиллаштиришнинг ички манбалари мавжудлиги назарда тутилади;

Weakness – кучсиз томони ёки ички муаммоларнинг мавжудлиги;

Opportunities – ташкиллаштиришдан ташқарида ривожланиш учун мавжуд, имкониятлар;

Threats – ташқи муҳитда ташкиллаштиришни муваффақиятига таъсир этувчи хавф-хатарлар.

Қоидага кўра, SWOT – таҳлил муваффақияти уни ташкиллаштиришига боғлиқ бўлмай, балки муҳокаманинг натижалари келгусидаги аниқ таклиф ва лойиҳаларни ишлаб чиқишда ҳисобга олиниши мумкин. Бундаги кетма-кетликлар қуйидагича бўлиши керак:

	<i>Таҳлил таркиблари</i>	<i>Натижаларни амалга оширишнинг хусусиятлари</i>
S	Кучли томонлари (ташкиллаштиришнинг ички манбалари)	- барқарор ривожланишнинг асосий механизми бўлиб хизмат қилади; - янги лойиҳалар асоси ҳисобланади; - тўсиқларни енгиб ўтишининг йўли бўлиши мумкин.
W	Кучсиз томонлари (ташкиллаштиришнинг ички муаммолари)	- ташкиллаштириш фаолияти айнан шуларни енгиб ўтишга йўналтирилган бўлиши лозим; - янги лойиҳалар учун энг муҳим мақсад ҳисобланади; - ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишда албатта ҳисобга олиниши зарур.
O	Имкониятлар (ташқаридан)	- молиялаштириш ва қўллаб-қувватлашнинг қўшимча кўрсаткичи ёки ташқи манба бўлиб хизмат қилади; - улар ташкиллаштиришнинг мақсади билан ёки қанчалик муросага келишиши билан қанчалик мос келишини ҳисобга олиш зарур бўлади; - янги лойиҳаларнинг асоси ёхуд ҳамкорликни излаш манбаси бўлиши мумкин.
T	Хавфлар (ташқаридан)	- ҳар бир янги лойиҳада ҳисобга олиниши зарур; - уларни енгиб ўтиш ёки бетараф этиш

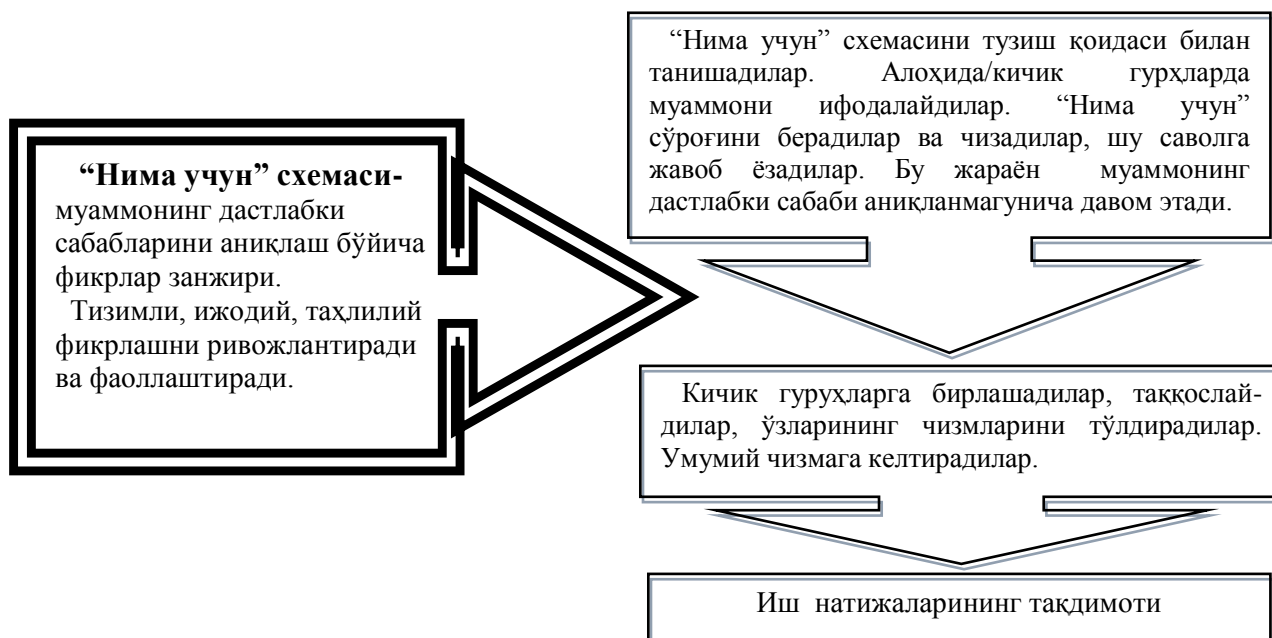
	йўллари ишлаб чиқилиши керак; - баъзида мантиққа мос келмайдиган “рақиблар” “иттифоқчиларга” айланиши бўлиши мумкин.

Савол: «Равшан» достони қаҳрамони Равшан қандай шахс?

Кучли томони Қўрқмас, ботир, ўз олдига қўйган мақсадга интилувчан, «Ёр дейман-у номус-орга бораман» дея ориятли	Кучсиз томони Тушкун аҳволга тушиши, руҳиятининг синиши.
Имконият Гўрўғлидай паҳловоннинг невараси; Яхши оилада тарбия топган; «Олдиндан ким чиқса, бесалом ўтма», «Қўлингдан келганча чиқар яхши от, Яхшилик қил болам, ёмонликни от» деган фикрлар остида тарбияланган; Ўқимишли	Хавф-хатар Авазнинг менсимаслиги, Қорахоннинг қаҳри, йўлдаги хавф-хатар.

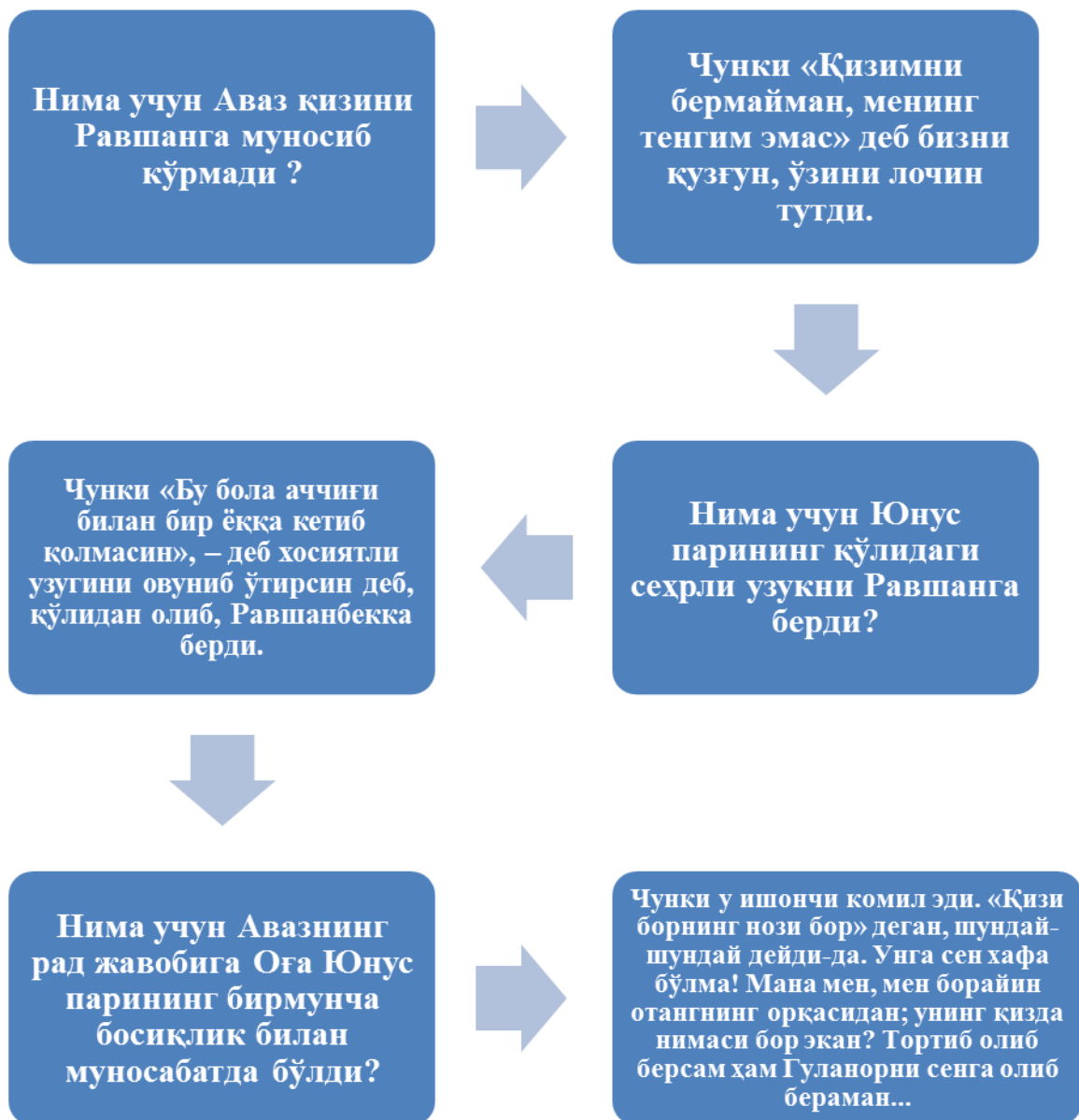
Демак, Равшан образи достоннинг асосий қаҳрамонларидан бўлиб, қўрқмас, ориятли инсон сифатида гавдаланади. Гуланорнинг рад жавобини эшитиб тушкун аҳволга тушса-да, турли тўсиқларга дуч келса-да, ўқимишли ва тарбияли бўлгани сабаб енгади.

9-топширик. “НИМА УЧУН” усулида таҳлил қилинг.

“Нима учун?” чизмасини тузиш қоидалари

1. Айлана ёки тўғри тўртбурчак шакллардан фойдаланишни ўзингиз танлайсиз.
2. Чизманинг кўринишини - мулоҳазалар занжиринитўғри чизиқлими, тўғри чизиқли эмаслигини ўзингиз танлайсиз.
3. Йўналиш кўрсаткичлари сизнинг қидирувларингизни: дастлабки ҳолатдан изланишгача бўлган йўналишингизни белгилайди.

УЙГА ВАЗИФА

1-топшириқ. “Телеграмма” усули. “Достон ҳақида нима дейсиз?”, “Сиз учун энг асосий нарса нима эди?”, “Достоннинг қайси жиҳати ёқди?”, “Достоннинг қайси жиҳати ёқмади?”, “Нима тушунарсиз қолди?”, “Келгусида достондан қайси жиҳатдан фойдаланасиз ёки умуман фойдаланмайсизми?” каби саволларга қисқа, аниқ телеграмма йўллагандек ёзиб келинг.

2-топшириқ. “ЯҚТА” усули. **Я** - яхши томони. **Қ** – қизиқарли. **Т** - тўсиқ. **А** – аҳамияти. Асар ҳақидаги фикрларингизни “ЯҚТА” усули билан изоҳланг.

Я - Қорахон подшоҳнинг мулозимлари Равшанга ўз юртидан, Гўрўғлидан воз кечса, Зулҳуморни унга беришларини, шу юртга — Ширвонга Равшанни подшоҳ бўлиб қолишини айтадилар. Шунда ёш йигит дор остида мағрур туриб:

«Сен айтган одамнинг, золим, мен эмас,
Бир нечалар ўз холини тенгламас,
Мен ўлмасам, ўз элимдан кечмайман!
Азиз бошинг оёғимга тенг эмас!» — дейди.

Қ - Равшанбек маст бўлиб, «Қалпоқ бозори қаерда», – деб бақириб бораётир эди. Шу ерда бир нашаванд туриб эди, кайфи учиб кетди. Равшанбекка қараб айтди: «Эй ўзбек! Мунча бақирасан, кайф деган нарсдан қолмади-ку! Сен ўзинг бурун ҳам ҳеч бозорга борибмидинг, илгари бозорни кўрибмидинг? Анов чангиб ётган ун бозори, нариги қўқиб ётган жун бозори, ху анав, катта дўкон – тўн бозори, нариги турган – пичоқ бозори билан қин бозори, ундан ўтдинг – қалпоқ бозорида, юртни буздинг-ку», деётир.

Т – Йўлдаги тўсиқлар, Қорахон подшо ва бошқалар.

А - «Равшан» достони ўқувчиларни мустаҳкам эътиқод, чин ва покиза муҳаббат, ор-номус, қаҳрамонлик, ота юрт ва халққа садоқат руҳида тарбиялайди.

НАЗОРАТ ВА ТЕКШИРИШ УЧУН

ТОПШИРИҚЛАР

1-топшириқ. Машғулотда “Равшан” достони асосида яратилган кинофильмдан мавзуга оид алоҳида танлаб олинган тасвирлар ўқувчилар диққатига ҳавола этилди. Лавҳани диққат билан томоша қилинг. Олган таассуротингиз асосида эссе ёзинг. Унда миллий кадриятларнинг умумбашарий кадриятлар билан уйғунлик жиҳатлари акс этсин.

2-топширик. Достон қахрамонлари Равшан, Зулхумор, Қорахон, ширвонлик кампир ва унинг ўғиллари каби образларни танлаб, уларнинг фазилат ва хислатларини инобатга олган ҳолда иншо ёзинг. “Равшан – ор-номус тимсоли”, “Эл-юртининг кўркмас паҳлавони”, “Равшан - мардлик ва жасурлик тимсоли”, “Зулхумор – чин ва покиза муҳаббат эгаси” каби.

3-топширик. Инсонда қандай фазилатларни ижобий деб ҳисоблайсиз?

4-топширик. Матнни баён қилинг. Матнга сарлавҳа топинг. Ўз таасаввурингиздаги воқеалар (айнан достондаги воқеалар эмас, ўзингизни ҳаётингиздаги воқеалар) билан матнни давом эттиринг.

Ана энди бола буни кўриб, Зулхуморга зойибона кўнгил қўйиб, ишқивоз бўлиб, ўзига-ўзи айтди: «Келе, Авазнинг қизи бўлмаса, Қорахоннинг қизи-да! Аваз қизини бермади деб, менинг йиғлаб юрганам қандай», – деб зайрати келиб, отасининг Жийронқуши деган оти бор эди, урушга минадиган шу Жийронқушнинг олдига келди. Жийронқуши ҳам шундай от: тўрт оёғи тенг тушган-биқини ёзиқ кенг тушган, қарчигайнинг ҳавоси теккан. Шу отни етаклаб олиб чиқиб, яккамихга бойлаб, отни эгарлаб... турипти:

*Бекнинг оти пўлат сувлуқ чайнади,
Қизил кийиб, гулдай бўлиб жайнади.
Хон тилли, яшин турли ханжарни
Обрў бер деб, хипча белга бойлади.
Томоша қинг хон Равшандай полвонни,
Ширвоннинг юртига талаб айлади.
Равшан минди Жийронқушнинг белига,
Ҳайбат қилиб йигит соғ-у сўлига,
Отаси Такали Ёвмит юртидан
Талаб қилди, кўринг, Ширвон элига.
Томоша қинг Чамбилнинг шунқорини,
Минди йигит Жийронқушдай отини,
Йиғлатиб отаси – Ҳасан мардини,
Қон йиғлатиб хон Даллидай сулувни,
Равшан излар бўлди Ширвон юртини.*

Равшанбек қараса, Зулхуморнинг камоли, ойдай жамоли, оқ юзида холи, янги тўлган ойдай икки қоши ҳилоли. Равшанбек зеҳнини қўйиб қараса, ясанган хурдай, тишлари дурдай, кўзлари юлдуздай, қошлари қундуздай, лаблари қирмиздай, оғизлари ўймоқдай, лаблари қаймоқдай, икки юзи ойдай,

тарлонқарчигай учадиган қушдай, муҳрланган қозодай ялт-юлт етиб ўтирибди. Зулхуморойнинг бу ёғида тўқсон беш, бу ёғида тўқсон беш – ўн кам икки юз кокили бор, бир ёғини тилла сувга ботирган, бир ёғини кумуш сувга ботирган, тонг шамолида қотирган. Жамоли чиланинг қоридай тингжираб, ялтираб ўтирган.

5-топшириқ. Тест топшириқларини бажаринг:

1. Нима учун Авазхон қизини Равшанга беришни истамади?

- А. Манманлиги сабабли Авазхон ўзини Ҳасанхондан ортиқ ҳисобларди.
- Б. Равшанни у қадар ўктам ва кўркам йигит деб билмасди.
- С. Гуланор бошқа йигитни севарди.
- Д. Авазхон билан Ҳасанхон ўртасида адоват бор эди.

2. Узукни кўрган Зулхумор нима учун Равшанни ҳузурига киритиб, қабул қилди?

- А. Узукнинг қимматбаҳо эканлигини сизди.
- Б. Узукнинг сеҳрлилигини кўргач, кўрқди.
- С. Равшанни тушида кўриб, севиб қолганди.
- Д. Йигитдан узукни олиб кўймоқчи бўлди.

3. Равшанбек Гўрўғлини ўғлими?

- А. Ҳа
- Б. Йўқ

4. Зулхумор Равшанбекнинг опасими?

- А. Ҳа
- Б. Йўқ

5. Равшанбекнинг бобоси кимникига совчиликка борди?

- А. Авазхоннинг олдига борди Гуланорни олиб бергани
- Б. Қорахоннинг олдига борди Гуланорни олиб бергани
- С. Авазхоннинг олдига борди Зулхуморни олиб бергани
- Д. Қорахоннинг олдига борди гуланорни олиб бергани

6. Равшанбек қайси юртда туғилган?

- А. Боғдодда
- Б. Чамбилда
- С. Ширвонда
- Д. Хиротда

7. Равшанбек Зулхуморни қаерда кўриб ғойибона ошиқ бўлди?

- А. Бозорда

- Б. Кўзада сувдаги аксида
- С. Узукда
- Д. Ширвонда

8. Хулхумор кимнинг қизи эди?

- А. Авазхоннинг қизи
- Б. Ҳасанхоннинг қизи
- С. Қоқохоннинг қизи
- Д. Беглар бегиннинг қизи

9. Равшанбек Зулхуморни излаб қайси юртга борди?

- А. Боғдодда
- Б. Чамбилга
- С. Ширвонга
- Д. Хиротга

10. Равшанбек Зулхуморни қаерда учратди?

- А) Қалпоқ бозорида
- Б) Саройда
- С) Ҳовуз бўйида
- Д) Боғда

11. Равшанбек Зулхуморга кўрмана сифатида нима берди?

- А. Олтин тангалар
- Б. Шойи матолар
- С. Мактуб
- Д. Юнус пари берган сеҳрли узукни

12. Зулхуморни Равшан билан яшаётганини Қорахонга ким етказди?

- А. Канизак Оққиз
- Б. Юнус пари
- С. Гуланор
- Д. Синглиси

13. Ҳасанхон ўғлининг дарагини топгач қандай отни миниб зудлик билан ширвонга жўнашга қарор қилди?

- А. Гўрўғлининг Фиркўк отини
- Б. Ўзининг Жийронқушини
- С. Бойчиборни
- Д. Оқ саман отни

14. Равшанбекни осишга буюрганда Ширвон элининг катталари

Қорахонга қандай маслаҳат беришди?

- А. Осишга шошмасдан сургун қилишни
- Б. Қўлини кесишни
- С. Қирқ кун зиндонбанд етишни
- Д. Қатл қилишни

15. Равшанга узукни ким беради?

- А. Бобоси
- Б. Зулхумор
- С. Оға Юнус пари
- Д. Гуланор

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИ

Мактабда “Алпомиш” достонини ўқитишда турли усуллардан, таълимий ўйин ва турли даражадаги топшириқлардан фойдаланиш самара беради.

МУСТАҚИЛ ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1-топшириқ. Луғат билан ишлаш. Асарда ўқувчилар учун қийин бўлган сўзлар устида ишлаш.

Закот [арабча]

Ўрта осие хонликларида чорва ва мол мулкнинг қирқдан бир улуш миқдорида ҳар йили хазина фойдасига олинадиган солиқ.

Достон - [форсча] қисса, ҳикоя, саргузашт, таъриф маносида.

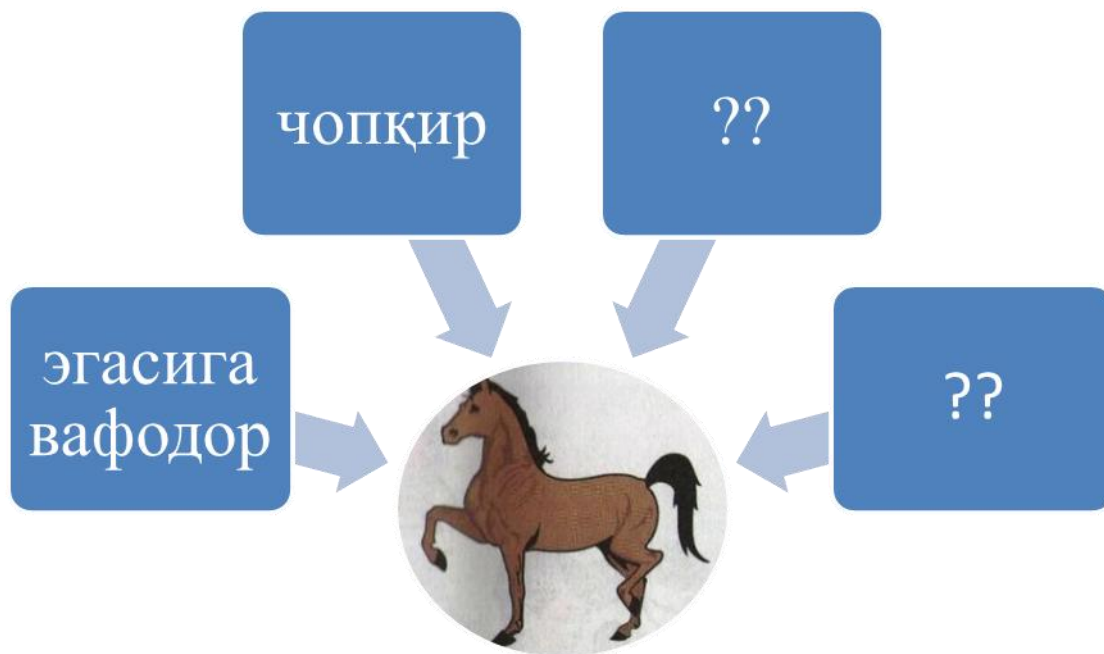
Жузья [арабча]

Ўрта осие халқларида эрли халқлар мулкидан маълум улуш миқдорида олинадиган солиқ.

2-топшириқ. Алпомиш нутқидаги «суқсур», «моя», «лочин», «нор» тимсоллари қандай маъноларни ифодалайди деб ўйлайсиз?

3-топшириқ. Халқ достонларининг ёзма достонлардан фарқли ва ўхшаш жиҳатини кўрсатинг. “Венн диаграммаси” усули асосида таҳлил қилинг.

4-топшириқ. “Қур, ҳайт!”- деган Барчинойнинг довуши Бойчиборнинг қулогига боради. Сувлуқ тишлаб ўзин отди Бойчибор, калта қантариб, михлаганди қалмоқлар, Тизгини узилиб кетди муқаррар” сатрларида тулпорга хос хусусиятларни акс эттиринг.

5-топшириқ. «Образ» усули. Жадвални тўлдиринг.

Қахрамон	Асардан парча	Қандай хусусияти намоён бўлди?
Алпомиш	?	Ор-номус, мард, кўркмас, виждонли, ҳалол
Барчин	<i>Алпомиш келса, кепти-да! У кепти деб, мен этагидан ушлаб кета бераманми? Бул алплар ҳам умид билан 6 ойга муҳлат берган. Ҳар ким майнга от солади... (давом эттиринг)</i>	?
Ултонтоз	?	?

6-топшириқ. «Остида дулдули, белда зулфиқор, Жиловида Бобо Қамбар жиловдор, гамингда отланди Шоҳимардон пирлар», – сўзлари ким томонидан кимга айтилганлигини аниқланг. Шундан сўнг воқеалар ривожини ҳақида сўзланг.

7-топширик. Ойбарчиннинг Алпомишдан совчи ва хабарчи бўлиб келган Қоражонга берган жавобини қайта ўқинг. Бу сўзлари воситасида унинг яна қандай маънавий фазилатлари намоён бўлаётгани тўғрисида фикр юритинг.

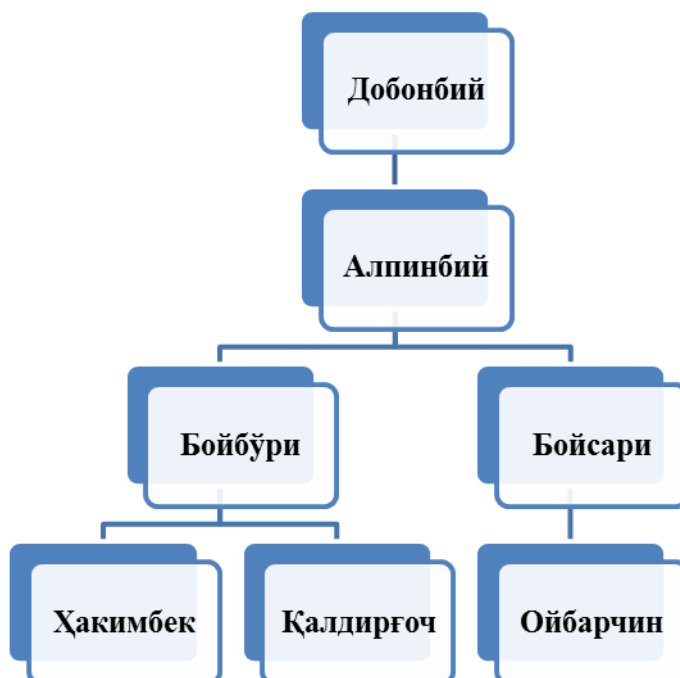
8-топширик. Қуйидаги саволларга жавоб топинг. График органайзерлардан фойдаланган ҳолда қуйидаги маълумотларни келтиринг.

1. “Алпомиш” достонида акс этган давр.
2. Достондаги асосий тимсоллар шажараси.
3. Достонда тасвирланган воқеа жойлар.
4. Достондаги бош қаҳрамонлар.
5. Достондаги бошқа тимсоллар.
6. Салбий образларни тасвирланг.

“Алпомиш” достонида акс этган давр.

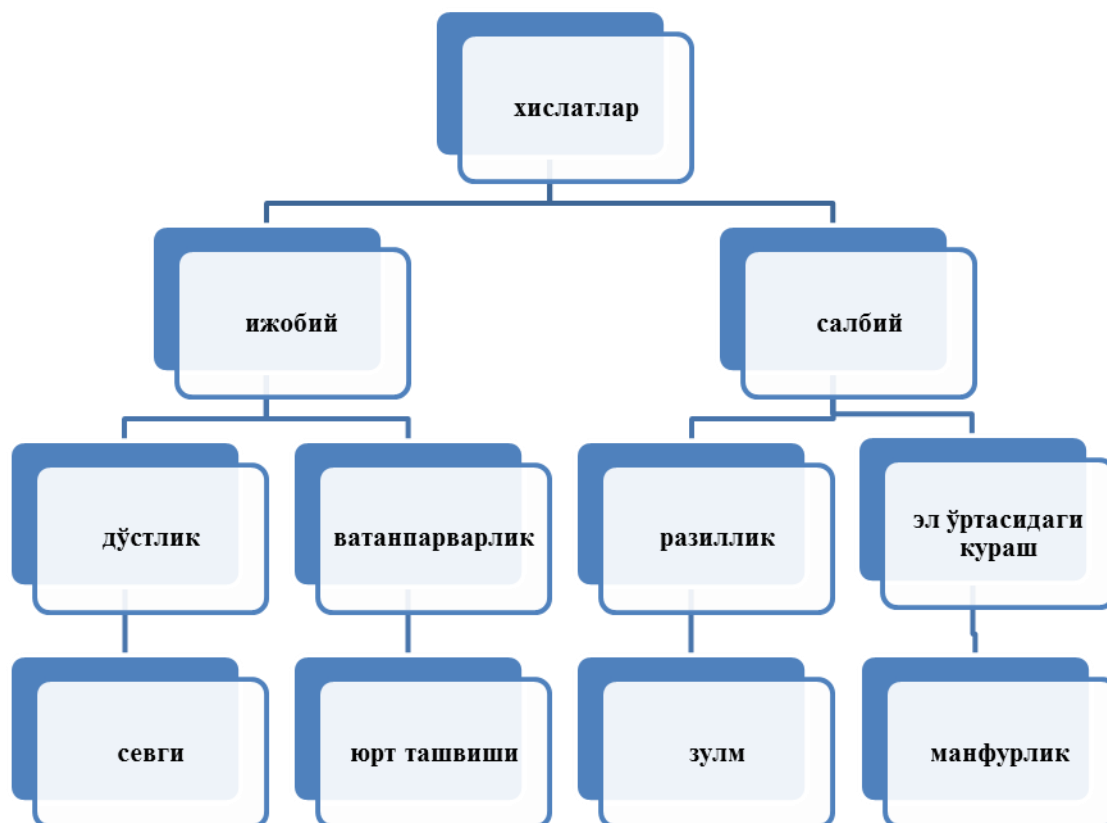
Достондаги асосий тимсоллар шажараси

Достонда тасвирланган воқеа жойлар

“Алпомиш” достонидаги хислатлар

9-топшириқ. Барчинойнинг: *«Шул сўзимни айтиб боргин тўрамга, Зог ҳам бўлса, қўна берсин гулианга. Баб-баробар қилдим яхши-ёмонга»,* – деган сўзлари замиридаги маънони аниқлашга урининг.

10-топшириқ. *«Йигилиб қалмоқлар зўрлик қилади, Ўлдирмоққа кўзи қиймай туради. Неча сўзни бу қалмоқлар ўйлади, Қоражонни кулабанд қип бойлади»* тасвирида қалмоқлар ҳолатини изоҳланг.

11-топшириқ. Достон қаҳрамонларнинг жисмоний имконияти ва маънавий оламига баҳо беринг. Бунда **“АССОЦИАЦИЯЛАР”** усули фойдаланинг.

Бу усул орқали ўқувчи жадвалда берилган қаҳрамоннинг хусусиятларини талқин этиши керак.

Сурхайл кампир образи		Қоражон образи	
С	сўзида турмайдиган	Қ	қўкмас, қаҳрамон
У	уддабурон	О	одил, олийжаноб,
Р	разил, риёкор	Р	ростгўй, раҳимдил
Х	хиёнаткор, худбин	А	адолатли, азамат

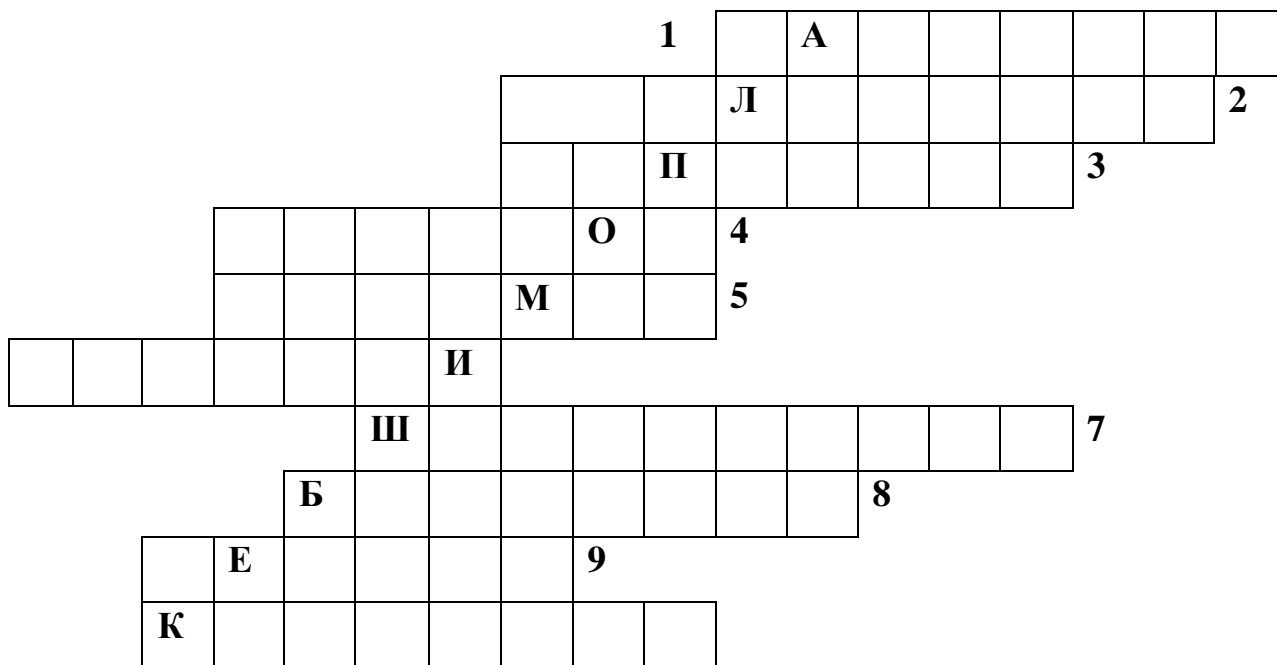
А	аёл, айёр, алдоқчи	Ж	жасоратли, жонини фидо қилувчи
Й		О	ор-номусли, ориятли
Л		Н	нохақликни ёмон кўради

Қултой образи		Барчин образи	
Қ	қаноатли,	Б	барно, бақувват
У		А	ақлли, адолатли
Л		Р	
Т	тўғрисўз, тиришқоқ	Ч	чидамли, чиройли
О	ор-номусли, ориятли	И	иродали, инсонпарвар
Й		Н	номусли, назокатли

12-топшириқ. Достон сюжети бўйича “Идрок харита”сини яратинг.

13-топшириқ. «БОШҚОТИРМА»ни ечинг.

1. «Алпомиш» достонидаги бош қаҳрамонларидан бири.
2. Ҳакимбекнинг синглиси.
3. Ҳакимбекнинг бобоси.
4. Сурхайл кампирнинг кичик ўғли.
5. Сурхайл кампирнинг ўғилларидан бири.
6. Закотни рад этган қаҳрамон.
7. Ака-укаларнинг фарзанд тилаб сиғинган жойи.
8. Ҳакимбекнинг оти.
9. Воқеалар бўлиб ўтган жой номи.
10. Сурхайл кампирнинг катта ўғли.

14-топшириқ. «Судоку» ўйини. Горизонтал ва вертикал ҳолатда достон қаҳрамонларидан 10 тасининг номини топинг.

Н	М	Ҳ	А	К	И	М	Б	Е	С
О	И	А	Л	П	О	М	И	Ш	У
Ж	К	К	И	И	П	Р	Й	О	Р
А	А	Ш	М	Н	И	И	И	Х	Х
Р	Л	О	О	Б	Р	И	О	И	А
О	Д	Д	Ш	И	Й	Л	Ч	М	Й
Қ	А	Л	Д	И	Р	Ғ	О	А	Л
У	О	А	О	В	П	М	И	Р	К
Л	Т	К	Б	А	М	А	Р	Д	А
Т	Т	Ў	О	Н	Б	И	Й	О	П
О	Й	К	Ў	К	А	М	А	Н	И

15-топширик. «Мюнстерберг» тести. Фақат горизонтал йўналишда дoston қахрамонлари, жой номлари яширинган.

АЛПОМИШМРАПНБАРЧИНТИОРНАҚУЛТОЙЬТОГАРНО
ТАРНПҚЎКАМАНТАОАРНСУРХАЙЛТАРНҚЎКАЛДОШЛТ
ҚАЛДИРҒОЧИМСВАВВБОЙСАРИББЪТТОБОЙБЎРИТОАГН

ЛАБОРАТОРИЯ ИШЛАРИ

МАВЗУ: “АЛПОМИШ” ДОСТОНИНИНГ ПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ишнинг мақсади:

- муаллиф услуби ва асар композициясини таҳлил қилишда эпик матннинг поэтикаси;
- матнни англаш ва баҳолаш;
- ўқувчига матн мазмун-моҳиятини сингдириш;
- ўқувчиларда бадий асарни ўқиш кўникмаларини шакллантириш.

Ишнинг бориши

«Алпомиш» достонида ўзбек халқининг азал-азалдан имон-эътиқод, орномус ва юрт бирлиги йўлида ўзини аямаслиги ёрқин акс эттирилган. Достонни ўқиш давомида ўзига аташтирилган қизнинг қалмоқлар орасида талаш, юртдошларининг бегоналарга хор бўлмаслиги учун жонини тиккан буюк қахрамон Алпомиш, имон келтиргани ва дўст тутингани учун Ҳақимбекнинг ёнида ўзининг инсофсиз яқинларига қарши курашган Қоражон, инсоний фазилатлари билан кўпчилик эркаклардан баланд тура оладиган Ойбарчин ва Қалдирғоч тимсоллари миллатимизга хос баланд сифатларни акс эттирганлигини кўрамыз.

«Алпомиш» достонида ўзбек миллатига хос энг юксак маънавий-ахлоқий сифатлар, айни вақтда, айрим миллатдошларимиздаги чекланганлик ва ожизликлар буюк бир маҳорат билан тасвирланган. Бу асар шунчаки бир дoston эмас, балки халқимизнинг маънавий оламини кўрсатувчи кўзгудир.

1-топширик. Достонда муболаға элементларини топинг. Бундай тасвирий бадий воситалар яна қайси адабий жанрларга хос? Муболағанинг ҳаётийлик ва бадийлик жиҳатларини айтинг. Масалан, муболаға орқали ижобий қахрамонларнинг фазилат ва хусусиятларини кулгу остида тасвирлаб, уларнинг бирор хислатини бўрттириб кўрсатади. Чунончи:

*Тикилсам қурийдим дарёнинг гуми,
Наъра тортсам, қулар қўрғоннинг тими.*

2-топширик. Қофияли сочма – сажъ санъати ҳақида 2 хатбоши маълумот беринг. Мисоллар билан изоҳланг.

3-топширик. Фозил Йўлдош ҳақида интернетдан маълумотлар топинг.

4-топширик. Шеър неча бўғиндан иборат? Достонда бўғинлар сони оз-кўплиги сабабини тушунтиринг.

От чоп-са // гум-бур-лар тоғ-нинг да-ра-си, 3+8=11

Бо-тир-ни // инг-ра-тар най-за я-ра-си, 3+8=11

Келган бўлса Қўнғирот элнинг тўраси,

Қирқ кунлик йўл Бобохоннинг ораси,

Бобохон тоғидан пойга қиламан.

Кўздан ёшин мунчоқ-мунчоқ тиздирса,

Бойчиборнинг қуйругини суздирса,

Бобохондан пойга қилиб ўздирса,

Оти илдам бойваччага тегаман.

Мендайин ойимнинг ҳолин билганга,

Оша юртдан меҳнат тортиб келганга,

Душманларга қора кунни солганга,

5-топширик. Достонни қайта ўқинг. Асардаги отлар ва одамлар тасвиридаги ўхшашлик ва фарқларга эътибор беринг. Қайси тасвирда бахшилар кўпроқ маҳорат кўрсатган?

6-топширик. Достонни ўқинг ва мақолларни дафтарингизга кўчиринг. Ҳар бир ёзиб олган мисолингизни изоҳланг. Масалан,

От чопса гумбурлар тоғнинг дараси,

Урушда билинар марднинг сараси.

7-топширик. Достонда қандай бадиий тасвир воситалар қўлланилган? Достонни қайта ўқиб, бадиий тасвир воситаларни дафтарингизга ёзиб олинг.

8-топширик. Достондаги қуйидаги парчада ким тасвирланган?

Шомуртий шохалаб ҳар ёққа кетган,

Ичида чичқонлар болалаб ётган

Издан тушган пишак олтойда етган.

Жавоб: Бойқашқа, Тойқашқа, Кўкаман, Қошқулоқ.

Достондан олинган бу парча қайси жанрда ёритилган?

Достондан олинган бу парчада адабий тилга мос бўлмаган нечта сўз келтирилган?

Достондан олинган бу парчанинг ҳар бир банди неча бўғиндан иборат.

9-топширик. Достонда “Оқ ранг йўлни очувчи, йўлдаги тўсиқларни бартараф этувчи, ҳимояловчи ранг бўлса, қора ранг, аксинча, йўлни беркитувчи, одамларнинг йўлини тусувчи, ишларни ривожига ҳалақит берувчи ранг саналади¹⁰». Қора рангдан ясалган атоқли отларнинг айримлари (Қорахон) салбий оттенка, айримлари (Қоражон, Қорасоч) ижобий оттенка ифодфлайди. Бунда персонаж хулқ-атвори, фазилатлари, турмуш тарзи инобатга олинган ҳолда, исмда рамзлаштирилади. Достонлар тилида матн талаби билан **кўк** сўзининг қуйидаги маънолари мавжуд: **1) «осмон» семаси:** Давлатли хон шундай **кўк**ка қаради, // Олчи-чикка бўлиб энди айланиб (Алп.81). **2) «етти қат осмоннинг бир қавати» семаси:** Осмонда арвоҳлар, **кўк**да малаклар, // Бир неча мазгил-жой сиздан сўрайман (А.90). Келтирилган мисрада кучли мифологизм мавжуддай кўринади. Чунки, тасаввуф илми ва ҳатто, ҳадисларда ҳам дунёнинг етти олами мавжудлиги ва уларнинг ҳар бирида ўзгача ҳаёт борлиги ҳақида фикр юритилади. Кўк ранг эса, етти оламнинг мифологик эквиваленти сифатида қабул қилинган. **3) «ёмон одам» семаси:** Кўрсин Алпомиш, кўнглим йўқ эди, // Яхшимасдир, кўрсин кўзи **кўк** эди (А.119).

Достонда яна қандай ранглар қўлланилган, уларнинг маъносини тушунишга ҳаракат қилинг. Мисолларини дафтарингизга ёзиб олинг ва таҳлил қилинг.

10-топширик. Достонда ўзбек халқининг урф-одатлари, маросимлари ҳақида маълумотлар мавжуд. Масалан, **Бешиқирти қилмоқ**. Ана шунда Ҳақимбекка Ойбарчинди аташтирип, **бешиқирти қилип... (8). Қиз суйлатар**.

Икки вакил у мулладан келади,

¹⁰ Рўзиева М. Ранглар ҳақидаги халқ қарашлари. // ЎТА. 2008, 5-сон, 80-бет.

Келип қизди ихтиёрин сўради,
Уялгандан қабул қилмай туради,
«Қиз сўйлатар» деган расм бўлади,
Қиз гапирткан анча пулни олади,
Барчин вакилини энди беради,
Ҳакимбекти бунда қабул қилади,
Гувоҳлар жийинга яна боради,
Пешини қайтариб мулла сўради,
Бу гувоҳлар турип жавап беради (160).

Чимилдиқ. Бахмал ўтовда чимилдиқ тутип, бир неча қатиннар куяв навкарлари минан куявди киргизмакчи бўп, бир неч қатиннар “*кампир ўлди*” бўп, ўлганига бир нима оп, “Ит ириллар” деган расмини қип, буғанам бир нима берип, ҳар замон салом соп, ийдан ичкари кирип, чимилдиқда ўтирипти (167).

Достонда яна қандай урф-одатни англатадиган сўзлар қўлланилган, уларнинг маъносини тушунтиришга ҳаракат қилинг. Мисолларини дафтарингизга ёзиб олинг ва таҳлил қилинг.

УЙГА ВАЗИФА

1. Агар лаборатория иши учун манба тўпламоқчи бўлсангиз, унда «Достон ва унинг қаҳрамонлари» мавзусида цитаталар режасини тузиб чиқинг.

2. Боғбон бўлмай, *қизил* гулни терасан, // Лолазор, баҳрли ерда юрасан (Алп.253). Боғбон бўлиб *қизил* гулни терайин, // Канизим ияртиб мудом юраман (Алп. 119). Достондан олинган парча ниманинг рамзи сифатида қўлланилган?

НАЗОРАТ ВА ТЕКШИРИШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1-топширик. Машғулотда Фозил Йўлдош ўғлининг “Алпомиш” достони асосида яратилган кинофильмдан мавзуга оид алоҳида танлаб олинган тасвирлар ўқувчилар диққатига ҳавола этилди. Лавҳани диққат билан томоша қилинг. Олган таассуротингиз асосида эссе ёзинг. Унда миллий кадриятларнинг умумбашарий кадриятлар билан уйғунлик жиҳатлари акс этсин.

2-топширик. Достон қаҳрамонлари Алпомиш, Барчин, Қоражон, Кўкалдош, Сурхайл кампир каби образларни танлаб, уларнинг фазилат ва хислатларини инобатга олган ҳолда иншо ёзинг. “Алпомиш - ватанпарвар”, “Эл-юртининг кўрқмас паҳлавони”, “Алпомиш-мардлик ва жасурлик тимсоли”, “Барчин – соф севги эгаси”, “Барчин –ботир ва кўрқмас қиз тимсоли”, “Кўкалдош ўз сўзидан қайтмас паҳлавон” каби.

3-топширик. Инсонда қандай фазилатларни ижобий деб ҳисоблайсиз?

Масалан, Алпомиш – ватанпарвар, соф севги эгаси, диёнатли, инсофли, ростгўй, дўстликни қадрлайдиган, хушмуомала, вафодор, ботир, жасур, камтар, одобли, чавандоз, мерган, ахлоқли.

Ойбарчин – гўзал, ақлли, доно, иродали, кучли, матонатли, сабрли, садоқатли, самимий, жасур, ўқимишли, соф севги эгаси, вафодор.

Ойбарчин ботир ва кўркмас қиз тимсолида:

Йиқолмасанг, тўра, навбат тилайин ,

Эркак либосини ўзим кияйин.

Бор кучимни билагимга йиғайин,

Бу қалмоқни пора-пора қилайин.

Инсонда қандай фазилатларни салбий деб ҳисоблайсиз?

Кўкалдош – золим, зўравон, жаллод, шафқатсиз, манман, разил, мунофиқ, кудратли, ўз сўзидан қайтмайдиган.

4-топширик. Матнни баён қилинг. Матнга сарлавҳа топинг. Ўз таасаввурингиздаги воқеалар (айнан дostonдаги воқеалар эмас, ўзингизни ҳаётингиздаги воқеалар) билан матнни давом эттиринг.

Шунда Ҳакимбек етти ёшга кирган. Алпинбий бобосидан қолган ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли ёйи бор эди. Ана шунда етти яшар бола Ҳакимбек шул ўн тўрт ботмон ёйни қўлига ушлаб, кўтариб тортди, тортиб қўйиб юборди. Ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб кетди. Асқар тоғнинг катта чўққиларини юлиб ўтди, овозаси оламга кетди. Шунда барча халойиқлар йиғилиб келиб айтди: «Дунёдан бир кам тўқсон алп ўтди. Алпларнинг бошлиғи Рустами Достон эди, охири бу Алпомиш алп бўлсин. Тўқсон алпнинг бири бўлиб, санага ўтди», – деди. Охири Алпомишбек алп бўлиб, тўқсон алпнинг бири бўлиб, санага ўтиб, аллик отини кўтарди, етти ёшида Алпомиш от қўйилди.

5-топширик. Инсондаги қайси фазилатларни ижобий деб ҳисоблайсиз? Матнда қандай фазилатлар ҳақида фикр билдирилган. Ижобий хислатларнинг тагига чизинг. Яна қандай мисоллар келтиришингиз мумкин. Ижобий хислатларни акс эттирган ҳолда эссе ёзинг.

Кунлардан бир кун Ҳакимбек китоб ўқиб ўтириб, бахилдан, сахийдан гап чиқиб қолди. Бойбўрибий шунда ўғли Алпомишдан: «Киши нимадан бахил бўлади, нимадан сахий бўлади?»– деб сўради. Шунда ўғли туриб айтди: «Вақти-бевақт бировниқига меҳмон келса, отини ушлаб, жой бор бўлса, кўнглини хушлаб жўнатса, бул ҳам сахий агар жой бор туриб, жой йўқ, деб кўндирмай жўнатса, бул одам бахил. Вақти-бевақт бир киши мазоротнинг

қабатидан ўтса, чап оёғини узангидан чиқариб, мазордаги одамларнинг ҳаққига дуо ўқиб ўтса, бул ҳам сахийлик; агар ҳар ким мазордан ўтганда, чап оёғини узангидан чиқармай, мазоротнинг ҳаққига дуо қилмай ўтса, бул ҳам бахил. Кишининг моли закотга етса, закот берса, бул ҳам сахий экан. Агар закот бермаса, бул ҳам бахил экан».

6-топшириқ. Матнда англашилган мазмунни изоҳланг.

Кўкалдош бошлиқ қалмоқлар Бойчиборнинг илдамлиги ва пойгада ютиши аниқлигини билиб, номардлик йўлига кирадилар. Кимсасиз тоғда Қоражонни боғлаб ташлаб, отнинг туёғига мих қоқишади.

7-топшириқ. “РЕКЛАМА” усулида асардан олган хулосаларингизни умумлаштиринг.

“Алпомиш” достонининг ғояси, мазмун-моҳиятини, қаҳрамонларини, ўзига хосликларини ўқувчилар аниқлаб, тақдимот қилишлари керак бўлади. Рекламага ажратилган вақт 5 дақиқа, шу вақт муобайнида маҳсулот ҳақида тўлиқ маълумот берилиши керак. Масалан,

“Дам шу дамдир, ўзга дами дам дема, Бошинг эсон, давлатингни кам дема! Одамлари-у одамлар! Эшитмадим деманглар! Кокиллари эшилгандир тол-тол, Ҳар толига берса етмас дунё мол, деб таърифланган қизлар, От чопса, гумбурлар тоғнинг дараси, Ботирни ингратар найза яраси, деб таърифланган йигитлар ҳақида билмоқчимисиз?! Унда «Алпомиш» достонини ўқинг ва яқинларингизга маънавият улашинг!”

8-топшириқ. “ЎЗ-ЎЗИГА РЕЖИССЁР” усулида асардан олган хулосаларингизни умумлаштиринг.

Бунда ўқувчилар асар қаҳрамонларини ҳозирги кунда ёки келажакда қандай бўлишини тасвирлаб кичик сахна кўринишлари тайёрлашлари керак бўлади.

Алпомишнинг кўрсатган жасорати, Бойсари ва Бойбўриларнинг соғинч билан, жигарчилик тўйғулари билан бир-бирига талпиниш ҳолатлари, руҳий кечинмалари, Бойсарининг она-юртга кадам босишидаги ҳис-ҳаяжонли фикр-мулоҳазалари, ота-боланинг узоқ сукунатдан сўнг орзиқиб учрашишлари билан боғлиқ эпизодик лаҳзалар ўқувчилар талқинида бугун, эртага қандай бўлиши тасвирланиши керак.

9-топшириқ. “СИНИҚ ЧИЗИҚ” усулида асардан олган хулосаларингизни умумлаштиринг.

Ўқувчилар билимини қай даражада эса қолганини текшириш учун “Синиқ чизик” усулидан фойдаланиш мумкин. Бу усулда ҳар бир гуруҳдан

битта эксперт танланади. Улар ўз гуруҳининг тўғри ёки нотўғри жавоб бераётганини жавоб варақасидан кузатиб боради. Алоҳида қисмларга бўлинган яхлит мавзу шу тариқа такрорланади. Гуруҳлар бирма-бир жавоб берганларидан сўнг экспертларга сўз берилади. Улар оқилона хулоса яшашлари керак бўлади.

1-топшириқ варақаси. Достонлар, уларнинг турлари. “Алпомиш” достонининг бизгача етиб келиши.

2- топшириқ варақаси. Достоннинг умумий сюжети.

3- топшириқ варақаси. Ҳақимбекнинг янги номи.

4-топшириқ варақаси. “Муродтепа”нинг хусусияти.

10-топшириқ. Хулосаларингизни қисқача изоҳланг.

“СИНКВЕЙН” усули

“Синквейн” методи французча беш деган маънони билдиради. Ўқувчига 5 қатор оқ шеър ёзиш топширилади. Қофия бўлмаса-да ўқувчи шеърнинг мазмунли ва жарангдорлигини таъминлаши лозим.

1. _____ (от);
2. _____, _____ (сифат);
3. _____, _____, _____ (фёъл);
4. _____, _____, _____, _____ (жумла);
5. _____ (биринчи сўзнинг маънодоши);

1. Ҳақимбек

2. Сабрли, вафодор

3. Енгади, курашади, излайди

4. Оиласи кўрғонини кўриқлаган паҳлавон

5. Алпомиш

“ЛИМЕРИК” усули

“Лимерик” методи фарнцузча олтилик деган маънони билдиради. Ўқувчига 6 қатор оқ шеър ёзиш топширилади. Қофия бўлмаса-да ўқувчи шеърнинг мазмунли ва жарангдорлигини таъминлаши лозим.

- 1) Ким? ёки Нима?
- 2) Қандай? Қанақа?
- 3) Қаердан?

- 4) Нима қилган?
- 5) Нима бўлган?
- 6) Нима билан тамомлади?

Ҳакимбек

Ботир, қўрқмас

Кўнғирот элидан

Бобосини камонини отган

Донг таратган

Жасорат тимсолига айланади

“ДИАМАНТ” усули

“Диамант” методи французча еттилик деган маънони билдиради.

Ўқувчига 7 қатор оқ шеър ёзиш топширилади.

1) _____ (от);

2) _____, _____ (сифат);

3) _____, _____, _____ (феъл);

4) _____, _____, _____, _____ (2 та жумла ёки ибора

бири 1 қатор учун 2 чиси 7 қатор учун); _____ (от);

5) _____, _____ (2- жумла учун сифат);

6) _____, _____, _____ (2- жумла учун феъл);

7) _____ (биринчи сўзнинг қарама қаршиси)

Ҳакимбек

Ботир, қўрқмас

Донг таратган, курашган, севган

Жасорат тимсоли – Кўнгли қора ботир

Худбин, довюрақ

Курашади, енгилади, чекинади

Кукаман

11-топширик. «ТЎРТ ТАРАФ» усулида хулосаларингизни

умумлаштиринг.

Асосий мазмун Ватанга муҳаббат, ёрга садоқат, ваъдага вафо, дўстга садоқат, мардлик ва жасорат	Сабаб <i>Дўстга садоқат:</i> Қоражон Алпомиш тарафида туриб ҳаракат қилади. Алпомишнинг жисмоний жиҳатдан тенгсиз паҳлавон эканини билади ва у билан оғанини тутиниб, умр бўйи бу аҳдга содиқ қолади. Ҳатто акаларини инсофга чақириб, Алпомишга тўсиқ бўлмасликни маслаҳат беради.
Ўхшашлик «Гўрўғли», «Равшан», «Рустам» дostonлари	Ижодий фаолият

«Алпомиш»
дostonи

Хуллас, ўқувчиларга маънавий-ахлоқий тарбия беришда замонавий инновацион технологиялардан фойдаланиш орқали “Алпомиш” дostonи ўқувчиларнинг халқ дostonларининг бошқа намуналарига эътибор ҳиссини янада ривожлантириш, ўзларида маънавий-ахлоқий тарбия асосларини ўзлаштириш ва юксак маънавий фазилатларни такомиллаштириш, кундалик фаолиятларига сингдиришда муҳим омил бўлди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. Б.56.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. Б.56.
3. Karimov I. A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. –Toshkent: O'zbekiston, 1996. B.398.
4. Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. –Тошкент: Фан, 1974.
5. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. - Тошкент: Ўқитувчи, 1990. Б.192.
6. Мадиев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. - Тошкент: Шарқ, 2010. Б.208.
7. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. Б.131.
8. Маҳмудов М. Комил инсон шахси ва ижтимоий тажриба.- Тошкент: Педагогик маҳорат,2002, 4-сон, 6-10 бет.
9. Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. «Гулистон» журнали, 1999, 4-сон, 24-бет.
10. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: Янги асравлоди, 2000. Б.131.
11. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi.-Toshkent: O'qituvchi, 1996. B.206.
12. Musurmonova O. O'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllantirish. – Toshkent: Fan, 1993. B.121.
13. Norboy Ortiqov. Yosh avlodni muqaddas g'oyalar ruhida tarbiyalash bo'yicha tavsiyalar. - Toshkent: Universitet, 1995. B.124.
14. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986.
15. Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадиий маҳорат. – Тошкент: Фан, 1969. Б.232-259.
16. Shayxova X. O., Nazarov K. Umuminsoniy qadriyatlar va ma'naviy kamolot. -Toshkent: Sharq, 1992.
17. Тўраев С. Фолклоршунослик: удумлар, қадриятлар, маросимлар. - Тошкент: Меҳнат, 2005. Б. 56.
18. Юсупов Ж. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. –Тошкент: Фан, 1997.
19. Ҳайдаров М. Халқ оғзаки ижоди намуналарида тарбия масалалари. - Тошкент: Фан, 2004. Б.12.

20. Ахунова Г.Н., Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. – Тошкенти: Иқтисодиёт, 2009. – Б.206.

21. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. - Тошкент: ТГПУ, 2003.

22. Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2004.

23. Авлиёкулов Н. Замонавий ўқитиш технологиялари. - Тошкент, 2001.

24. Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 2004.

МУНДАРИЖА

Кириш 3

I боб.

**ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ЖАНРЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ
ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ асослари 8**

1.1. Махсус тур жанрларининг ўқувчи камолотида маърифий-эстетик
аҳамияти 11

1.2. Лирик тур жанрларни ўқитишнинг тарбиявий аҳамияти 18

1.3. Эпик тур жанрларини миллий маънавиятимиз хазинаси..... 33

II боб

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚИТИШ УСУЛЛАРИ 43

2.1. Мустақил ишлар – ўқувчи фаолиятини ривожлантирувчи омил 45

2.2. Лаборатория топшириқлари – ўргатиш ва ривожлантириш усули 49

2.3. Назорат ва текширув – ўқувчининг қобилиятини баҳолаш мезони 52

III боб.

**ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ЖАНРЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕТОДИК
АСОСЛАРИ 57**

3.1. Махсус тур жанрларининг ўқитишда инновацион технологиялар 57

3.2. Лирик жанрларни ўқитишда интерфаол усуллар 82

3.3. Эпик тур жанрларини ўқитишда замонавий технологиялар 94

Фойдаланилган адабиётлар 149

Д.ЎРИНБАЕВА

**ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ АСАРЛАРИНИ
ЎҚИТИШНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДИК АСОСЛАРИ**

Теришга берилди 17.12.2017 й
Босишга рухсат этилди. 30.12.2017 й.
Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84^{1/16}
“Times” гарнитураси. Офсет босма усули.
босма табоқ 9.25 Адади 100
Буюртма № 175-17

Самарқанд вилоят халқ таълими
ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш институти босмахонасида чоп этилди.

Самарқанд шаҳар, Бойсункур кўчаси 3-уй.